Microsoft

Microsoft®
Word

Prof. Dr. BEKİR ONUR

GELİŞİM PSİKOLOJİSİ

Yetişkinlik - Yaşlılık - Ölüm

::::::::::::::::

Prof. Dr. Bekir Onur, 1944 yılında Adana'da doğdu. 1967'de Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirdi. 1969'da A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi'nin akademik kadrosuna katıldı. Halen aynı fakültede Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bölümü'nde öğretim üyesidir. Bekir Onur'un çocuk, ergen ve yetişkin psikolojisi alanında onu aşkın çeviri ve telif yapıtı vardır. Ankara Üniversitesi Oyuncak Müzesi (1990) ve Çocuk Kültürü Araştırma Merkezi'nin (1994) kurucusu ve yöneticisi olan Bekir Onur'un başlıca yapıtları: Kadın, Gençlik ve Cinsellik (1986), Toplumsal Tarihte Çocuk (yay.) (1994), Çocuk ve Ergen Gelişimi, (yay.) (1994), Ergenliği Anlamak (yay.) (1995).

::::::::::::::::

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

Gelişim Psikolojisi'nin ilk yayınlanışından bu yana yaklaşık on yıl geçti. Genişletilmiş ikinci baskıyı, daha genişletilmiş ve gözden geçirilmiş bu üçüncü baskı izliyor. Ben de ergen, çocuk, yetişkin derken, bir yandan gelişimin bellibaşlı dönemlerinde geziniyor, bir yandan da yaşlanıyorum. Okuyucu biraz daha dişini sıkarsa, benim yaşlılığa ve ölüme ilişkin kendi spekülasyonlarımı okuyabilir yakında.

Oysa ben aradan geçen şunca yılda bu alandaki kitapların çoğalmasını ne kadar dilerdim! Bir ülkede yaklaşık yirmi beş yılda yalnızca iki-üç çocuk psikolojisi kitabı, on beş yılda yalnızca bir-iki ergenlik psikolojisi kitabı, on yılda yalnızca tek bir yetişkin psikolojisi kitabı yayınlanıyorsa burada bir sorun var demektir, hem bilim adına hem ülke adına. Bu nedenle, bu tabloya bakarak kendime övünç payı çıkarıyor değilim. Şimdiye kadar dört ergenlik, bir çocuk, iki yetişkin

psikolojisi kitabı çıkarmış olmamı bir ayrıcalık olarak değil, bir sorumluluğun yerine getirilmesi olarak görüyorum. Üstelik ben derslerimde bir değil, üç, beş, on gelişim psikolojisi kitabını kaynak olarak kullanmak isterim. Bilindiği gibi, üniversitede çok şey öğretmek değil, temel konuları çok iyi biçimde öğretmek, ayrıntıları araştırmayı da öğrencilere bırakmak esastır; bunun yolu da öğrencinin çok sayıda kaynağa ulaşabilmesinden geçer.

Yirmi birinci yüzyıla girmeye, Avrupa'nın kapısından geçmeye hazırlandığımız şu günlerde bilgi çağından, bilgi toplumundan, bilginin gücünden, öneminden yeniden söz etmeye gerek var mı? Başkaları bilgi bombardımanından, bilginin dağlar gibi birikmesinden, çığ gibi artmasından, iletişim otoyolları kurulmasından söz ederken, bizim bu bollukta hala yoksulluk çekmemiz ürkütücü geliyor bana. Elimizi çabuk tutmazsak ne çağcıl olabileceğiz, ne de onun vazgeçilmez koşulu olan bilimi yakalayabileceğiz. Çok araştırmaktan, çok yazmaktan, çok okumaktan, hem de bunları hiç durmadan, soluk bile almadan yapmaktan başka çaremiz yok açıkcası. Elinizdeki kitap işte böyle bir kaygının, çabanın, dileğin ürünü.

Bekir Onur

Ankara, Şubat 1995

::::::::::::::::

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Ülkemizde psikoloji yayınlarının çok az olduğu bilinmektedir. Psikoloji öğrenimi gören üniversite öğrencilerinin, psikolojiye ilgi duyan aydınların ulaşabilecekleri Türkçe psikoloji kitabı sayısı inanılamayacak denli azdır. Eldeki psikoloji kitapları da sınırlı birkaç alanda toplanmakta, diğer alanlarda geniş bir boşluk ortaya çıkmaktadır.

Söz gelimi, gelişim psikolojisi en çok ilgi duyulan dallardan biri olduğu halde, en çok yayın yoksunluğu çekilen alan olmayı da sürdürmektedir. Yıllardan beri birkaç çocuk psikolojisi kitabımız, birkaç da ergenlik psikolojisi kitabımız var, hepsi o kadar! Yetişkinlikteki psikolojik gelişimi inceleyen bir tek kitabımız bile yok... Oysa insan gelişimi bir bütündür ve bu bütünün gençlikten sonraki dönemlerini

görmezlikten gelmeye olanak yoktur. Üstelik, günümüzde insanın psikolojik gelişimini "İnsan Gelişimi", "Yaşamboyu Gelişim" biçiminde topluca inceleme eğilimi yaygınlaşırken, bizim bu eksiğimiz daha da göze batıcı olmaktadır.

Elinizdeki kitap, ülkemizde yetişkinlik psikolojisi alanında duyulan bilgi açığını bir ölçüde kapatabilme isteği ve umuduyla kaleme alındı. Bir "ilk kitap" olma dezavantajının yanında, bu kitabın özellikleri şöyle sıralanabilir: Bu kitap her şeyden önce bir derlemedir. Olanak ölçüsünde en yeni yayınlara başvurarak en gerekli bilgiler derlenmiş, çevrilmiş, aktarılmıştır. Dolayısıyla bu kitap açıkça Batı kaynaklıdır, yerli hiçbir bilgiyi, araştırmayı, açıklamayı içermemektedir.
Böyle olması da -şimdilik- bir zorunluluk gibi görünmektedir. Çünkü bir alanda "telif" kitap yazabilmek için belirli bir bilgi ve düşünce birikimine ulaşmış olmak gerekir; oysa bu alanda ne ülkemiz, ne de biz henüz böyle bir birikime sahibiz -şimdilik-. Gelecekte psikoloji kültürümüzün yerli yapıtlarla besleneceği umudunu yeşertebilmek için bugün bulabildiğimizi derlemek zorundayız-derleneni irdelemek koşuluyla... Bu kitabın yapmaya çalıştığı da budur!

Bu kitapta hem plan hem de içerik açısından Amerikan üniversitelerinde

okutulan gelişim psikolojisi kitaplarından yararlanıldı.

Ama bu kitap ne tam anlamıyla bir "ders kitabı", ne de "on derste psikoloji"

türünden bir el kitabıdır. Alışılagelmiş ders kitaplarının soyut

ve karmaşık yapısından da, bilimsel bilginin kuramsal temelini ihmal

eden basitlik ve pratiklikten de uzak durmaya çalışılmıştır. Amaç,

hem alandaki bilimsel bilgiyi aktarmak, hem de okuyucuya kendi ilgileri

ve çözümlemeleri için ipuçları vermek, bu ikisini de en anlaşılır

biçimde yapmaktır. Anlaşılır olabilmek için de, yetişkinlik ve yaşlılığın

bütün konuları çocukluk ve ergenlikteki gelişimsel kökenlerine

gidilerek tanıtılmaya çalışılmıştır. Kitapta tanımlanmamış hiçbir kavram,

açıklanmamış hiçbir bilgi, yorumlanmamış hiçbir bulgu bırakmamaya

özen gösterilmiştir. Böylece, hem daha önce hiç çocuk ya da ergenlik

psikolojisi okumamış birinin bile yetişkinlikteki gelişmeleri anlayabileceği,

hem de gelişimin bütünlüğünün korunabileceği umulmaktadır.

Ayrıca, klasik ders kitaplarının hiçbir bilgiyi yorumlamayan,

hiçbir kuramı eleştirmeyen tek yanlı tutumunun aksine, bu kitapta

her kuram, her sav karşıtları da gösterilerek verilmiştir. "Üniversal" ve "üniversiter" olmanın gerektirdiği gibi...

Bilimsel bilgiye ulaşmak günümüzde bir lüks değil bir zorunluluktur. Hatta gelişim psikolojisinde bu zorunluluk bir "gelişim görevi" olarak belirtilir. Gençler ve yetişkinler için çağın bilimsel bilgisine sahip olmak ve bilimsel bir dünya görüşü oluşturmak bir gelişim görevidir.
Bu bilgi, derleme ve aktarma yoluyla geliyor olsa bile... Üzerinde düşünülebilecek, tartışılabilecek, eksikleri ve yanlışları gösterilebilecek, doğruları benimsenebilecek bilgilerimizin olması hiç olmamasından elbette daha iyidir. Hele, böylesine küçücük bir bilgi demetini oluşturabilmenin, okuyucuya iletebilmenin bile ülkemiz koşullarında ne denli güç olduğunu bildikten sonra...

Yirmi yıl önce üniversitede psikoloji öğrenimi görenler bir tek ders kitaplarının bile olmayışının acısını yaşamışlardı. Kitap yokluğu ve bundan duyduğumuz acı açısından bugün de durum pek farklı değildir. Bu nedenle bugün, telif, çeviri, derleme, aktarma, ne türden olursa olsun, psikoloji alanındaki her kitabı, her makaleyi, her satırı sevinçle karşılıyor, bağrımıza basıyoruz. Ayrıca, en azından gençlerin

bunlara gereksinmesi olduğunu ve -kim ne derse desin- içimizde en çok okuyanların da onlar olduğunu biliyoruz. İşte bu kitap bir bakıma asıl onlar düşünülerek hazırlandı. Gençlere henüz yaşamadıkları bir gelişim döneminin psikolojisini iletmeye çalışmak -çelişik görünse de- mutlaka yararlı olacaktır. Yetişkinlerin gençleri tanıma ve anlama zorunluluğu kadar, gençlerin de yetişkinleri ve yaşlıları tanımaları ve olabildiğince anlamaları gerektiği açıktır. Kuşaklar arasında var olmasını dilediğimiz anlayış ve hoşgörü başka nasıl oluşabilir!

Son olarak, bu kitaba ilişkin kişisel tutumumuzdan söz etmekte yarar var. Bu kitaptaki hiçbir bilgiyi, bulguyu, kavramı bu kitabın yazarları üretmedi. Bir kitap oluşturabilecek boş zamanı bulabilmek için bile tatil aylarını beklemek zorunda kalan bizim gibi öğretim üyeleri için yapabilecekleri tek şey, olabildiğince çok ve yeni bilgiyi, elden geldiğince açık ve anlaşılır biçimde derleyebilmektir. On sayfalık bir makale yazmak için bile üniversitelerinden on ay maaşlı izin alabilen şanslı Amerikalı meslekdaşlarımızın yanında, bizim tek şansımız onların yazdıklarını ele geçirebilmek, aktarabilmek olmaktadır yalnızca.

Bu koşullarda, örneğin Kaliforniya Üniversitesi'nden James E. Birren ve Pensilvanya Üniversitesi'nden K. Warner Schaie'nin binlerce araştırmaya ve kaynağa dayalı yaklaşık bin sayfalık "Yaşlılık Psikolojisi" (1985) kitabı türünden yerli bir yapıta bir an önce kavuşmamız konusunda ne söyleyebiliriz? Üniversitelerimizin bilgi üreten merkezler haline gelmesini gönülden dilemekten başka...

Bu kitap yakın bir işbirliğinin ve ortak çalışmanın ürünüdür. Kitabı planlarken, kaynakları araştırırken, metinleri derlerken aralıksız ve yoğun bir biçimde birlikte çalışıldı. Dr. Meral Çileli ayrıca "ölüm" konulu makaleyi tümüyle kaleme alma görevini de üstlendi. Okuyucu, bu kitabın sözü edilebilecek olumlu yanlarının bu işbirliğine ve yardıma, kusurlarının sorumluluğunun ise yalnızca aşağıdaki imzaya ait olduğunu bilmelidir. Ayrıca bu küçük derlemenin, yerini yakın zamanda daha yetkin, daha özgün, daha bizden çalışmalara bırakmasını içtenlikle dilediğimizi de...

Bekir Onur

Ankara, Kasım 1986

::::::::::::::::

İÇİNDEKİLER

3. Gelişimle İlgili Temel Kavramlar

4. Gelişim Psikolojisinde Yöntemler

5. Gelişim Kuramları

İİ. YETİŞKİNLİK PSİKOLOJİSİ

1. Yetişkinliğin Tanımlanması

2. Yetişkinliğin Evreleri

3. Yetişkinlik Kuramları

4. Yetişkin Psikolojisinin Temel Sorunları

İKİNCİ BÖLÜM

GENÇ YETİŞKİNLİK

İ. GENÇ YETİŞKİNLİKTE PSİKOLOJİK OLGUNLAŞMA

1. Olgunluğun Tanımlanması

2. Olgunlaşma Yönleri

3. Olgunlaşmada Güçlükler

4. Gelişim Görevleri

5. Bireysel Gelişim

İİ. TOPLUMSAL BAĞLAMDA GENÇ YETİŞKİNLİK

1. Aile

2. Seçenek Yaşam Biçimleri

3. İş ve Meslek

İİ. ORTA YILLARDA BİREYSEL GELİŞİM

1. Bedensel Değişimler

2. Zihinsel Değişimler

3. Cinsel Değişimler

İİİ. ORTA YILLARDA TOPLUMSAL YAŞAM

1. Aile

2. İş ve Meslek

3. Toplumsal Çevre

İV. YETİŞKİN EĞİTİMİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YETİŞKİNLİKTE İLERİ YILLAR

İ. YAŞLILIK

1. Yaşlılığa Genel Bakış

2. Yaşlılık Kuramları

İİ. YAŞLILIKTA BİREYSEL GELİŞİM

1. Fiziksel Değişimler

2. Bilişsel İşlevler

3. Kişilik Özellikleri

İİİ. YAŞLILIKTA TOPLUMSAL GELİŞİM

1. Aile Yaşamı

GELİŞİM PSİKOLOJİSİ SÖZLÜĞÜ

:::::::::::::::

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

:::::::::::::::

GİRİŞ

İ. GELİŞİM PSİKOLOJİSİ

Psikoloji, genellikle, insan davranışının ve zihin süreçlerinin bilimi olarak tanımlanır. Bu geniş alanın incelenmesi birtakım alt dalların ortaya çıkmasını gerektirmiştir. İşte gelişim psikolojisi de bu temel uzmanlık alanlarından biridir. Ayrıca, gelişim psikolojisinin de hem temel araştırma, hem de uygulama dalları vardır. A. T. Jersild'e (1979)

göre, gelişim psikolojisi alanındaki çalışmalar başlıca iki bölümde toplanabilir. Birincisi, insan gelişiminin çeşitli yönlerini ele alan ve betimleyen araştırmalardır. İkincisi, gelişime ilişkin temel kavramları, ilkeleri, kuramları ortaya koyan incelemelerdir. Gelişim alanındaki en yararlı çalışmalar, kuşkusuz, olgu ile kuramı birleştiren, böylece insan bilimlerine katkısı olan çalışmalardır. Bu açıdan, insan gelişimine ilişkin çalışmalar biyoloji, sosyoloji, antropoloji, tarih gibi diğer bilim dallarını da ilgilendiren çok disiplinli ve disiplinlerarası bir alana yayılmaktadır. Bu nedenle günümüzde gelişim psikolojisi çok yönlü bir araştırma ve inceleme alanı olmak durumundadır.

::::::::::::::::

1. Gelişim Psikolojisinin Tanımı

İlke olarak, geçmişi bilmek şimdiyi anlamamıza, şimdiyi anlamak da geleceği kestirmemize yardımcı olur. Bu genel ilke embriyoloji, jeoloji, coğrafya, tarih, gelişim psikolojisi gibi bütün gelişim bilimlerinde geçerlidir. Kuşkusuz, değişimin konusu ve zaman evreleri bütün bu bilimlerde aynı değildir; fakat hepsinde ortak olan nokta,

birşeylerin zaman düzeni içinde geliştiği ve bu sistemli değişimin nedenlerinin bulunabileceği inancıdır. Gelişim psikolojisinde zaman periyodu insan ömrünü içerir ve değişen şey bireydir. Şu halde, gelişim psikolojisinin konusu bireyin fiziksel ve ruhsal yapısının ve davranışının değişimidir.

Gelişim Psikolojisi, bireylerin yaşam boyunca geçirdiği değişimlerin betimlenmesi ve açıklanmasıyla ve aynı zamanda bireyler arasındaki değişim benzerlik ve farklılıklarıyla uğraşır. Gelişim psikologları gelişimi betimlemek isterler, dolayısıyla gelişim normlarıyla ilgilenirler. Fakat aynı zamanda gelişim süreçlerini açıklamak da isterler; yani gelişimin neden belirli bir yolda ilerlediğini ve gelişim yolunda bireylerin neden birbirinden farklılaştığını bulmaya çalışırlar.

Modern gelişim psikolojisi oldukça yeni bir bilim dalıdır. En azından 1960'lara kadar bebek, çocuk ve ergen konusundaki psikolojik araştırmalar "çocuk psikolojisi" adıyla biliniyordu. Bugünkü psikolojik gelişim anlayışı -bazı büyük kuramcılara karşın- şimdiki biçimiyle son on yıllara kadar ortaya çıkmış değildi. Bütünleşmiş bir gelişim

anlayışının daha önce ortaya çıkmayışının nedenlerinden biri,

alanın 1950'lere kadar değişimleri açıklamaktan çok betimlemeye yönelmiş

olmasıdır. İlk gelişim psikologları çocuğu doğum öncesinde,

ilk haftalar ya da aylarda, ilk çocukluk, orta çocukluk dönemlerinde

-olduğunca eksiksiz biçimde- betimlemekle yetiniyorlardı. Ancak betimsel

bilgi araştırmacılar için giderek çekici olmaktan çıkmaya başladı.

Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde 1938'de çocuk gelişimi

konusunda yaklaşık beşyüz yayın çıktığı halde, 1949'da bu sayı yarısına

inmişti. Daha sonra, 1950'lerin başlarında gelişim psikolojisi yeniden

canlandı. Bu gelişmeye katkısı olan pek çok etken arasında en

önemlisi, gelişim psikologlarının yeni bir yaklaşım kabul etmeleriydi;

artık ilgilerini gelişimin temelini oluşturan süreçlere yöneltmeye

başlıyorlardı (Liebert ve Wicks-Nelson, 1981).

Yaşamboyu gelişim psikolojisi (life-span developmental psychology)

gelişimi incelemede yeni bir yönelimdir ve iki temel sayıltıya

dayanır. Birincisine göre, gelişim döllenme ile başlayan ve ölüm ile

sona eren yaşamboyu bir süreçtir. Bu bakış açısı, bebeklik, çocukluk,

ergenlik gibi bedensel büyümeye bağlı yaş dönemlerini kendi araştırma alanları sayan gelişim psikologlarının görüşlerinden ayrılmaktadır.

İkinci sayıltıya göre, gelişim büyümenin sonlanması ya da olgunlaşma ile sona ermez. Tam tersine, yaşamboyu gelişim psikologları yetişkinlik ve yaşlılık yıllarıyla büyük ölçüde ilgilenirler. Yaşamboyu gelişime duyulan ilgi 1970'lerde başlamış ve 1980'lerde artarak sürmüştür. Yaşamboyu gelişim yaklaşımının ele aldığı temel konular "gelişim sırasında ortaya çıkan değişimlerin doğası" ve "bu değişimleri hangi etkenlerin belirlediği" sorunlarıdır (Honzik, 1984).

Paul B. Baltes'e (1987) göre de, yaşamboyu gelişim psikolojisi, yaşam akışı boyunca davranışta ortaya çıkan sabitliğin ve değişimin araştırılmasını

içerir. Bu psikolojinin amacı, yaşamboyu gelişimin genel ilkeleri, gelişimde bireylerarası farklılıklar ve benzerlikler hakkında,

aynı zamanda gelişimde bireysel esnekliğin ya da değişebilirliğin derecesi

ve koşulları hakkında bilgi elde etmektir.

Perlmutter ve Hall (1992), gelişime ve yaşlanmaya ilişkin sayıltıların, araştırmacıların sorduğu soruları, bulguları yorumlama biçimlerini ve ileri yaşlardaki yaşamın doğasına ilişkin sonuçlarını etkilediğini

belirtmektedir. Otuz yıl önce yaşlılığın doğasına ilişkin soruları

yanıtlamak çok kolaydı; çünkü herkes gelişimi gençlikle özdeş tutuyordu,

yetişkinlerin gelişmediği varsayılıyordu. Oysa araştırmalar olgunlaşmadan

sonraki bütün değişimlerin bozulma ya da düşüş içermediğini

göstermektedir. Örneğin, zekanın bazı yönlerinde ilerlemeler

yaşamın ikinci yarısında da sürmektedir. Araştırmacılar farklı sistemlerin

farklı oranlarda yaşlandığını ve gelişimin yönünün değişebileceğini

de buldular. Yaşlanma, hangi işlevin incelendiğine bağlı olarak

kararlılık, artma ya da azalma içerebilir. Örneğin, zekanın bir yönünde

ilerleme gösteren bir yetişkin bir başka yönünde gerileme gösterebilir.

İşte bu tür bulgular araştırmıacıları sayıltılarını yeniden gözden geçirmeye

zorlamıştır. Gelişimi döllenmeden olgunlaşmaya kadar izleyen

ve fetus, bebek, çocuk ve ergenle sınırlı tutan eski tanım işe yaramaz

olmuştur. Böylece, yaşamboyu gelişim yaklaşımında gelişim, döllenmeden

ölüme kadar bedende ya da davranışta ortaya çıkan yaşa bağlı

değişimler olarak tanımlanmaktadır (Perlmutter ve Hall, 1992).

::::::::::::::::

2. Gelişimle İlgili Temel Sorunlar

Gelişim psikologlarının sık sık tartıştıkları birtakım önemli sorunlar vardır. Bunlardan birincisi, gelişimi sağlayan etkenlerin kaynağı sorunudur. Bu sorun kalıtım-çevre, doğa-kazanım ya da başka adlarla yapılan tartışmalarda ortaya konmaktadır. Bugün artık "hangisi?" ve "ne kadar?" sorularının sorunu çözmedeki yararsızlığı anlaşılmıştır. Bunların yerine, davranışta biyolojik ve toplumsal etkilerin "nasıl?" birleştiği sorusu sorulmaktadır.

Gelişim psikologları kendi alanlarında veri toplamak için üç dizi ilkeye dayanırlar: 1) Fiziksel büyüme ilkeleri, 2) Olgunlaşma ilkeleri, 3) Öğrenme ilkeleri. Fiziksel büyüme ilkeleri fiziksel yapı ve organlardaki değişimleri dikkate alır. "Olgunlaşma" terimi -gelişimcilerin kullandığı biçimiyle- reflekslerin, içgüdülerin ve diğer öğrenilmemiş davranışların gelişimiyle ilgidir. Fiziksel büyüme ve olgunlaşma biyolojiktir.

"Öğrenme" ilkeleri ise, geniş anlamda, sadece geleneksel koşullanmayla değil, aynı zamanda okuldaki öğrenimle ve diğer çevre etkileriyle birlikte tanımlanır. Öğrenme ve kalıtımın gelişime katkıları konusunda bugün kabul edilen görüş, gelişimin ortaya çıkmasında iki etkenin birleştiğini kabul eden "etkileşimci" görüştür. Her ikisi de zorunludur, hiçbiri tek başına yeterli değildir. Kalıtım gizil sınırları saptar, çevre de bu sınırlara ne kadar yaklaşılacağını belirler.

Gelişim üzerindeki biyolojik etkiler iki çeşittir. Birincisi, bir türün bütün üyelerince paylaşılan türe özgü etkilerdir (bebeğin beslenme ve bakım için başkalarına gereksinme duyması gibi). İkincisi, her kişiye özgü olan genetik özelliklerdir (bireyler arasındaki farklılıklar gibi). İşte, gelişim psikologları doğanın insanlar arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların oluşumuna nasıl katkıda bulunduğunu araştırmaktadırlar.

Öte yandan, gelişim üzerindeki çevresel etkiler de iki çeşittir. Birincisi fiziksel çevredir (doğum öncesi dönemde ana rahmi, kent ya da kır gibi). İkincisi toplumsal çevredir (diğer insanlar, toplumsal kurumlar gibi). Bazı çevresel belirleyiciler bizi başkalarından

farklı kılan etkenlerdir (özel bir okulda okumak, trafik kazasına uğramak,

işini yitirmek, piyangoda kazanmak gibi). Başka bazı çevresel

belirleyiciler de bizi başkalarına benzer kılan etkenlerdir (içinde

doğduğumuz kültür ya da tarihsel zaman gibi). Önemli tarihsel olaylar gelişim

üzerinde derin etkilerde bulunur, ama bu etkinin niteliği kişinin

o zamanki yaşına bağlıdır. Bu konu gelişimle ilgili temel kavramlar

bölümünde "bölük" kavramı çerçevesinde yeniden ele alınacaktır.

İkinci sorun, davranış değişikliğinin sürekliliği ya da süreksizliği

sorunudur. Gelişim derece derece ve düzgün bir biçimde mi ilerler,

yoksa kendine özgü nitelikler gösteren birtakım evrelerden mi geçer?

Evre kuramcıları evrensel biyolojik temelli etkenlerin gelişimde egemen

bir rol oynadığını savunurlar; psikolojik süreçlerde hep aynı yapısal

deeişimlerin ortaya çıktığını ve davranış değişimlerine göreli bir

süreksizlik verdiğini ileri sürerler. Buna karşılık, sürekliliği savunan

kuramcılar toplumsal ve yaşantısal etkenlerin gelişimdeki değişmelerin

temelini oluşturduğunu savunurlar; öğrenme, dereceli bir süreçtir.

Ancak bu görüş ayrılığına karşın, bütün kuramcılar gelişimde hem süreklilik

hem de süreksizlik olduğu konusunda birleşmektedirler. Özellikle kişilik psikolojisi alanında varılan sonuç, kişiliğin karmaşık ve çok yönlü bir yapısı olduğu, bazı ögelerinin süreklilik bazılarının da süreksizlik gösterdiği biçimindedir. Genellikle en büyük sabitlik çeşitli zihinsel ve bilişsel boyutlarda (ZB, bilişsel üslup, benlik kavramı gibi) ve en düşük değişmezlik kişilerarası davranış ve tutumlarda ortaya çıkmaktadır.

Gelişim psikolojisinde temel tartışmalardan biri de bunalım (crisis) kavramı çevresinde toplanır. Diyalektik bakış açısından psikolojinin görevi, değişen dünyada değişen bireyi anlamaya çalışmaktır. İnsan yaşamı karşıtlıklar ve çatışmalarla belirlenir. Her değişim karşıtlar arasındaki sürekli bir çatışmanın ürünüdür. Gelişim, varolan karşıtlıkların çözümü ve sonunda yeni karşıtlıkların ortaya çıkışı ile ilerler. Bireyin yaşamındaki karşıt güçler arasındaki çarpışmanın sonucu bir uzlaşma değil, tümüyle yeni bir üründür. Riegel'e (1975) göre, insan gelişimi en azından dört boyutta eşzamanlı bir harekettir: 1) İçsel-biyolojik, 2) Bireysel-psikolojik, 3) Kültürel-sosyolojik, 4) Dışsal-fiziksel. Gelişim, bu boyutların dengesi bozulduğu zaman ortaya çıkar.

Çeşitli boyutlardaki değişimler her zaman eşzamanlı olmadığı için, aralarında çatışma gelişir ve bir bunalıma yol açar. Bunalım, bireylerin davranışlarını yeni koşullara ayarlamalarını gerektiren son derece zorlayıcı bir durumdur. Ancak diyalektik psikoloji açısından bunalımların mutlaka olumsuz olaylar olması gerekmez. Bu psikoloji, Piaget'in bilişsel gelişim konusundaki görüşlerinin yeterli olmadığını ileri sürer. Piaget gelişimin dengenin oluştuğu anda ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Oysa Riegel'e göre gelişimsel ilerlemenin temeli karşıt koşullardır ve gelişim süreci hiçbir zaman sona ermez. Piaget gelişimi denge ve uyumun periyodik düzeylere ulaşması olarak gördüğü halde, Riegel bu gelişim düzeyinin ancak kısa süreli olduğunu kabul eder. Riegel'e göre Erikson, bunalımların içsel-biyolojik ve kültürel-sosyolojik güçlerle birlikte belirlenmesini vurgulayan ilk modern yazarlardan biridir, ancak Erikson da organizmanın neden evreden evreye geçerek geliştiğini açıklamakta yeterince başarılı olamamıştır.

Riegel bunalım kavramına farklı bir açıklama getirmektedir:

"Bunalım (crisis) kavramı çelişik biçimde denge (equilibrium),

kararlılık (stability), uygunluk (consonance) ve denge (balance) kavramlarıyla bağlantılıdır. Denge (equilibrium) kavramı arzu edilir bir amaç olarak davranış ve toplum bilimcilerin düşüncesine tam anlamıyla girmiştir ve bunalımı olumsuz yönde tanımlar. Böylece, bunalım kavramı, ancak uzun vadeli bir durum olarak ya da bir sakinlik durumunun kesilmesi eylemi olarak gördüğümüz zaman dengesizlik (disequilibrium) anlamını kazanır. Fakat, karşıt durumlar ya da olaylar birbirine sıkıca bağımlı olduğuna göre, denge kavramı dengesizlik kavramı olmadan ve kararlılık kavramı bunalım kavramı olmadan anlaşılamaz. Bizim araştırmamız gereken nokta, bu koşulların her birini tek başlarına kavramak değil, birbiri içine girişlerini kavramaktadır. Kararlılık ve bunalımı olumlu ve olumsuz değil, birbirine karşılıklı bağımlı olarak görmemiz, yalnızca diyalektik bağlantılarında gelişimi olanaklı kılan çelişik koşulları düşünmemiz gerekmektedir" (K. F. Riegel, 1975).

Gelişim psikolojisinin bir başka temel sorunu, davranış'ın mı yoksa zihinsel süreçlerin mi vurgulanacağıdır. Katı davranışçı yaklaşım

doğrudan gözlemlenemeyeceği gerekçesiyle zihinsel süreçleri araştırmak istemez; buna karşılık, çağdaş psikologlar nesnel yöntemler kullanarak zihin süreçlerini de araştırma alanına katmışlardır. İç zihinsel süreçlerin psikolojik gelişimdeki yeri ve rolü artık kabul edilmekte ve araştırılmaktadır. Aynı bağlamda bir başka sorun da, "normatif" gelişimin mi yoksa idiyografik gelişimin mi vurgulanacağı konusudur. Kimi psikologlar bütün çocuklarda varolan ortak yönler anlamına gelen normatif (normative) gelişimle ilgilenirler; kimi psikologlar da çocuklar arasındaki bireysel farklılıkları anlamayı amaçlayan idiyografik (idiographic) gelişimi vurgularlar. Normatif araştırmalar genellikle gelişimin biyolojik temellerine dayanırlar. Gesell ve bir ölçüde de Piaget gibi kuramcılar gelişimi, içsel biyolojik süreçlerin yönlendirdiği, çevresel etkenlerden pek etkilenmeyen, önceden kestirilebilir bir olgu olarak görürler. Bu bakış açısı "ortalama" çocuk üzerinde yoğunlaşmakta ve "normal" gelişimin aşama aşama nasıl ilerlediğini belirleme amacını gütmektedir. İdiyografik araştırmalar ise çocuğu birey olarak almakta ve onu diğerlerinden farklılaştıran etkenleri incelemektedir. Vasta ve arkadaşlarına (1992) göre, dil gelişimi

konusundaki çağdaş araştırmalar bu iki yaklaşımı sergileyen örneklerdir.

Kimi kuramcılar dil yeteneğinin bütün çocuklarda benzer biçimde

ortaya çıktığını, çünkü büyük ölçüde beyindeki mekanizmalar

tarafından denetlendiğini kabul etmektedirler. Dolayısıyla bu araştırmalar

belirli bir dildeki çocukların ortak dil gelişimi örüntülerini, aynı

zamanda binlerce dil için evrensel olan özellikleri araştırmaktadırlar.

Buna karşılık başka kuramcılar da konuşma gelişimindeki bireysel

farklılıklarla ve dilin kazanılmasındaki çevresel etkilerle, yani dilin

farklı çocuklarda farklı gelişmesine yol açan nedenlerle ilgilenmektedirler.

:::::::::::::::

3. Gelişimle İlgili Temel Kavramlar

Yaş (age) kavramı, gelişim psikolojisini psikolojinin diğer alanlarından

ayıran temel kavramdır. Yaş zaman ile eşanlamlı bir kavramdır

ve kendi başına hiçbir şeyin nedeni değildir. Yaş kavramının

yarattığı karışıklıklar nedeniyle kimi gelişim psikologları evre (stage)

kavramını kullanmayı yeğlerler. Bir bağımsız değişken olarak "evre", "yaş"tan daha kullanışlıdır. Günümüzde evre kavramı gelişim psikologlarınca iki anlamda kullanılmaktadır. "Güçlü" anlamda evre kavramı süreksizliği dile getirir. Örneğin, çocuğun hareket gelişimi emekleme, ayağa kalkma, yürüme, koşma biçimindedir. Bu evrelerden herbiri diğerinden niteliksel olarak farklıdır. Bu anlamda evreler her zaman belirli bir zaman aralığında ortaya çıkmak durumundadırlar; gelişen birey bir evreyi atlayamaz, evreleri bir başka zaman aralığında yaşayamaz. Evre kavramının bu güçlü anlamı Piaget'in bilişsel gelişim kuramında ve Kohlberg'in ahlak gelişimi kuramında ortaya çıkar.

Evre kavramının "zayıf" anlamı da vardır ve yaş, çevre, ilgiler, etkinlikler konusunda bilgi verir. Bütün bu kullanımlarda kavram anlam değişikliği olmadan geçer. Örneğin çocuğun "diş çıkarma evresinde", "ilkokul evresinde", "anal evrede" olduğu söylenebilir. Freud'un psikoseksüel gelişim kuramında ve Erikson'un psikososyal gelişim kuramında bu anlamdaki evre kavramı kullanılır (Ph. G. Zimbardo, 1979).

Kullanımdaki bu farklılığa karşın, evre kuramlarının tümü evrelerin temel özellikleri üzerinde birleşirler. Kuramsal olarak evrelerin şu özellikleri taşıdığı kabul edilmektedir: 1) Evreler genel sorunları betimlerler. Bir evre o evreye özgü genel özellikleri ve sorunları vurgular.

2) Evreler davranıştaki nitelik farklılıklarını dile getirirler. Bir evredeki davranışın kendine özgü nitelikleri vardır. 3) Evreler değişmez bir ardışıklık gösterirler. Bir evre diğerini değişmez bir sıra içinde izler. 4) Evreler bütün kültürler için evrenseldir. Kültürler arasındaki farklılıklara karşın, bütün kültürler aynı yaşam sorunlarıyla başa çıkmaya çalıştıkları için gelişim evreleri bütün kültürlerde aynıdır (W.C. Crain, 1986).

İlerde de görüleceği gibi, gelişim kuramlarının çoğu evre kuramlarıdır. Ancak evre kuramlarının hepsi evre kavramının gerektirdiği özelliklere sahip değildir. John Flavell'e (1985) göre, tam bir evre kuramındaki her gelişim evresi şu ögeleri taşır: Yapılar (yeteneklerin, becerilerin ya da güdülerin tutarlı bir örüntüsü); niteliksel değişimler (önceki evreyle karşılaştırıldığında yetenekler, beceriler ya da güdüler

arasında açık bir farklılık); ani oluş (evrenin tipik yeteneklerinde, becerilerinde, güdülerinde eşzamanlı bir değişim); birliktelik (bütün değişimlerin aşağı yukarı aynı hızla gelişmesi). Çok az evre kuramı bütün bu ölçütlere tam olarak uyabilmektedir. Örneğin, bir evrenin nerede bittiği, diğerinin nerede başladığı konusunda çok az görüş birliği vardır. Bu tür sorunlar nedeniyle günümüzde evre kavramı daha az sınırlayıcı bir biçimde kullanılmaktadır. Özel bir alandaki bellibaşlı yaşam evrelerinin betimlenmesinde hala evre kavramı yeğ tutulmaktadır.

Evre kuramıyla yakından ilişkili kavramlardan biri de kritik dönemler (critical periods) kavramıdır. Kritik dönemler, yaşam süresinde, sürekli ve geri dönülmez sonuçları olabilen elverişli ve elverişsiz durumlarla ilgili zamanlardır. Kimi gelişimciler "duyarlı dönem" (sensitive period) terimini kritik dönem terimine yeğ tutarlar. Duyarlı dönem kavramı, kritik dönem kavramına göre, zaman boyutunda daha fazla esneklik ve geri dönüşlülük içerir. Kritik ya da duyarlı dönem anlayışı özellikle ünlü etolog Konrad Lorenz'in çalışmalarından sonra yaygınlık kazanmıştır. Bu anlayış psikanalitik açıklamalarda da önemli

bir yer tutar. "Çocukluk nevrozu olmadan yetişkinlik nevrozu olmaz" formülü bu anlayışın anlatımıdır. Bununla birlikte, kimi gelişimciler yaşamın ilk yıllarının bu denli önemli sayılışını reddederler.

Evre kavramının sağladığı kuramsal kolaylıklar açık olmakla birlikte, yaş kavramından vazgeçilemeyeceği de ortadadır. Şu halde, yaşın gelişimsel anlamını incelemekten kaçınılamaz.

Yaş sadece biyolojik, kronolojik bir kavram değildir, aynı zamanda psikolojik, toplumsal bir gerçekliktir. Bireyin kendini kaç yaşında "hissettiği"ne ilişkin yaşantı herkesçe bilinir. Bir insan 16'sında kendini yetişkin gibi hisseder, öyle davranır ve çevresi de onu öyle algılar; bir diğeri ise 30'unda hala yüksek öğrenimini sürdürmektedir ve öğrenimini bitirmeden kendini tam bir yetişkin gibi hissetmeyebilir. Özellikle yetişkinlik psikolojisinde yaşlanma sürecinin incelenmesi, farklı yaş bölüklerindeki insanların farklılıklarının incelenmesi önem taşır. Ayrıca, bireyin yaşam döngüsü belirli bir tarih içine yerleştiğinden, bireysel zaman ile tarihsel zaman arasındaki etkileşim de önemlidir. Çünkü bireyin örneğin 20 yaşını 1995'te ya da 1935'te yaşaması farklı

anlamlar taşır. Öte yandan, gelişim araştırması açısından da, farklı insanlar arasındaki yaş farklılıkları (bireyin ve ana babasının) ile, bireyin kendisinin yaş farklılığı (şimdiki hali ve 30 yıl sonrası) farklı etkenlerin dikkate alınmasını gerektirir. Her birey aşağı yukarı aynı zamanda doğmuş insanlar grubu demek olan bölük (cohort) içinde yer alır. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1930'lardaki büyük ekonomik bunalımın gençler üzerindeki etkisinin olumlu ya da olumsuz olması gencin ait olduğu bölüğe bağlıdır. Bu etkinin o tarihlerde ergenlik çağında olan çocuklar üzerinde olumlu, okul öncesi çağda olanlar üzerinde ise olumsuz olduğu belirtilmektedir.

Yaş, basitçe bakıldığında, bireyin doğumundan itibaren dünyanın güneş çevresindeki dönüşlerinin sayısıdır sadece. Ancak, yaşla gelen değişimler, farklı yaşlardaki insanlar arasındaki farklılıklar, yaşlanma süreci vb. önemli konulardır. Yaşa ilişkin bu değişimlerin çoğu -özellikle yetişkinler için- bireyin içinde yaşadığı toplum tarafından belirlenir. Ancak, hangi toplum içinde olursa olsun biyolojik değişimler de önemlidir.

Yaşın önemini kavramak için aşağıdaki tabloya bakabiliriz:

Tablo 1: İnsan Yaşam Çizgisi

0- Gebelik, doğum

6- Okula başlama

12- Erinlik

18-30 Oy verme, işe başlama, evlenme, anababa olma

30-48 Anababa ölümü, menopoz, çocukların evden ayrılması, büyük anababa olma

48-65 Emeklilik, eş ölümü, büyük-büyük anababa olma

65 ve üzeri- Ölüm

(Önemli olayların yaşları ortalama olarak verilmiştir, bu yaşlar önemli

bireysel ve cinsel farklılıklar gösterir).

Kaynak: D.C. Kimmel, Adulthood and Aging, 1974.

Her bireyin döllenmeyle başlayıp ölümle sonuçlanan böyle bir yaşam çizgisi (life line) vardır. Bu yaşam çizgisi insanın yaşam döngüsünün (life cycle) şematik bir tasarımıdır ve insan yaşammın tüm süresinin (life span) ilerleyen ve sırasal yönlerini vurgular. Bu çizgide belirli yaşlar, yaşa bağlı özel değişimler için işaretlenmiştir. Biyolojik büyümenin rolü, gebelikten doğuma, doğumdan erinliğe, erinlikten orta yaşa vb. ilerledikçe önemini yitirmektedir. Şu halde biyolojik değişkenlerin dışında hangi etkenlerin yaşam çizgisindeki olayların önemini belirlediği sorulabilir. Örneğin, 6 yaş, çocuğun okula girişini ve uzun bir resmi eğitimden geçişini göstcrdiği için anlamlıdır. 12 yaş, erinliğin başlangıcını, çocukluğun sona erişini ve gençlik kültürüne katılmayı gösterdiği için önemlidir. 18 yaş, birçok toplumda oy kullanma, sürücü belgesi alma, üniversiteye girme, evden ayrılma, işe girme, evlenme gibi önemli toplumsal ve hukuksal anlamlar taşır ve

yetişkinlikten pay almayı simgeler. 30 yaş -özellikle kitle iletişim araçlarınca- orta yaşın ve artık inişe geçişin başlangıcı olarak görülür; oysa dönüm noktası olarak ağırlıklı sonuçları olmayan bir yaştır, gene de yetişkinliğin birtakım hareketli olayları bu yaş dolaylarında yaşanır. Yetişkinler diğer yaş dönemlerinden niteliksel olarak farklı bir orta yaş kavramına sahiptirler. Ergenlikten sonraki on yıllarda yaşa bağlı değişimlerin az olmasına karşın, orta yaşlılıkta menopoz ve emeklilik gibi iki olay yaşa bağlı olarak gerçekleşmektedir. İleri yaşlarda eşin ya da arkadaşların ölümü, bireyin kendi ölümünden önce geçtiği dönüm noktalarıdır. Araştırmalar ölümün de önemli bir gelişim olayı olduğunu ortaya koymaktadır. Ölüme yakınlık yaşlılıkta kronolojik yaştan çok daha önemli bir zaman ölçütü olmaktadır. Ölüm kaçınılmazlık kazandıkça, psikolojik değişimlere yol açmaktadır.

Bireyin yaşam döngüsü boyunca gelişimi yaşa bağlı değişimin kaynaklarından sadece biridir. Yaşam çizgisi ile çakışan "tarihsel zaman" da bireyin yaşam döngüsü içinde ilerlemesini etkileyen yaşa bağlı bir diğer boyuttur.

Söz gelimi, yirmi yıl önce üniversite öğrencisi olan bir gencin ana babası büyük olasılıkla Birinci Dünya Savaşı sonlarında ve büyük ekonomik bunalımın ilk yıllarında doğmuştur. O insanlar uluslararası dayanışmayı öğrenmişler, ama ekonomik güvenliklerinin ve maddi varlıklarının kendi denetimleri dışında birden bire yok olabileceğini de görmüşlerdir. Ekonomik bunalım yıllarında okula giden o insanlar ilk toplumsal deneyimlerini, ilerdeki tutum ve değerlerini etkileyen maddi sıkıntılar içinde yaşamışlardır. Belki İkinci Dünya Savaşı'nı yaşamışlar, hatta içinde bizzat yer almışlardır. 1940'larda doğanlar ise yalnız ekonomik büyümeyi ve orta sınıfın gelişmesini değil, aynı zamanda hiç eksilmeyen nükleer savaş tehdidini de yaşamışlardır. Son zamanlarda çevre kirlenmesi ve nüfus patlaması gibi diğer yok olma tehditlerini de yaşamaya başlamışlardır. Bugünün dünyası, yalnız teknolojik gelişmeyi değil, dünyanın küçülmesini ve uzaya gidilmesini de yaşamaktadır. Bilgisayarlarla yaşama zorunluluğunun getirdiği sorunları da eklemek gerek!

Bu tür tarihsel-kültürel olayların bireylerin tutum, değer ve dünya görüşlerini büyük ölçüde etkilediği bilinmektedir. Bu gelişmeler insanları farklı yaşlarda farklı biçimlerde etkiler. Ancak tarihsel olayların kuşaklar üzerindeki etkisi yaşa bağlı olmanın yanında toplumsal kesimlere de bağlıdır. Örneğin A.B.D'de 1950'lerde uzay programlarının önem kazanması o yıllarda meslek seçiminin eşiğinde bulunan gençleri daha fazla etkilemiş, çoğunu fen ve mühendislik dallarına yöneltmiş, sonuçta bu alanda işgücü fazlası oluşmasına yol açmıştır.

Bireysel yaşam döngüsü ile tarihsel zaman çizgisi etkileşiminin ilginç bir örneği de "kuşaklararası çatışma" olgusudur. Bu çatışmanın gençlerle anababalarının kuşağı arasındaki değer, tutum ve yaşam biçimi farklılığından oluştuğu kabul edilirse, iki farklı yorum getirilebilir: Gelişimsel ve tarihsel. Gelişimsel olarak kuşaklar arasındaki bu farklılık gençlerin ve anababalarının yaşam döngüsündeki farklı evrelerden kaynaklanmaktadır. Erikson'a göre genç insan "Ben kimim? Toplumla nasıl bir ilişki kurabilirim?" gibi kimlik sorunlarıyla uğraşırken,

kendi değer ve tutumlarını oluşturabilmek için toplumun değerlerini irdelediği ve anababa değerlerini kısmen reddettiği bir evreden geçer. Anababalar ise, dünyada sürekliliklerini sağlayan işaretler bırakabilme isteğiyle, ekonomik ve duygusal bir kararlılık sağlayarak, toplumun değerlerini aktarmaya çabaladıkları bir gelişim evresindedirler.

İki ayrı evredeki insanların çatışması bir tür insanlık durumudur ve bu nedenle insanlık tarihi kadar eskidir.

Kuşaklar arasındaki bu çatışma kuşaklar boyunca ortaya çıkan toplumsal değişimin mekanizması da olabilir. Özellikle, yaşlıların gelişen daha karmaşık ve yeni toplumsal yapıya gençleri hazırlayamadıkları hızlı toplumsal değişim dönemlerinde bu böyledir. Toplumsal gelişimin hızı arttıkça birbirini izleyen kuşaklar arasındaki yeniden uyum sağlama süreci de o ölçüde önem kazanmaktadır. Günümüzde gençlik döneminin uzaması gençlere, kişisel özgürlük, ekonomik güvenlik, entelektüel araştırma açılarından, toplumu ve toplumsal değerleri sorgulamaya zaman ve olanak sağlamaktadır. Yine bu dönemin uzaması gençlerin kendi aralarında bir çevre yaratıp yaşlı kuşakla

daha az ilişki kurmalarına olanak vermektedir. Böylece gençler arasında

paylaşılan tutum ve değerler artmakta, geleneksel kuşaklararası

etkileşimin yerine yaşıtlararası etkileşim geçmektedir. "Gençlik kültürü"

olgusu da buradan doğmaktadır.

Gençlik dönemiyle çakışan bu tarihsel etkenler -çocuklukla yetişkinlik

arasındaki sürenin uzaması, anababaların gençliğine oranla

daha maddi varlık içinde yaşayan gençlik, genç nüfusun savaş sonrasında

artması- kuşaklar çatışmasını derinleştiren nedenler olmuştur.

Şu halde, gelişim olgusunu, gelişim döneminin çakıştığı tarihsel dönemi

dikkate almadan tam olarak anlayamayız. Ama aynı zamanda,

kuşaklar çatışmasını tam olarak anlayabilmek için gelişimsel (yaş) etkenleri

tarihsel etkenlerden ayırabilmemiz gerekmektedir. Margaret

Mead, kuşaklar çatışması konusunda gelişimsel etkenlerin yerine tarihsel

değişimlere ağırlık verdiği bir açıklama getirmiştir. Mead, savaş

sonrası insanların içinde yaşadıkları dönemin olumsuz niteliklerini

özellikle vurgulamaktadır. Mead'a göre, "kültürel süreksizlik" yaşam

döngüsünde ilerledikçe, 1980'lerde 41 yaşındakiler 55 ve daha yukarı yaşta olanları anlayamaz hale geleceklerdir ve bu böyle sürüp gidecektir.

Sadece tarihsel etkenlere dayanarak kurulduğu için abartılan bu sav, kuşak çatışmasının gençlerle yaşlılar arasında sonsuza dek var olacağı doğrultusundaki gelişimsel savla çelişmektedir.

Kuşaklar çatışmasına ilişkin bu örnek, yaş farklılıklarının anlaşılmasının ve yorumlanmasının çok zor olabileceği gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, yaş farklılıkları üzerindeki araştırmaların, gelişimsel (yaş) ve tarihsel (zaman) etkenlerin etkileşimini dikkate alması gerekmektedir. Gelişimsel sav ile kültürel süreksizlik savı arasındaki çelişki ancak amprik araştırmalarla giderilebilecektir. İdeal bir araştırma yöntembilimi, insanları bu kuşaklar farkının her iki tarafında da belirli bir süre izleyebilmelidir (D. C. Kimmel, 1974).

::::::::::::::::

4. Gelişim Psikolojisinde Yöntemler

Gelişim psikolojisi, doğumdan ölüme uzanan yaşam süresinde fiziksel, zihinsel, duygusal ve toplumsal işlevlerde ortaya çıkan bütün değişimleri araştırır. Gelişim araştırmalarında çeşitli araştırma stratejilerinden, yaklaşımlarından, desenlerinden ya da yöntemlerinden söz edilebilir ve bunlar çeşitli biçimlerde sınıflanabilir.

Aşağıda, herhangi bir sınıflama yapmadan, gelişim psikolojisinde sıklıkla kullanılan bazı yöntemler açıklanmaktadır.

Deneysel yönteın (experimental method), deneysel varsayımları neden-sonuç ilişkisinin belirlenmiş olduğu kontrollü bir durum içinde sınamaktan ibarettir. İlişkisel yöntem (correlational method), iki ya da daha fazla etken arasındaki ilişkiyi saptamakla uğraşır. Bu yaklaşımda hiçbir şey araştırmacı tarafından değiştirilmez, durum olduğu gibi ölçülür, denekler aynı koşullar altında gözlemlenir, değişkenler arasındaki ilişki genellikle "korelasyon katsayısı" ile bulunur. Örnek olay yöntemi (case study method), tek bir deneğin ayrıntılı biçimde incelenmesi

yöntemidir. "Klinik örnek olay incelemesi" bu yöntemin daha derinliğine bir yoludur. "Tek denekli deneysel araştırma", deneysel yöntem ile örnek olay yönteminin tek bir bireyin incelenmesinde birleşmesidir.

Bu üç yöntemden herbirinin güçlü ve zayıf yanları vardır; ancak bilim adamlarının yeğledikleri yöntem deneysel yöntemdir, çünkü araştırmacıya neden-sonuç ilişkilerini arayabileceği kontrollü bir durum sağlar. Bu kontrollerin olmadığı ilişkisel araştırma ise sadece değişkenler arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarabilir, ama neden-sonuç bağlantısını veremez. Gene de ilişkisel yöntem, üzerinde oynanamayan koşullarn araştırılmasında ve doğal çevredeki özelliklerin ölçülmesinde çok önemlidir. Hem deneysel hem de ilişkisel yöntemler, bulguların daha geniş evrene genellenebileceği temsil edici örneklemler kullanırlar. Oysa örnek olay yöntemi bir tek denekle ilgili olduğu için genelleştirme yapamaz; koşullar diğer yöntemlere uygun olmadığı zaman örnek olay yöntemi kullanılabilir. Bununla birlikte, Piaget ve Freud'un kullandığı biçimiyle örnek olay yöntemi önemli kuramlara yol açmıştır (R.M. Liebert ve R.W.-Nelson, 1981).

Kullanılan yönteme bakılmaksızın pek çok gelişim araştırması

kesitsel, boylamsal ya da sırasal bir desen örgütleyebilir. Kesitsel desen (cross-seetional design), farklı yaş gruplarını seçer ve karşılaştırır. Bu yaklaşımda genellikle her denek için bir tek gözlem vardır. Gelişim değişiklikleri farklı yaşlardan deneklerin incelenmesiyle belirlenir. Bu yöntemin en büyük avantajı aynı yaştakilere bir seferde test verilebilmesidir; en büyük sorunu da, grupların sadece yaşa göre değil, doğum yılına göre de farklılaşabilmesi gerçeğini dikkate almamasıdır. Doğum yılı farklılıkları toplumsal koşullara, eğitim uygulamalarına, siyasal atmosfere ve başarıyı etkileyen diğer değişkenlere ilişkin farklılıklarla bağıntılı olabilir. Farklı zamanlarda doğan bireyler farklı doğum bölüklerine (birth cohorts) mensupturlar. Kesitsel yöntemin sorunu, yaş ile doğum bölüğünü birbirine karıştırmasıdır; yaş grupları burada farklı doğum bölüklerinden seçilmektedirler.

Boylamsal desen (longitudinal design), aynı doğum bölüğünden olan bireylerin tekrar tekrar test edilmesi yaklaşımıdır. Boylamsal araştırmada aynı denekler değişik yaşlarda birkaç kez gözlemlenir, zaman içindeki davranış değişikliği ya da kararlılığı kaydedilir. Bu tür

araştırmanın avantajı yaş değişikliklerinin doğum bölüğü farklılıklarıyla karıştırılmamasıdır; sadece bir bölükten olanlar tümüyle test edilirler. Gene de, en önemli sorun, eğer ele alınan dönem çok genişse, araştırmanın olanaksız ölçüde çok zaman gerektirmesidir. Bir başka sorun, eğer bölük farklılıkları varsa bunların ortaya çıkarılamamasıdır. Çünkü sadece bir bölük test edilmektedir, sonuçların genellenebilirliği kuşkuludur. Örneğin, ciddi bir ekonomik çöküntü döneminde büyümüş olan bir bölük sadece bu zamana özgü belirli tutumları yansıtabilir; daha önceki ya da sonraki bölükler için tipik olanı vermez.

Sırasal desen (sequential design), pek çok farklı doğum bölüklerinin tekrar tekrar test edilmesi yaklaşımıdır. Böylece sırasal araştırmalar kesitsel yöntemin temel sorununu (yaşın bölükle karıştırılması sorununu), her yaş düzeyinde birden fazla bölüğü ele alarak çözerler; boylamsal yöntemin genelleştirme sorununu da aynı yoldan çözerler (Ph-G. Zimbardo, 1979).

Boylamsal ve kesitsel yöntemler insan gelişimi konusunda gözlem yapma ve veri toplamanın temel yollarıdır. Araştırmacı, verileri

ilişkisel (correlational) ya da etkensel (factorial) tekniklerle elden

geçirerek, niceliksel olarak değerlendirilmiş değişkenler arasında varolan

anlamlı ilişkileri keşfedebilir.

Aşağıdaki tabloda (Tablo 2) boylamsal ve kesitsel yöntemlerin

karşılaştırmalı nitelikleri özetlenmektedir.

Tablo 2

Boylamsal ve Kesitsel Yöntemlerin Karşılaştırılması

BOYLAMSAL YÖNTEM

OLUMLU

İlk çocukluk ile yetişkin davranışları

arasındaki sürekliliği belirler.

Eşdeğer olmayan örneklemle ilgili sorunları önler.

Büyüme artışlarını ve örüntülerini betimler.

Diğer araştırmalardan daha kesin biçimde neden-sonuç ilişkisini belirtebilir.

OLUMSUZ

Zaman ve para açısından pahalıdır.

Araştırma fonları tükenirse önceki zaman ve para harcamalarını tehlikeye sokar.

Harcamalarla ilgili periyodik yeni düzenlemeler gerektirir.

Örneklem denek kaybı nedeniyle giderek yanlı hale gelir.

Araştırmacıların yeniden test vermek için aynı denekleri sürekli olarak

yeniden bir araya getirmeleri gerekir.

Test dönemleri arasında deneklerin çevreleri kontrol edilemez.

Araştırmacıları vaktinden önce bir araştırma desenine ve kurama bağlı kılar.

KESİTSEL YÖNTEM

OLUMLU

Fazla zaman kaybından korur.

Boylamsal araştırmaya göre daha az paraya çıkar.

Araştırma görevlileri arasında sürekli ya da uzun vadeli ilişkiyi gerektirmez.

Deneklerin yeniden test vermek için istenen yaşa gelmelerine kadar verilerin uzun süre "dondurulması" gerekmez.

OLUMSUZ

Örneklem gruplarında yer alan değişimin yönünü göstermez.

Aynı kronolojik yaşta ama farklı olgunlaşma yaşında olan çocukları bir araya yığar. Böyle bir ortalama alma yolu erinlikteki büyüme atılımıyla ilgili değişimleri gizleyebilir.

İncelenen grupların karşılaştırılabilirliği her zaman belirsizdir.

Gelişimin sürekliliğini tek bir bireyle ortaya çıktığı haliyle ihmal eder.

Kaynak: James W. Vander Zanden, Human Development, 1981.

Tablo 3

Gelişim Araştırmaları Desenleri ve Yöntemleri

Tip: Kesitsel desen

Yöntem: Birçok bölüğü bir seferde gözlemleme

Bulgular: Davranışta yaş farklılıkları

Avantaj: Çabuk ve ucuzdur

Dezavantaj: Farklılıklar gelişimsel değişimlerden çok, bölük değişimlerini yansıtabilir.

Tip: Boylamsal desen

Yöntem: Bir bölüğü birçok seferde gözlemleme

Bulgular: Davranışta zaman içindeki değişimler

Avantaj: Gelişimsel eğilimleri gösterir. Bireylerdeki değişimleri gösterir.

Dezavantaj: Farklılıklar toplumdaki değişimleri yansıtabilir. Araştırmalar uzun süreli ve pahalıdır. Yinelenen uygulamanın etkisi ve denek kaybı örneklemi bozabilir.

Tip: Sırasal desen

Yöntem: Birçok bölüğü birçok seferde gözlemleme

Bulgular: Davranışta yaşa bağlı değişimler

Avantaj: Yaşın, bölüğün ve toplum değişimlerinin etkilerini ortaya çıkarır

Dezavantaj: Araştırmalar uzun süreli ve pahalıdır

Kaynak: Hoffman ve ark., 1994

Sözü edilmesi gereken son bir araştırma yöntemi daha var. Araştırmacılar, bütün toplumlara, bazı türden toplumlara ve sadece özel bir topluma ilişkin kuramlar oluşturmak isterler. İşte, kültürlerarası yöntem (cross-cultural method) bu yaklaşımın aracıdır. Bu yaklaşımda, araştırma birimini bireylerden çok kültürler oluşturur. Genellikle, benzer bir kültür alanına giren komşu toplumlardan küçük örneklemler alarak çalışılır. Çocuk yetiştirme geleneklerine, erinlik törenlerine ya da anababa olma özelliklerine ilişkin araştırmalar bu türdendir. Kuşkusuz bu yöntemin de diğerleri gibi bazı sınırlılıkları vardır. Gene de bu yöntem, bulgularını tüm insanlığa genelleyemeyeceği konusunda diğer araştırmacıları uyarması bakımından özellikle yararlıdır. Yaşam döngüsüne ilişkin yukardaki açıklamalarda "yaş" bir değişim endeksi olarak ele alınmıştı. Bir araştırma değişkeni olarak yaşın ortaya koyduğu yöntembilimsel sorunlar ise burada ele alınacaktır.

Yaş kendi başına açıklayıcı bir değişken değildir. Bu nedenle yaş değişimleri ve yaş farklılıkları denildiğinde bu bulguların yaşla gelen değişimleri gösterdiği, ama olası nedenlerini vermediği bilinmelidir. Örneğin 20 ve 40 yaşlarındaki insanlar arasında tutum ve değerler açısından ölçülebilen farklar vardır, ancak bu farkların nedenleri belirgin değildir. Yaş endeksini aşarak yaşa bağlı değişimleri safdışı etmeye çalışan araştırma örnekleri vardır.

Kesitsel araştırmalar yaşın bir zaman noktasındaki kesitine dayanırlar; farklı yaşlardaki bir örneklem üzerinde çalışılır, bu yolla bulunan farklılıklara "yaş farklılıkları" denir. Yaş endeksini araştıran ikinci yaklaşım boylamsal araştırmadır; bu yaklaşımda bir denek grubu birkaç yıl boyunca periyodik olarak incelenir, bulunan farklılıklar "yaş değişimleri" olarak adlandırılır. Bu yaklaşım, bireysel farklılıkların incelenmesinde ve farklı bireylerin yaşla birlikte nasıl değiştiklerini belirlemede yararlıdır. Ancak boylamsal araştırmaların yetişkin gelişiminde kullanılmasını sınırlayan üç temel güçlük vardır. Birincisi,

bu araştırmaların, çok zaman alması ve çok pahalı olmasıdır, geçen zaman içinde denekleri yeniden bulmak da zor olabilir, buna araştırmacının ömrü yetmeyebilir. Yine de boylamsal araştırmalar kesitsel araştırmalardan çoğu zaman daha üstündürler; çünkü bireysel farklılıkları yansıtırlar ve yaşa bağlı diğer açıklayıcı değişkenleri (tıbbi özgeçmiş, geçmişteki yaşantılar, aile geçmişi vb.) ortaya çıkarabilirler, bunlar da incelenen özel yaş değişimlerinin nedenlerini belirlemede yararlı olabilir. İkinci güçlük araştırmacının yaptığı ölçmelerin belirli bir yaşta (çocuklukta ya da ergenlikte) uygun olduğu halde, daha sonraki bir yaşta (yetişkinlik yada ihtiyarlık) uygun olmamasıdır, çünkü bireyin yaşamındaki önemli olaylar birey yaşam çizgisinde ilerledikçe değişiklik gösterebilir. Üstelik, bilim ilerledikçe de araştırılan değişkeni ortaya çıkarmak için yeni teknikler bulunabilir ve bunlar eskilerini geçersiz kılabilir. Üçüncü güçlük, uzun zaman aldığı için deneklerin ölmesi ya da örneklemden çıkmasıdır. Bu güçlüklerin bir çözümü "sırasal yaklaşım" olabilir, bu yaklaşımda bir denek grubu gelişimsel dönüm noktalarının (evlenme, anababa olma, menopoza girme, emekliye ayrılma...) yer aldığı bir zaman döneminde incelenmektedir.

Bu yolla, araştırmacıyı ve denekleri uzun süreli bir araştırmaya bağlamadan, boylamsal değişimi ve bireysel farklılıkları saptamak mümkün olabilmektedir.

Yetişkinlik ve yaşlılığa ilişkin verilerin çoğu kesitsel araştırmalara dayandığı için, bu yaklaşımın içerdiği güçlükleri de incelemek gerekmektedir. Kesitsel bir araştırmanın kültürel ve tarihsel değişimleri yaş değişiminden ayıramadığı kolayca görülebilir; "yaş" ile "doğum yılı" birbirine karışmıştır, birinin sonuçları diğerinden ayırt edilemez, bu nedenle yaş farklılıkları gerçekte yaşa bağlı güncel etkenlerden çok, bireyin doğum yılıyla ilişkili olabilir. "Doğum yılı"na bağlı etkilere "bölük etkileri" (cohort effects) adı verilmektedir (bir "bölük" aşağı yukarı aynı zamanda doğmuş bireylerin oluşturduğu bir gruptur).

Boylamsal araştırmalar ise, doğum yılını sabit tutarak, kültürel-tarihsel değişimlerin yaş değişimiyle karışmasını engellemek isterler. Ancak bu araştırmalar da "yaş" değişkeni ile "ölçüm yılı" değişkenini birbirine karıştırırlar. Örneğin, 1960-1980 yılları arasında sigara içmedeki

ani düşüş yaşla birlikte azalan ciğer kapasitesi ile çakışabilir.

Genellikle boylamsal yaklaşımın kesitsel yaklaşıma yeğlendiği söylenebilir. Çünkü ölçüm yıllarına bağlı değişimlerin etkisi doğum yılına bağlı olanlara göre daha kolaylıkla denetlenebilir. Doğum yılına bağlı olarak ortaya çıkan çarpıcı tarihsel-kültürel etkenleri tam olarak kestirmek ve ölçümlerdeki etkisini saptamak çok daha zordur (D.C. Kimmel, 1974).

Araştırma türlerini ve yöntemlerini bir arada incelemekte yarar var (bk. Tablo 3). Daha önce de belirtildiği gibi, kesitsel desen, iki ya da daha fazla yaş grubunun aynı anda araştırılması ve sonuçların karşılaştırılmasıdır. Bu karşılaştırma aynı yaşam dönemindeki farklı bölükler (6 yaşındakiler ile 10 yaşındakiler) arasında ya da farklı yaşam dönemlerindeki bölükler (18 yaşındakiler ile 60 yaşındakiler) arasında olabilir. Kesitsel desenin sorunu, yaşla birlikte ortaya çıkan farklılıkların gelişimsel değişim mi, yoksa farklı bölüğün üyesi olmanın mı sonucu olduğunu belirleyememesidir. Söz gelimi, yetişkinlerde ZB puanlarını ele alan kesitsel bir araştırma zekada 40 yaşlarında başlayan düşüşün olduğunu düşünmemize yol açabilir.

Oysa 1990 yılında 80 yaşında incelenen kişiler 1910'da doğmuşlardı, 20 yaşında incelenenler ise 1970'de. Bölükler arasındaki bu zaman içinde toplumsal ve kültürel çevreler pek çok bakımdan değişmiştir, dolayısıyla bu değişimler zihinsel becerilerin gelişimini ve korunmasını etkilemiş olabilir. Bu bölük etkisi (cohort effect) sorunu ilgili bölümlerde yeniden ele alınacaktır.

Boylamsal desen'de aynı bölükten olan insanlar haftalar, aylar, hatta yıllar boyunca izlenirler. Aynı insanlar kendi kendileriyle örneğin 8 yaşında ve 20 yaşında karşılaştırılırlar. Bu durumda bireydeki değişimler açığa çıkar; bölük farklılıkları da araştırmanın sonuçlarını etkilemez. Ancak bu araştırma türünün de kendine özgü sorunları vardır. Boylamsal araştırmalar gelişimi toplumun havasıyla karıştırabilirler.

Söz gelimi, boylamsal bir araştırmada deneklerin uyuşturucu ve alkol kullanımına, 1990'da incelendiklerinde yirmi yıl önce incelendiklerinden daha az yöneldikleri bulunabilir. Bu değişimin yaşlanmanın mı yoksa toplumun yirmi yıl içinde uyuşturucuyu normal görmekten tehlikeli bulmaya doğru değişmesinin mi sonucu olduğu belirsizdir. Tarihsel değişimin davranışı etkilediği bilinmektedir.

Yukarıda açıklandığı gibi, araştırmacılar bu iki araştırma türünün sorunlarından kurtulabilmek için ikisini birleştiren üçüncü bir tür önermişlerdir: Sırasal desen. Warner Schaie'nin ZB puanlarının yaşla birlikte köklü bir biçimde azalmadığını gösteren araştırması sırasal desenin en tanınmış örneklerinden biridir. Bu araştırmada önce iki ya da daha fazla bölüğe kesitsel bir araştırmada test verilmiştir; yıllar sonra aynı bölüklere boylamsal veri elde etmek üzere yeniden test verilmiştir; aynı anda, yeni bir kesitsel araştırma ilk bölüklerden alınan yeni gruplar ve yeni bir bölükten alınan bir grup üzerinde önceki araştırmayı yinelemiştir (Hoffman ve ark., 1994).

::::::::::::::::

5. Gelişim Kuramları

Gelişimin araştırılmasında kuramların rolünün ne olduğu konusunda çeşitli yanıtlar vardır. Kuramlar, her şeyden önce olguların düzenlenmesi ve yoğunlaştırılması için temel sağlayan betimleyici-açıklayıcı bir rol oynarlar. Kuramlar ayrıca gelecek olayları kestirme

olanağını da sağlarlar. Ancak bir kuramın "sınanabilir" ve dolayısıyla "reddedilebilir" ya da "yanlışlanabilir" olması da gerekir.

Bir psikoloji kuramının diğer psikoloji kuramlarıyla ve disiplinleriyle bütünleşmesi de önemli bir noktadır. Dolayısıyla, kapsamlı bir gelişim kuramının oluşturulmasmda aşağıdaki ilkelerin önemi vurgulanmaktadır:

- "Genel bir psikolojik gelişim kuramı, başlangıçta içinde diğer kuramsal ve amprik yönelimlerin bütünleşebileceği halen varolan bir kurama dayanır". Örneğin bir gelişim kuramı, felsefe, sosyal psikoloji, matematik, uygulamalı psikiyatri, psikopatoloji, psikoterapi, eğitim gibi birçok bilgi alanıyla ilişkilendirilebilir.

- "Bir psikolojik gelişim kuramı, insan gelişiminin bir alanını odak noktası olarak kabul edip içindeki ve çevresindeki diğer gelişim alanlarıyla bütünleşerek güvenilir biçimde ortaya çıkabilir". Örneğin Piaget'in kuramı bilişsel bir kuramdır, psikolojinin diğer alanlarından (gelişim psikolojisi, öğrenme psikolojisi, sosyal psikoloji) bilişsel alana doğru bir yönelme vardır.

- "Bir psikolojik gelişim kuramı geniş sayıdaki disiplinlerden süzülerek ortaya çıkar". Disiplinlerarası bir yaklaşım, genel bir psikoloji kuramı için gerekli daha derin araştıımalara olanak verir. Değişik disiplinler de aynı alan üzerine eğilebilirler, disiplinlerin bir araya gelmesi kuramların birbiri içinde erimesini sağlar, sonuçta kesitsel ve birçok alanı kapsayan ve derinliğe ulaşmayı sağlayan teknikler elde edilebilir.

- "Bir psikolojik gelişim kuramı, bireyin öznel olarak yaşadığı tüm psikolojik çevreyi içine alır". Böylece bir gelişim kuramı düşünce, duygu, benlik, ahlak, yaratıcılık, toplumsallaşma gibi gelişim alanlarını, bireyin okul, toplum, kültür gibi ortamlardaki durumunu inceleyebilir.

- "Bir psikolojik gelişim kuramı, bir insanın tüm psikolojisi ile ilgili olan mevcut kavramların hepsiyle ilgilenir." Örneğin bir kuram, doğa-kazanım gibi tartışma konularıyla, kritik dönemler, çocuk yetiştirme teknikleri, anksiyetenin gelişimsel işlevi gibi sorunlarla ilgilenir.

- "Bir psikolojik gelişim kuramı, sentez ve bütünleştirme özelliğinin yanısıra, bazı uzlaşmaz öğeleri reddetmek zorunda kalabilir". Örneğin, davranışçılığın Piaget'in kuramıyla ters düştüğü açıktır. Ancak, değişik bir yaklaşımla öyle bir reddetme yolu izlemeyebilir ve davranışçı yaklaşımlar safdışı edilmeyebilir.

- "Bir psikoloji kuramı belirli uygulamalar için özel bağlantı süreçleri geliştirebilir". Örneğin, bir gelişim kuramının eğitim programları geliştirmede önemli katkıları olabilir.

- "Bir psikoloji kuramı bir gelişim evreleri taslağı içerebilir". Evrelerin varlıkları ve özellikleri tartışma konusu olmakla birlikte betimleyici ve açıklayıcı rolleri kabul edilmektedir.

- "Bir psikoloji kuramı bütün kültür ve alt kültürlerle ilişkilidir."

- "Bir psikolojik gelişim kuramı toplumsal normdan ayrılan bireyin gelişimine de yer vermelidir". Amaç, daha kapsamlı bir insan

gelişimi için birçok kaynak ve içgörüden ürün alabilmektir. Karl Popper'in dediği gibi, kuramlar dünyayı bilimsel olarak avlayabilmek için ağ olarak kullanılırlar, bütün çaba ağı daha ince örebilmek olmalıdır (S. ve C. Modgil, 1980).

Modern gelişim araştırmalarının çoğu kuramların yol göstericiliğinde yapılmış ve yapılmaktadır. Özellikle dört büyük psikoloji kuramı bütün araştırmaları etkilemektedir.

Gelişim psikolojisine yön veren temel kuramlardan biri olgunlaşma kuramı (maturational theory)'dir. Bu kuramın dayandığı temel düşünce, çocukta zaman içinde görülen değişimlerin çoğunun bedendeki özel ve önceden belirlenmiş bir şema ya da plana göre ortaya çıktığıdır. Bu görüşe göre olgunlaşma bu planın doğal açılımının ortaya çıkmasıdır. Bütün gelişimlerin doğal süreçlerin ve biyolojik planların açılımıyla kendi kendine düzenlendiğini savunan bu görüş Arnold Gessell tarafından geliştirilmiştir. Gessell, öncelikle çocukların fiziksel ve devinimsel gelişimini incelemiş ve -çok az bir muhalefete

karşı- pek çok kabul görmüştür. Buna karşılık, kişilik ve zihin gelişimine

ilişkin olgunlaşmacı görüş şiddetle eleştirilmektedir.

Sigmund Freud'un geliştirdiği psikanalitik kuram (psychoanalytic

theory), insanın psikolojik bakımdan evrensel ilkelere uygun olarak

geliştiğini kabul eder. Ancak Freud bir bireysel kişiliğin işlevsel

yönlerinin toplumsal bir bağlam içinde biçimlendiğine de inanır. Freud'un

gelişimciIere en önemli katkısı, tüm yaşam boyunca sürecek örüntülerin

oluşmasında erken yaşam deneyimlerinin önemini vurgulamasıdır.

Toplumsal öğrenme kuramı (social learning theory) geleneksel

davranışçılığı aşarak, kişisel ve çevresel etkenlerin hepsinin birbiri

içine girmiş belirleyiciler olarak etkide bulunduğunu savunur. Davranışın

çevreden etkilendiği doğrudur, fakat çevre de kısmen bizim tarafımızdan

yaratılır. Bu yaklaşım son derece etkili olmuştur, çünkü

toplumsal gelişim süreçlerinin etkisiyle doğrudan ilişkilidir.

Psikolojik gelişimi kavramanın bir başka yolu da düşünme ve bilme süreçlerinin gelişimini araştırmaktır. Bilişsel gelişim kuramı (cognitive-developmental theory)'nın en önemli adı Jean Piaget'tir. Piaget'in çalışmaları toplumsal ve ahlaksal gelişimin de bilişsel temelleriyle anlaşılabileceğini göstermiştir. Bilişsel gelişim kuramı, temeldeki yapı ile yaşantı arasındaki dinamik etkileşimi vurgular; bilişsel yeteneklerin gelişimine ve zihnin simgesel tasarımları anlama ve kullanma becerisine önem verir.

Gelişim, ilerleyici (progressive), sırasal (sequential) ve kuşaklar boyunca aynı örüntüyü izleyen bir oluşumdur; aynı zamanda döngüsel (circular)dir, çünkü her kuşak olgunlaştıkça gelecek kuşağı büyütür. Yaşam döngüsünün doğası konusunda yazarlar, filozoflar, toplumbilimciler çeşitli görüşler ortaya atmışlardır. Yaşam döngüsünün ilerleyen ve sırasal değişimleri konusunda, bu değişimlerin neden bir sıra ile meydana geldiği, ne kadarının biyolojik ne kadarının toplumsal ya da psikolojik etkenlerle belirlendiği, bu değişimlerin bütün kültürlerde ve bütün bireylerde aynen ortaya çıkıp çıkmadığı... sorunlarını açıklayan

tek bir kuram henüz ortaya atılabilmiş değildir.

Bununla birlikte, özellikle evrelere dayalı gelişim kuramlarının tüm yaşam döngüsünü kapsayacak biçimde kurulduklari söylenebilir. Sigmund Freud, Erik Erikson ve Jean Piaget insan gelişimini evrelere ayırarak inceleyen en önemli evre kuramcılarıdır. Daha önce belirtildiği gibi, evre kuramcıları gelişimi, görece sırasal, ani ve sabit bir değişimler dizisi olarak görürler. Evre kavramı, insan gelişimi çizgisinin aşamalı düzeylere bölündüğü görüşüne dayanır. Freud, her insanın oral, anal, fallik, lalent ve genital olmak üzere bir dizi psikoseksüel evreden geçerek geliştiğini, ancak bu gelişmede özellikle yaşamın ilk yıllarının önemli olduğunu kabul eder. Her evre, bireyin bir sonraki

Tablo 4

Yaşam Süresinde Gelişim Evreleri

EVRE: DOĞUM ÖNCESİ EVRE

Yaş dönemi: Gebelikten doğuma

Temel özellikler: fiziksel gelişim

Bilişsel evre PİAGET: -

Ruhsal-cinsel evre FREUD: -

Ruhsal-toplumsal evre ERİKSON: -

Ahlak evresi KOHLBERG: -

EVRE: BEBEKLİK

Yaş dönemi: Doğumdan yaklaşık 18'inci aya

Temel özellikler: Gelişmiş hareket; basit dil; toplumsal bağlanma

Bilişsel evre PİAGET: Duyusal devinimsel

Ruhsal-cinsel evre FREUD: Oral; anal

Ruhsal-toplumsal evre ERİKSON: Güven/Güvensizlik

Ahlak evresi KOHLBERG: Ahlak-öncesi (Evre 0)

EVRE: ERKEN ÇOCUKLUK

Yaş dönemi: Yaklaşık 18'inci aydan yaklaşık 6'ıncı yıla

Temel özellikler: İyi gelişmiş dil; cinsel tip; grup oyunu; okula hazırlığın bitişi

Bilişsel evre PİAGET: İşlem-öncesi

Ruhsal-cinsel evre FREUD: Fallik; Oedipal

Ruhsal-toplumsal evre ERİKSON: Özerklik/Kuşku; Girişim/Suçluluk

Ahlak evresi KOHLBERG: İtaat ve ceza (Evre 1);

Karşılıklılık (Evre 2)

EVRE: GEÇ ÇOCUKLUK

Yaş dönemi: Yaklaşık 6'ıncı yıldan yaklaşık 13'üncü yıla

Temel Özellikler: Birçok bilişsel süreç yetişkin düzeyinde (işlem hızı hariç); oyun grubu

Bilişsel evre PİAGET: Somut işlem

Ruhsal-cinsel evre FREUD: Örtülü dönem

Ruhsal-toplumsal evre ERİKSON: Çalışkanlık/Aşağılık duygusu

Ahlak evresi KOHLBERG: İyi çocuk (Evre 3)

EVRE: ERGENLİK

Yaş dönemi: Yaklaşık 13'üncü yıldan yaklaşık 20'inci yıla

Temel özellikler: Erinlikle başlar, olgunlukla biter; yüksek bilişsel düzeylere ulaşma; anababadan bağımsızlık; cinsel ilişki evreye geçmeden önce çözmek zorunda olduğu bir çatışma içerir.

Bilişsel evre PİAGET: Soyut işlem

Ruhsal-cinsel evre FREUD: Genital evre

Ruhsal-toplumsal evre ERİKSON: Kimlik/Rol karışıklığı

Ahlak evresi KOHLBERG: Yasa ve düzen (Evre 4)

EVRE: GENÇ YETİŞKİNLİK

Yaş dönemi: Yaklaşık 20'inci yıldan yaklaşık 45'inci yıla

Temel özellikler: Meslek ve aile gelişimi

Bilişsel evre PİAGET: -

Ruhsal-cinsel evre FREUD: -

Ruhsal-toplumsal evre ERİKSON: Yakınlık/Yalıtılmışlık

Ahlak evresi KOHLBERG: Toplumsal anlaşma (Evre 5)

EVRE: ORTA YAŞ

Yaş dönemi: Yaklaşık 45'inci yıldan yaklaşık 65'inci yıla

Temel özellikler: Meslekte en yüksek düzey; kendini değerlendirme; "boş yuva" bunalımı; emeklilik

Bilişsel evre PİAGET: -

Ruhsal-cinsel evre FREUD: -

Ruhsal-Toplumsal evre ERİKSON: Üretkenlik/Kendine dönüklük

Ahlak evresi KOHLBERG: İlkeli evre (Evre 6 ve 7, ikiside ender)

EVRE: İLERİ YAŞ

Yaş dönemi: Yaklaşık 65'inci yıldan ölüme

Temel Özellikler: Aileden, başarılardan tad alma; bağımlılık; dulluk; kötü sağlık

Bilişsel evre PİAGET: -

Ruhsal-cinsel evre FREUD: -

Ruhsal-toplumsal evre ERİKSON: Bütünlük/Umutsuzluk

Ahlak evresi KOHLBERG: -

EVRE: ÖLÜM

Yaş dönemi: -

Temel özellikler: Özel anlamda bir "evre"

Bilişsel evre PİAGET: -

Ruhsal-cinsel evre FREUD: -

Ruhsal-toplumsal evre ERİKSON: -

Ahlak evresi KOHLBERG: -

Kaynak: Ph. G. Zimbardo, Psychology and Life, 1979.

Psikanalitik geleneğe bağlı bir kuramcı olan Erikson sekiz psikososyal evre ayırt eder; birey bunların her birinde başarıyla çözmek zorunda olduğu temel bir çatışma yaşar. Erikson'un kuramı, kişinin yaşam süresi (life span) boyunca yer alan sürekli bir kişilik gelişimi sürecinden söz ederek Freud'un kuramını aşar. Piaget, büyümekte olan çocuğun içinde

yaşadığı dünyaya nasıl uyum sağladığı sorununu temel olarak alır ve dört bilişsel gelişim evresi saptar. Kohlberg, Piaget'i izleyerek, ahlak alanında altı evreli bir gelişim kuramı oluşturmuştur.

Tablo 4'te, yaşam süresinde ortaya çıkan gelişim evreleri belli başlı kuramlar açısından, bu evrelerin yaklaşık yaşları ve temel olayları belirtilerek gösterilmektedir; Tablo 5 kuramları karşılaştırmaktadır.

Tablo 5

Gelişim Kuramları

BİYOLOJİK KURAMLAR:

Gelişimin Doğası: Doğa

Rehber Süreç: Olgunlaşma

Birey: Etkin

Gelişimin Biçimi: Evre

Odak: Yapıda ve davranışta gözlenebilir değişimler

PSİKODİNAMİK KURAMLAR:

Gelişimin Doğası: Doğa ve kazanım

Rehber Süreç: Olgunlaşma

Birey: Etkin

Gelişimin Biçimi: Evre

Odak: Kişilik yapısında içsel değişimler

KOŞULLANMA KURAMLARI:

Gelişimin Doğası: Kazanım

Rehber Süreç: Öğrenme

Birey: Edilgin

Gelişimin Biçimi: Sürekli

Odak: Davranışta gözlenebilir değişimler

BİLİŞSEL TOPLUMSAL ÖĞRENME KURAMLARI:

Gelişimin Doğası: Kazanım

Rehber Süreç: Öğrenme

Birey: Ilımlı etkin

Gelişimin Biçimi: Sürekli

Odak: Davranışta gözlenebilir değişimler

BİLİŞSEL GELİŞİM KURAMLARI:

Gelişimin Doğası: Doğa ve kazanım

Rehber Süreç: Olgunlaşma

Birey: Etkin

Gelişimin Biçimi: Evre

Odak: Zihinsey yapıda içsel değişimler

BİLGİ-İŞLEM KURAMLARI:

Gelişimin Doğası: Kazanım

Rehber Süreç: Öğrenme

Birey: Etkin

Gelişimin Biçimi: Sürekli

Odak: Davranışta gözlenebilir değişimler

KÜLTÜREL-BAĞLAMSAL KURAMLAR:

Gelişimin Doğası: Doğa ve kazanım

Rehber Süreç: Olgunlaşma ve öğrenme

Birey: Etkileşimci

Gelişimin Biçimi: Sarmal

Odak: birey ile toplum arasındaki ilişki

Kaynak: Hoffman ve ark., 1994

Gelişim alanında "olgunlaşma kuramı" (A. Gesell) ve "etolojik kuram" (K. Lorenz ve N. Tinbergen) genellikle biyolojik kuramlar

olarak adlandırılır. Freud'un "psikoseksüel kuramı" ve Erikson'un "psikososyal kuramı" psikodinamik kuramlar çerçevesinde yer alır. Bilişsel kuramlar grubunda Piaget'in "bilişsel gelişim kuramı", Kohlberg'in "ahlak gelişimi kuramı" ayrıca "toplumsal biliş kuramları", "bilgi-işlem kuramları" bulunur. Öğrenme kuramları içinde "koşullanma kuramları" (Pavlov, Watson, Skinner) geleneksel kuramlardır, bunları "toplumsal öğrenme kuramları" (Dollard, Miller) izler; bu grupta en yeni akım "bilişsel toplumsal öğrenme kuramı" (Bandura) olarak ortaya çıkar. Gelişim alanında son olarak kültürel-bağlamsal kuramlar'ı buluyoruz; Vygotsky'nin "toplumsal-tarihsel kuramı" ve Bronfenbrenner'in "ekolojik kuramı" bu grupta yer almaktadır (bk. Tablo 5). Bütün bu kuramlar insan gelişiminin düzenli olduğu, dolayısıyla davranışın önceden kestirilebileceği sayıltısına dayanırlar.

Bir ayrıksılık dışında bütün kuramlar bireyi etkin bir varlık olarak görürler. Bir kuramın insanın doğasını, gelişimin özünü nasıl gördüğü sorusu kuramların değerlendirilmesinde en önemli noktadır (bu temel görüşler aşağıda kuramlar karşılaştırılırken açıklanmaktadır).

Kuramların Karşılaştırılması

Önceki sayfalarda kısaca özetlediğimiz gelişim kuramlarını burada daha ayrıntılı biçimde ele alacak ve aralarındaki ilişkileri de araştıracağız. Böylece, gelişimin duygusal, bilişsel, toplumsal boyutları arasındaki ihmal edilemez bağları da görmüş olacağız. Bu arada kuramlara yöneltilen temel eleştiriler de ortaya konmuş olacaktır. Ancak bu ayrıntılara girmeden önce kuramların gerisinde yer alan dünya görüşlerini incelemekte yarar görüyoruz. Perlmutter ve Hall'ın (1992) belirttiği gibi, gelişimciler, gelişme süreçlerini açıklamaya yönelik kuramlarını kurarken insanın doğasına ve davranış süreçlerine ilişkin değişik modellere dayanırlar. Her model farklı bir dünya görüşünü temel alır ve gelişimi temsil edecek farklı bir analoji kullanır. Böylece, gelişimciler tarafından temel alınan dünya görüşü onların gelişimin değişik yönlerini tanımlama, araştırma ve yorumlama yollarını etkiler. Perlmutter ve Hall bellibaşlı üç model olduğunu söylemektedir: Mekanistik, organizmik, diyalektik (başka yazarların başka sınıflamalar yaptığı gözden kaçırılmamalı). Onlara göre bu modellerin hiçbiri

ne doğru ne de yanlıştır; ama herbiri gelişimi anlamada rehber olarak kullanılabilir (bk. Tablo 6. Okuyucunun Tablo 5 ile Tablo 6'yı birlikte incelemesi yararlı olacaktır).

Tablo 6

Gelişime İlişkin Dünya Görüşleri

BENZETME:

Mekanistik: Makina

Organizmik: Organizma

Diyalektik: Orkestra müziği

BİREY:

Mekanistik: Genel olarak edilgin

Organizmik: Etkin

Diyalektik: Etkileşimsel

ODAK:

Mekanistik: Davranışta gözlenebilir değişimler

Organizmik: Yapıda içsel değişimler

Diyalektik: Birey ile toplum arasında ilişki

DEĞİŞİM TÜRÜ:

Mekanistik: Niceliksel

Organizmik: Niteliksel

Diyalektik: Niceliksel ve niteliksel

Kaynak: Perlmutter ve Hall, 1992.

Mekanistik modeller makina benzetmesini kullanır ve gelişimin de makinanın işleyişini yöneten yasalar gibi düzenli yasalara bağlı olduğunu kabul eder. Gelişimi dış güçler etkiler; davranış geçmişteki deneyimlerle ve şimdiki durumlarla biçimlenir. İnsanların duyguları, düşünceleri ve eylemleri değişir, ama yapıları değişmez (otuz yaşındaki biriyle yedi yaşındakinin bilişsel yapıları farklı değildir). Bu modelde davranış uyarılmanın sonucudur, dolayısıyla insanların eylemleri çevreye tepkiler doğrultusunda açıklanır. Öğrenme kuramcıları davranışı açıklarken ve bazı biliş kuramcıları zihnin işleyişini açıklarken bu modeli kullanırlar. Bu yaklaşımda insan edilgin bir varlıktır (ancak, bu modelden kaynaklanan "toplumsal biliş kuramı"nda birey akılcı bağlamda etkin sayılmaktadır). Organizmik modeller insanı etkin ve değişen organizmalar olarak görürler. İnsanlar çevreyle etkileştikleri için köklü bir biçimde değişirler. Düşüncedeki gelişme deneyimin basit bir sonucu değildir, yapıdaki biyolojik temelli özel bir değişimi yansıtır (otuz yaşındaki birinin bilişsel süreçleri yedi yaşındaki

birininkinden niteliksel olarak farklıdır). Organizmik yaklaşım gelişimin hedefiyle ve davranışın örgütlenme biçimiyle ilgilenir; davranışın dışsal nedenini değil, bireyin içindeki değişim kurallarını tanıma ve tüm sistemi betimleme amacını güder. Bu yaklaşımda birey etkindir, etkinliğinin kaynağı da kendisidir. Diyalektik yaklaşım insanın sürekli değişen bir çevreyle etkileşim içinde olduğunu kabul eder. Gelişim, aralarında hiçbir zaman yetkin bir uyum bulunmayan biyolojik, fiziksel, psikolojik ve toplumsal boyutlara sahiptir. Diyalektik yaklaşım birey ile toplum arasındaki ilişkiye odaklanır; bireyin gelişimi büyük ölçüde tarihsel andaki olaylardan etkilenir (bu nedenle, yüzyılımızda doğmuş birinin gelişimi geçen yüzyılda doğmuş birininkinden farklı olacaktır). Diyalektik yaklaşımın mekanistik ve organizmik yaklaşımların kavramlarını bütünleştirebileceğini ileri süren gelişimciler vardır (Perlmutter ve Hall, 1992).

Şimdi, daha önce sözünü ettiğimiz gelişim kuramlarını birbiriyle karşılaştırarak inceleyebiliriz.

Olgunlaşma kuramı insanoğlunun sırasal bir büyüme (sequential growth) gösterdiği ilkesini embriyoloji çalışmalarından almıştır. Embriyonun epigenetik olarak bazı evrelerden geçerek büyüdüğü ve bu sıranın her zaman sabit olduğu bu çalışmalarda ortaya konmuştur. İşte bu embriyolojik modeli çocuk gelişimine uygulayan kişi Arnold Gesell (1880-1961) olmuştur. Gesell'e göre, olgunlaşma mekanizması doğumdan önce olduğu gibi sonra da gelişimi yönlendirmeyi sürdürür. Gelişim hızları açısından çocuklar arasında farklılık olmakla birlikte hepsi aynı sırayı izler. Çocuklar, sinir sistemleri yeterli derecede olgunlaştığında, oturur, yürür ve konuşurlar. Bu gelişmede öğrenmenin çok az katkısı vardır. Ancak Gesell normal gelişim için belirli çevresel koşulların da gerekli olduğunu kabul eder. Olgunlaşma süreci herhangi bir biçimde zarar gördüğünde normal gelişim de engellenecektir. Örneğin embriyo oksijen yokluğuna uğrarsa organların gelişiminde ciddi sorunlar görülür. Doğum sonrası gelişimde de çevrenin belirli koşulları taşıması gerekmektedir. Örneğin, çevrelerinde yeterli derecede uyaran olmayan, yeterli bakım görmeyen kurum çocukları iyi gelişemezler.

Gesell en önemli çalışmalarını devinim gelişimi alanında

yapmış, ancak olgunlaşma mekanizmasının bütün gelişimi belirlediğini kabul etmiştir. Gesell'e göre çocuk yetiştirmek de olgunlaşma ilkesinin tanınmasıyla başlamalıdır. İnsanoğlu dünyaya biyolojik evrimin ürünü olan bir programla gelir; anababa belirli kurallara zorlamadan, çocuğu kendisinden alacağı doğal ipuçlarına göre eğitmeyi bilmelidir.

Gesell'i eleştiren kuramcılara göre, çocuğun gelişiminde dış çevre iç plandan daha etkilidir. Gesell ayrıca, gelişimdeki yaş normlarını çok kesin biçimde verdiği, olabilecek değişiklikleri dikkate almadığı için de eleştirilmektedir. Buna karşılık Gesell'in, özellikle bebeğin devinim gelişimine ilişkin normları hala çok değerlidir; çocuğun kendini ayarlaması, anababanın da buna duyarlı olması ilkesi de geçerliğini korumaktadır.

Psikanalizin gelişim psikolojisine belli başlı katkısı evre kavramıdır. Freud (1856-1939) insan gelişiminin çeşitli evrelerini tutarlı bir sistem halinde betimleyen ilk bilim adamıdır. Son olarak psikanaliz, insanın eylemlerinin ve düşüncelerinin ilk bakışta görüldüğünden daha karmaşık olduğunu öğretmiştir bize.

Psikanaliz kuramı gelişim alanını etkilemiş olmakla birlikte, çağdaş gelişimciler genellikle birçok psikanalitik görüşü yetersiz ya da yanlış bulmaktadırlar. Örneğin, ilk üç psikoseksüel evrenin yetişkinlikteki kişilik gelişimini belirlediği görüşü normal çocukların araştırılmasında pek az destek bulmuştur. Ayrıca, yetişkinlikteki kişilik özelliklerinin ve davranışların çoğunun sosyo-kültürel çevreden ve gündelik yaşamdan etkilendiği konusunda görüş birliği vardır. Psikanalizin tarihsel önemi bütün bu tartışmaları başlatan ilk kuram olmasıdır.

Toplumsal öğrenme kuramının en önemli adı olan Bandura insan yaşamında "gözlem yoluyla öğrenme"nin önemini savunur. Gözlemsel öğrenme dört süreç içinde gelişir: Dikkat etme, akılda tutma, davranışı tekrarlama, pekiştirme ve güdüleme. Aslında bu dört süreç birbirinden ayrı değildir, birlikte işler. Bandura bu dört sürece dayanan "model alarak öğrenme" olgusunu, daha geniş bir çerçeve içinde asıl "toplumsallaşma" süreci açısından değerlendirir. Toplumsallaşma süreci içinde bir toplumun üyelerine toplumsal kabul gören davranışlar, cinsiyet

rolleri öğretilir. Kişi toplumsallaştıkça dış ödül ve ceza sistemlerine bağımlı kalmadan kendi iç denetim örüntülerini geliştirir. Kişi kendini değerlendirme standartlarını oluştururken gözlemlediği modellerin standartlarını örnek alır. Toplumsal öğrenme kuramcıları paylaşma, yardımlaşma, işbirliği gibi olumlu toplumsal davranışların da bu modellerden etkilendiğini kabul ederler. Sonuç olarak bu yaklaşımda, model davranışlar aracılığıyla insana her tür davranışın öğretilebileceği ilkesi benimsenmektedir.

Toplumsal öğrenme kuramcısı Banduranın görüşleri ile bilişsel gelişim kuramcısı Piaget'in görüşleri arasında birleşen ve ayrılan noktalar vardır. Her iki kuramcı da çocuğu öğrenme süreci içinde oldukça etkin ve bilişsel bir varlık olarak kabul eder. Ancak Bandura dış çevrenin etkilerini savunurken, Piaget iç güçlerin önemini vurgular. Piaget'e göre gelişim, dışardan öğretilenden bağımsız olarak, çocuğun içsel ilgi ve merakı sonucu kendi kendine ilerleyen bir süreçtir. Bu süreç bazı içsel değişikliklerle evrelerin ortaya çıkmasını sağlar. Daha çok

çevreci olan Bandura ise Piaget'in görüşlerini iki açıdan eleştirir. Bandura ya göre çocuklar çevreye içsel bir merak duydukları için değil, pekiştiricilerle özendirildikleri için öğrenir, daha sonra bu dış değerlendirmeleri içselleştirirler. Yine Bandura'ya göre çocukların ne öğrendiklerini evreler değil izlenen modeller belirler; hatta toplumsal öğrenme yöntemleriyle Piaget'in evrelerini değiştirmek bile olanaklıdır.

Bilişsel gelişimciler dış çevrenin çocuk üzerindeki etkisinin önemini kabul etmekle birlikte çocuktan kaynaklanan gelişime de yer vermek istemektedirler. Dolayısıyla gelişimciler, Bandura'nın kendiliğinden öğrenme olgusunu ihmal edişini eleştirmektedirler. Gelişimcilere göre Bandura çok fazla çevrecidir ve bu tutum dikkatimizin çocuktan uzaklaşmasına yol açmaktadır (W. Crain, 1980).

Piaget'e göre zeka gelişimi "sürekli ve ilerleyici bir dengelenme sürecidir" ve "gelişimin evreleri ya da düzeyleri birbirini izleyen dengelenme basamaklarından oluşur." Gelişim sırasında birbiri ardına ortaya çıkan farklı bütünsel yapılar doğuştan değildir, derece derece kurulurlar,

bir oluşumun sonucudurlar. Zeka esas olarak etkin bir doğaya sahiptir. Ruhsal yaşamın hareket noktası bilinç değil, etkinliktir ve ruhsal gelişim eylemin derece derece zihinselleşmesinden ibarettir. Piaget'e göre, "eylem düşünceden önce gelir." Eylem işlemde içselleşir. Pratik zeka kavramsal zeka haline gelir.

Bilişsel gelişim kuramının belirlediği evreler ile psikanalizin belirlediği evreler arasında karşılaştırma yapmak yararlı olacaktır. Piaget (1896-1980) daha başlangıçtan itibaren ve araştırmaları boyunca kendi bulgularını psikanalizin bulgularıyla karşılaştırmaya çalışmıştır. Sonunda Piaget, 1933'deki psikanaliz kongresinde kendi zeka psikolojisi ile psikanaliz arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur. Piaget, duygusal gelişimle bilişsel gelişim arasında koşutluk olduğuna, ikisinin de evre sistemi aracılığıyla belirlenebileceğine inanmaktadır. Piaget zihinsel ve duygusal evreleri sistemleştirmekte ve her zihinsel evreye karşılık olan duygusal görünümleri belirtmektedir. Piaget'e göre iki alan arasındaki koşutluk açık ve kesindir: Duygusal alan, yapısı zihinsel olan davranışın enerji kaynağını oluşturur. Bu düzenleme Piaget'in evre sistemini

genelleştirmekte ve evre anlayışı kişiliğinin evreleri anlayışı haline gelmektedir.

Piaget'e göre Freud'un temel keşiflerinden biri, çocuğun duygusal alanın iyi belirlenmiş evrelerinden geçerek gelişmesi, evreler arasında yetkin bir sürekliliğin olması olgusudur. Piaget'in Freud'a yöneltiği temel eleştiri ise, keşfettiği duygusal olguları yorumlamasının yetersiz kalması yönündedir. Piaget'e göre bu yetersizliğin nedeni Freud'un hala geleneksel çağrışımcı psikoloji çerçevesinde düşünmesidir. Piaget Freud'un keşfettiği temel duygusal olguların kendi evre anlayışıyla ve sistemiyle kolayca bütünleştirilebileceği inancındadır.

Piaget'e göre, gelişimde bilişsel ögeler ile duygusal ögeler birbirinden ayırt edilemez. Duygusal alan, zekanın yapılarının değil işleyişinin tabi olduğu bir enerji kaynağı rolünü oynar. Gerçekte enerjisiz bir yapı ve yapısız bir enerji olamayacağı için, her yeni yapıya bir enerji düzenleme biçimi, her duygusal davranış düzeyine de belirli bir bilişsel yapı tipi denk düşmelidir. Bu açıdan bakıldığında, Piaget'in sistemindeki farklı evreler onlara denk düşen duygusal görünümlerle

tamamlanabilir. Piaget'e göre gerçeklikte duygusal ve bilişsel davranıştan ayrı ayrı söz etmek olanaksızdır; her davranış "aynı zamanda hem o, hem öbürü"dür. Bunu kavramak için yapının ve enerjinin dilini öğrenmek gerekir. Piaget'in yaklaşımında duygusal gelişim zihinsel gelişime bağlıdır. Fakat zeka ile duygu arasında bir doğa farkı vardır: "Davranışın enerjisi duygusal alanı ortaya çıkarır; davranışın yapıları ise bilişsel işlevleri ortaya çıkarır." Duygusal alan zekanın işleyişine müdahale eder, ama yapılar yaratamaz. Piaget'e göre, "Duygusal işlev, ona araçlarını sağlayan ve onun hedeflerini aydınlatan zeka olmadan hiçbir şey değildir."

Bilişsel gelişim ile toplumsal gelişim arasında da ilişki kurulabilir; bu ilişkiyi belirten en genel kavram "toplumsal biliş" (social cognition) kavramıdır. Toplumsal bilişin gelişimi, insani, toplumsal dünyaya ilişkin bilişlerin gelişimidir. Bu gelişim, ben'in ben-olmayan'dan, kişinin kişi-olmayan'dan ve bir kişinin başka bir kişiden gitgide ayrılması, farklılaşması süreci olarak tanımlanabilir.

Piaget'e göre çocuğu çevre ile ilişkiye sokan etkinlik özümleme

ve uyma süreçlerini içerir, zeka da bu özne-nesne ilişkisiyle tanımlanır.

Özne ile nesne arasındaki ilk ilişki ikili olmayan (adüalistik) bir

farklılaşmamışlık ilişkisidir; bu ilişkide ben ile ben-olmayan arasında

hiçbir ayırım yoktur. Sonra iki yönlü bir hareketle, yani deneyimin

değerlendirilmesini sağlayan dışsallaştırma hareketiyle ve zihinsel işleyişin

bilincini kazandıran içselleştirme hareketiyle, kendi özerklikleri

ve etkileşimleri içinde öznenin kurulması ve dünyanın kurulması gerçekleşir.

Piaget'e göre, "zeka ne benin bilinciyle başlar, ne de nesnelerin

bilinciyle; zeka bunların etkileşiminin bilinciyle başlar ve bu etkileşimin

iki kutbunun aynı anda birbirine yönelmesiyle, zeka kendi

kendini örgütlerken dünyayı da örgütler." Başlangıçta her şey özne ve

onun eylemi üzerinde odaklaşmıştır; sonra derece derece merkezden

ayrılma (decentration) gerçekleşir, böylece özne diğer nesneler arasında

bir nesne olur. Piaget'e göre bu gelişimi belirleyen ilke şudur:

Bütünsel bir benmerkezlilikten nesnelliğe geçiş (Tran-Thong, 1978).

Flavell'e göre, toplumsal biliş, insani nesnelerin ve onların yaptıklarının

bilişi anlamına gelmektedir. Bu bilişin içinde ben'e, diğer insanlara, toplumsal ilişkilere, örgütlere ve kurumlara, genel olarak insani, toplumsal dünyamıza ilişkin algı, düşünme ve bilgi vardır. Toplumsal biliş insanları ve insanın yaptıklarını konu edinir. Örneğin makinalar, matematik, ahlaksal yargılar insani bilişin konuları ve ürünleridir; ama yalnızca sonuncusu insani toplumsal bilişin konusu sayılabilir. Toplumsal biliş kesinlikle toplumsal dünyayı ele alır, fiziksel ve mantıksal-matematiksel olanı değil. Böylece toplumsal biliş alanındaki özel gelişim eğilimleri şu alanlarda ortaya çıkmaktadır: Algılar, duygular, düşünceler, niyetler, ben, kişilik, ahlak.

Bilindiği gibi, Piaget'in kuramı öncelikle çocukların bilişsel gelişimiyle ve onların fiziksel dünyanın işleyişini anlayışlarıyla ilgilidir. Kuramın temel sayıltısı, insanları ve toplumsal ilişkileri anlamada etkili olan bilişsel etkenlerin fiziksel dünyayı anlamada rolü olan etkenlerle aynı olduğudur. Piaget toplumsal dünyanın çocuğu fiziksel dünyayla aynı biçimde etkilediğini kabul etmektedir. Bu temel kabulleri nedeniyle Piaget'in modeli -toplumsal deneyimi gelişimin kaynağı olarak kabul etse bile- toplumsal alanla çok az ilgilenmektedir. Günümüzün

bilişsel kuramcıları ise Piaget'in toplumsal deneyimle ilgili görüşünü pek paylaşmamaktadırlar. Onlara göre toplumsal deneyimin çocuk üzerindeki etkisi Piaget'in sandığından hem daha farklı, hem de daha önemlidir. Toplumsal biliş kavramının ortaya çıkması da işte bunun sonucu olmuştur (Vasta ve ark., 1992).

::::::::::::::::

İİ. YETİŞKİNLİK PSİKOLOJİSİ

Bilimsel yayınlarda "yetişkinlik" terimi genellikle "bebeklik", "çocukluk", "ergenlik" terimleri kadar açık ve somut değildir. Örneğin Freud, yetişkin yaşamı daha önce oluşmuş kişilik yapısının yüzeyinde sadece bir dalgalanma olarak görür. Piaget ergenlikten sonra önemli bilişsel değişimlerin oluşmadığını varsayar; Kohlberg ahlak gelişiminin erken yetişkinlik yıllarında tamamlandığını kabul eder.

Bilim dünyası, Erikson, Bühler, Jung gibi psikologları izleyerek,

yetişkinliğin tek başına duran, ergenlikle yaşlılık arasında ayrımlaşmamış

bir biçimde yer alan bir evre olmadığını kabul etmeye başlamıştır.

Yetişkinliğin bir "varlık durumu" olduğu anlayışı, yerini yetişkinliğin

bir "oluşum süreci" olduğu görüşüne bırakmaktadır.

::::::::::::::::

1. Yetişkinliğin Tanımlanması

Yetişkin (adult) sözcüğü Latince büyümek (adolescere) fiilinin

geçmiş zaman ortacından türemiştir, dolayısıyla "yetişkin" bir kişi

"büyümüş" bir kişi sayılır. Buradaki tanım sorunu, yetişkinin sadece

fiziksel özellikler bakımından değil, psikolojik özellikler bakımından

da dikkate alınması gereğinden doğmaktadır. Yetişkin kişinin fiziksel

ve psikolojik bakımdan olgunlaşmış olduğu varsayılır. Oysa fiziksel

olgunlaşmayı ölçmek güçtür, psikolojik olgunlaşmayı tanımlamak bile

güçtür, çünkü birtakım psikolojik süreçler yaşlılık yıllarına dek gelişmeyi

sürdürmektedir. Fiziksel ve psikolojik olgunlaşmayı ölçme güçlüğü

nedeniyle birçok gelişimci sorunu atlamış ve sadece yaş düzeyine

dayalı bir tanımı benimsemiştir. Oysa yaş ve yaş sınırları konusunda da bir anlaşmanın olduğu söylenemez.

Birçok toplumda yetişkinliğin başlangıcı, öğrenim yaşamını bitirmiş, tam-zamanlı bir işe girmiş ve evlenmiş olmakla tanımlanmaktadır. Bununla birlikte, bir yetişkin olmak toplumun farklı kesimleri için çok farklı bir konudur. Üstelik yetişkinliğin kendisi de toplumdaki farklı yaş grupları için farklı anlamlara gelir. Yetişkinlik bir tek değil birçok yaşantı içerdiği için herkesin yetişkinlik anlayışı önemli ölçüde farklılaşır. Halkın yetişkinlik konusundaki duyguları, tutumları ve inançları toplum içinde yetişkin olan bireylerin oranından da etkilenir. Günümüzde gençliğe yönelik vurgulamanın çeşitli koşullar düzeldikçe gelecekte yetişkinliğe yöneleceği beklenebilir.

Öte yandan, yetişkinliğin yaşlılıkla, biyolojik ve toplumsal değişimle bir tutulması da ortak bir yönelimdir. "Biyolojik yaşlanma", insan organizmasının yapı ve işleyişinin zaman içindeki değişimlerine dayanır. "Toplumsal yaşlanma" ise, bir bireyin zaman içinde rolleri üstlenmesindeki ve terketmesindeki değişimlere dayanır. Bir birey, doğumdan ölüme, hem toplum tarafından düzenlenmiş evrelerden,

hem de biyolojik evrelerden geçer. Dolayısıyla, bireyin yaşam döngüsü geçiş noktalarıyla işaretlenmiştir. Toplumun gözünde yaş, yaşam süresindeki belirli noktalarla bağlantılı bir davranış beklentileri dizisidir.

Toplum, değişik yaşlarda olunacak ve yapılacak uygun şeyleri tanımlar, buna "yaş normları" adı verilir. Örneğin bir erkek ya da kadın için "en uygun" evlenme, okulu bitirme, çocuk sahibi olma, emekliye ayrılma yaşını toplum belirler. Bireyler kişisel isteklerini (kendi içselleşmiş yaş normlarını) toplumun yaş normlarına uydurmaya yönelirler.

Yaş normları bir role ilişkin "resmi" kurallarla düzenlendikleri zaman çok açıktırlar. Örneğin, seçimlerde oy verme yaşı, emekliye ayrılma yaşı böyledir. Yaş normları değişik yaşlara uygun roller konusundaki beklentiler açısından ise "gayriresmi" olurlar; kişilerin bazı etkinlikler için "çok genç", "çok yaşlı", "tam yaşında" olduğunu söylemek g gibi. "Yaşına göre davran!" uyarısı yaşam beklentilerinin çoğunu etkiler.

::::::::::::::::

2. Yetişkinliğin Evreleri

Evre kuramcıları çocuk gelişimi gibi yetişkin gelişiminin de birbirini izleyen evrelerden oluştuğunu kabul ederler. 1970'lerde Daniel J. Levinson ve Yale araştırmacıları yetişkinlikteki gelişim evrelerini saptamaya çalıştılar ve erkek yetişkinin gelişiminde altı evre saptadılar. Levinson ve arkadaşları yetişkinliğin tcmel görevinin yaşamboyu süren bir yapı yaratmak olduğunu kabul ederler. Bir erkek, yeni bir yapı yaratarak ya da eskisini yeniden değerlendirerek yaşamını dönem dönem yeniden kurmalıdır. Levinson'un, Erikson'un psikososyal kuramına dayanan gelişim kuramında yerleşik evreler ile geçiş evreleri birbirini düzenli bir sıra içinde izler. Yerleşik evrelerde insanlar amaçlarını az çok sakin bir biçimde izlerler; geçiş evrelerinde ise insanın yaşam yapısında büyük değişimler olur.

İlerde açıklanacağı gibi, Levinson'un evre kuramında temel kavram yaşam yapısı kavramıdır. Yaşam yapısı, bireyin topluma girme yolları (roller, üyelikler, ilgiler, yaşam üslubu, amaçlar), aynı zamanda bireyin yaşadığı kişisel anlamlar, düşlemler, değerler olarak tanımlanır.

Bu kuram ilk ve orta yetişkinlikte ortaya çıkan çeşitli evreleri ve geçişleri saptamaktadır. Betimlenen yaşam akışı, huzurlu ya da kargaşalı olabilen geçişlerle kesintiye uğrayan görece kararlı dönemlerden oluşmaktadır. Geçiş'ler bir insanın yaşamını yeniden değerlendirmesine ve varolan ya da yeni bir yaşam yapısına yeniden bağlanmasına ilişkin bir bunalımı içerir. Yeni bir yaşam yapısı seçilirse meslekte, yaşam üslubunda, evlilikte dramatik değişimler olabilir. Levinson'un erkek yetişkinin gelişimi dönemleri tablosu aşağıda yer almaktadır (Tablo 7).

Levinson'un erkek yetişkinin gelişim dönemlerine ilişkin açıklamaları şöyledir:

a. Aileden ayrılma. Onlu yılların sonu ve yirmilerin başlarında başlayan bu dönem, aile odaklı ergen yaşamı ile yetişkin dünyasına girme arasındaki geçiş dönemidir. Genç erkek askerlik ya da üniversite gibi bir geçiş kurumu seçebilir ya da evde kalmayı sürdürerek çalışmaya koyulabilir. Bu dönem sırasında ailede kalmak ile dışarıya gitmek arasında hemen hemen eşit bir denge vardır. Ailenin sınırını

tam olarak aşmak temel bir gelişim görevidir. Çünkü bu değişiklik

yeni roller edinmeyi, yaşam düzenlemeleri yapmayı, daha özerk ve sorumlu

olmayı gerektirir. Bu dönem aşağı yukarı üç-beş yıl sürer.

Tablo 7

Yetişkinin Gelişim Dönemleri

Dönemler - Yaşlar

Aileden ayrılma; aileden bağımsız olma çabası - 16-18'den 20-24'e

Yetişkin dünyasına katılma; yeni bir ev, yetişkin

rollerinin keşfi ve üstlenilmesi, ilk yaşam yapısının

biçimlendirilmesi - 20'lerin başlarından 28'e

Otuz yaş geçişi; yaşam yapısının yeniden

değerlendirilmesi - 28'den 30'a

Durulma; kararlı bir yuva kurma, başına buyruk

olma - 30'ların başlarından 38'e

Orta yaş geçişi; yaşam yapısının yeniden değerlendirilmesi - 38'den 40'ların başlarına

Orta yetişkinliğin kararlılık kazanması - 40'lann ortaları

Kaynak: Levinson ve ark., 1974. Aktaran Liebert ve Wicks-Nelson, 1981

b. Yetişkin dünyasına katılma. Bu dönem erkeğin yaşamında ailesinin odak noktası olmaktan çıkmasıyla başlar. Yetişkin arkadaşlar, cinsel ilişkiler ve çalışma yaşamıyla erkek kendini bir yetişkin olarak tanımlamaya başlar. Bu yeni tanım ona, onu geniş topluma götürecek geçici yaşam yapısını biçimlendirme olanağını verir. Bu dönem sırasında erkek, yetişkin rollerini, sorumluluklarını keşfeder ve üstlenir.

Bir iş kurabilir, bir meslek geliştirebilir, sonra onu terkedebilir; otuz yaş dolaylarında, yaşamına daha fazla düzen ve kararlılık getirmesi konusunda baskılar artıncaya dek, bunalımını artıran bir başıboşluğa

kapılabilir.

c. Durulma. Bu dönem genellikle otuzlu yılların başlarında başlar. Erkek, toplum içindeki yerini almış, bir yuva kurmuş, uzun süreli planlar yapmış ve bunların peşine düşmüş, geleceğine ilişkin bir görüş, bir düş geliştirmiştir. Sonraki yıllarda yaşam çizgisinde temel değişiklik, düş kırıklığına uğrama, aldanma ya da ilk düşe yeterince ulaşamama ile ortaya çıkar.

d. Başına buyruk olma. Bu dönem otuzlu yılların ortasıyla sonları arasında ortaya çıkar, erken yetişkinliğinin en yüksek noktasını ve geleceğin başlangıcını temsil eder. Bu dönemde erkek, ne elde etmiş olursa olsun yeterince bağımsız olmadığını düşünür. Üstündekilerin otoritesinden kurtulmak ister, genellikle üstlerinin kendisini çok fazla kontrol ettiklerini ve ona çok az serbestlik tanıdıklarını düşünür. Kendi kararlarını verebileceği ve işi gerçekten yürütebileceği zamanı sabırsızlıkla bekler. Eğer birlikte çalıştığı daha deneyimli bir arkadaşı ya da patronu varsa, bu dönemde onlardan uzaklaşır. Bu dönemde erkekler toplum tarafından, en çok değer verdikleri rolleri içinde tanınmak isterler. Önemli bir ilerleme, terfi ya da bir başka yolla tanınmak

isterler.

e. Orta yaş geçişi. Bu dönem, daha kararlı iki dönem arasına gelişimsel bir geçiş dönemi, dönüm noktası, sınırdır. Bu dönem çoğunlukla erkek kırklarındayken ortaya çıkar ve erkek başarılı da başarısız da olsa gerçekleşir. Bir erkek son derece başarılı olabilir, yine de bir boşluk ve acı bir tat duyar. Eğer başarısızsa bir türlü köşeyi dönememenin acısını yaşar. Genel olarak, "şimdi elimde ne var?" sorusu ile "gerçekten istediğim ne?" sorusu arasındaki farklılık erkekte bir ruh arayışı ara dönemi yaratır.

f. Yeniden kararlılık kazanma. Kırk beş yaş dolaylarında orta yetişkinlik yaşamına temel oluşturacak yeni bir yaşam yapısı biçimlenmeye başlar ve üç-dört yıl sürer. Bu, son gelişim dönemi değildir, ancak Yale araştırmacılarının incelediği son dönemdir. Bu dönem, yeniden meydan okunan, yeni bunalımların yaşandığı, benliğe yönelik tehdidin oluştuğu bir dönemdir. Freud, Jung, Goya, Gandhi gibi erkekler

derin bir orta yaş bunalımı yaşamışlar ve bundan müthiş yaratıcı kazançlar elde etmişlerdir. Dylan Thomas, F. Scott Fitzgerald, Sinclair Lewis gibi erkekler ise bu bunalımla başa çıkamamışlar ve bundan zarar görmüşlerdir (Vander Zanden, 1981).

Yetişkin gelişimi konusunun gitgide daha fazla ilgi çekmesine karşın, yetişkin kadının gelişim evrelerinin henüz pek araştırılmamış olduğu söylenebilir. Levinson'un erkek yetişkinin gelişiminde saptadığı evrelerin kadın yetişkine uygulanamayacağı da açıktır. Kadına yüklenen geleneksel rollerin günümüzde hızla değişmesi ve yerini daha çağdaş rollere ve anlayışlara bırakmasıyla, kadının yetişkinlik deneyiminin artık erkeğinkinden çok farklı olacağı, dolayısıyla farklı bir evreler kuramını gerektireceği söylenebilir.

Nitekim, araştırmalar kadınların da benzer evrelerden, ama birtakım önemli farklılıklarla geçtiklerini göstermektedir. Örneğin, kadınlar otuzlu yaşlarında "durulma" yerine yaşam yapılarına yeni bağlanımlar getirmeyi denemektedirler.

Öte yandan, yetişkin gelişiminde evre yaklaşımının yetişkin yaşamını

aşırı ölçüde basitleştirdİği ileri sürülmektedir. Bernice L. Neugarten bu sava üç kanıt getirmektedir. Birincisi, yaşam olayları zaman dizisinin gitgide daha az düzenli olması ve genel çizgilerin daha akıcı bir yaşam döngüsüne yönelmesidir. İkincisi, her yaştan yetişkinlerin bildirdiği psikolojik temaların, tek bir sabit düzen içinde tipik bir biçimde gelişmeyen ve durmadan yeni biçimlerde ortaya çıkan temalar olmasıdır. Üçüncüsü, yaşam süresi boyunca pek çok içsel değişimin evreye benzemeyen biçimde yavaş yavaş ortaya çıkmasıdır.

Lawrence Kohlberg, doğru bir evre kuramının şu dört niteliği taşıdığını savunmaktadır: 1) Bir evre kuramı gelişimin belirli noktalarında yer alan yapılarda niteliksel farklılıklar içerir. 2) Bu farklı yapılar bireysel gelişimde değişmez bir sıra, düzen ya da ardarda geliş gösterir; kültürel etkenler gelişimi hızlandırabilir, yavaşlatabilir ya da durdurabilir, ama sırasını değiştiremez. 3) Farklı bir yapıyı oluşturan değişik ögeler bütünleşmiş bir yanıtlar demeti olarak ortaya çıkarlar. 4) Evreler hiyerarşik bir bütünleşme gösterirler; daha yüksek evreler daha aşağı evrelerdeki yapıların yerini alır ya da onlarla bütünleşirler.

Neugarten doğru bir evre kuramının bu niteliklerinin genellikle yetişkinliğe uygulanamayacağını ileri sürmektedir. Çünkü niteliksel değişimleri farketmek çoğu zaman güçtür; katı bir biçimde belirlenmiş biyolojik bir zaman düzeni yoktur; önemli yaşam olayları çocukluktakinden daha değişken bir düzen içinde ortaya çıkar.

Levinson da, bir evre kuramının yetişkinlerin bir dizi evre içinde değişmez adımlarla ilerledikleri anlamına gelmediğini kabul etmektedir. Bir insanın yaşamındaki değişimin derecesi ve hızı kişilikten ve çevresel etkenlerden etkilenir. Levinson, insanların farklılığı nedeniyle yetişkinlikteki gelişimin düzenden yoksun olduğunu ileri sürenlere de katılmamakta, görevinin insanların yaşamının zaman içindeki açılımının temel ilkelerini bulmak olduğunu savunmaktadır (Vander Zanden, 1981).

::::::::::::::::

3. Yetişkinlik Kuramları

Bu bölümde aktarılacak kuramlar, aslında tüm yaşam döngüsünü açıklayan ama (örneğin Freud ya da Piaget'den farklı olarak) yetişkinlik yıllarıda da önemle eğilen kuramlardır.

a. Bühler'in İnsan Yaşamının Akışı Kuramı.

Charlotte Bühler ve öğrencileri yaşam akışını (life course) 1930'larda Viyana da topladıkları yaşam öyküsü ve özyaşam öyküsü verilerini kullanarak incelemişlerdir. Yaşam döngüsünde meydana çıkan olaylar, tutumlar ve başarılardaki değişimlere dayanan evrelerin düzenli akışını ortaya koyan bir yöntembilim geliştirmişlerdir. Aynı zamanda, yaşamöykülerinde ortaya çıkan yaşam akışı ile biyolojik yaşam akışı arasındaki koşutlukla da ilgilenmişlerdir. Böylece beş biyolojik dönem saptamışlardır. 1) İlerleyici büyüme, 15 yaşına kadar; 2) Büyümenin cinsel üretme yeteneğiyle birlikte sürmesi, 15-25 yaşlar; 3) Büyümede kararlılık, 25-45 yaşlar; 4) Cinsel üretme yeteneğinin yitirilmesi, 45-65 yaşlar; 5) Gerileyen büyüme ve biyolojik iniş, 65 yaş ve ötesi.

Tablo 8

Bühler'in Yaşam Dönemleri

Yaşlar - Dönemler

0-15 - Evdeki çocuk, kendi belirlediği amaçlardan yoksun.

15-25 - Genişleme hazırlığı ve kendi belirlediği amaçları deneme.

25-45 - Yükselme: Amaçlannı özel ve kesin biçimde kendinin belirlemesi.

45-65 - Bu amaçlar için çabalamanın sonuçlarını kendinin değerlendirmesi.

65 ve sonrası - "Doyum ve başarısızlığın yaşanması: Kalan yıllarının

süregiden uğraşlarla veya çocukluğun gereksinim giderici yönelimlerine

geri dönüşle geçirilmesi."

Kaynak: A.J. Horner, 1968, aktaran Kimmel, 1974.

Dört yüz yaşamöyküsünün incelenmesine dayandırdıkları araştırmalarında Bühler ve ekibi, bu beş biyolojik döneme karşılık olan beş yaşam dönemi önermişlerdir.

Bühler'in öğrencilerinden Frenkel gelişimsel ilerlemeyi aşağıdaki biçimde açıklamaktadır:

"Çocukluktan -yaşamın birinci döneminden- yeni kurtulmuş genç insan yaşamı konusunda ilk planları yapar ve ilk kararları alır; bu, ergenlikte ya da hemen sonrasında gerçekleşir. Hemen ardından yaşamın ikinci dönemi başlar. Bu dönem genç insanın gerçeklikle karşılaşma -temas kurma- isteğiyle nitelenir. İnsanlarla ve mesleklerle ilişkisi bu amaca dönüktür. Kişiliğinde bir 'genişleme' olur. Yaşamının ne getireceğini öğrenebilmek için tutumlarında gösterdiği geçicilik de karakteristiktir. İkinci dönemin sonunda bireyler yaşama karşı kesin bir tutum sahibi olmuşlardır. Üçüncü dönemde canlılık hala en yüksek noktasındadır, ama artık

belirli bir yön ve özellik kazanmıştır. Bu nedenle bu dönem çoğu zaman öznel deneyimlerin en yoğun olduğu dönem olma özelliğini taşır. Dördüncü döneme geçiş genellikle bir bunalımla kendini gösterir, çünkü bireyin gittikçe açılan güçleri bu noktada duraklamaya başlamıştır, fiziksel yeteneğe ya da biyolojik gereksinmelere bağlı birçok şeyden vazgeçmesi gerekmiştir. Biyolojik eğrideki ve onunla bağlantılı etkinliklerdeki düşüşe karşın, bu dönem yaşamın üretkenliği ve yararları konusunda yükselen bir ilgi çizgisi gösterir. Beşinci dönem en çok sözü edilen dönem olarak, ölümün yakınlaşması, yalnızlık yakınmaları nedeniyle dinsel sorunların ağırlık kazandığı dönemdir. Bu son dönem genellikle geçmişe ilişkin yaşantılar ve geleceğe ilişkin düşüncelerle, yani ölümün yaklaşmasına ve insanın geçmiş yaşamına ilişkin düşüncelerle doludur." (Frenkel, 1936)

Bühler'in görüşü, büyüme, kararlılık kazanma ve inişe geçme gibi biyolojik süreçler ile, etkinlik ve başarılarda genişleme, yükselme ve daralma gibi psikososyal süreçler arasındaki koşutluğu vurgular. Çoğu zaman biyolojik eğri psikososyal eğriden daha ilerdedir; bu, zihinsel

yeteneklerine güvenen bir insanın fiziksel güçleri inişe geçmeye başladıktan sonra bile daha yıllarca yüksek bir üretkenlik düzeyi sürdürmesi durumunda doğrudur.

Bühler, kuramın yeniden düzenlenmesinde, bir bireyin kendi yaşamı için amaçlar saptaması sürecini vurgulamaktadır. Böylece bu gelişim sıralaması yaşamın farklı dönemlerinde bir bireyin amaç saptamadaki farklı bakış açılarını da yansıtmaktadır. Örneğin, yükselme döneminde özdoyuma ideal biçimde yol gösteren amaçlar yaşamın ilk on yılında derece derece kurulmaktadır; bazı enerjik insanlar bu amaçları dördüncü dönemde yeniden gözden geçirebilir ve yeni amaçlar saptayabilirler; fakat birçok insan için yaşamın ikinci yarısında amaçlar büyük olasılıkla durağanlık ve emeklilikle yer değiştirir.

Kuhlen bu büyüme, yükselme ve daralma kuramını biraz değiştirdi. Kuhlen'e göre büyüme-genişleme güdüleri (başarı, güç, yaratıcılık ve kendini gerçekleştirme) bireyin davranışına yaşamının ilk yarısında egemendirler; bunlar, göreli olarak doyuruldukları (başarı ya da seks gereksinmesinde olduğu gibi) ve kişi yeni toplumsal konumlara

geldiği için (anne olmak ya da bir kuruluşun başkanı olmak örneklerinde olduğu gibi) kişinin yaşamı boyunca değişebilirler. Kuhlen, yaşın ilerlemesiyle birlikte gereksinmelerin "doğrudan" doyurulmasının yerini "dolaylı" ya da "başkalarının doyumu ile" doyurulmasının aldığını belirtmektedir. Dolayısıyla insanın yaşam döngüsü bir "genişleme ve daralma eğrisi" olarak nitelenebilir.

Kuhlen'in açıklama modelinde, yaşamın ikinci yarısında anksiyete ve tehdit daha önemli bir güdülenme kaynağı olmaktadır. Bu, genişlemenin sona ereceğini hissettiği ve yerine konmaz yitimlerle karşılaştığı orta yaşlarda başlayabilir. Kuhlen, ilerleyen yaşla birlikte bireylerin daha az mutlu olduğunu, kendilerini daha olumsuz gördüklerini ve özgüvenlerini yitirdiklerini belirten pek çok araştırmadan söz etmektedir; yaşlı insanlardaki anksiyete belirtilerinin artışı dikkati çekmektedir. Bu veriler, erkeklerle ve aşağı sınıftan kişilerle karşılaştırıldığında, kadınların ve yukarı sınıftan kişilerin yaşlanmaktan daha fazla etkilendiğini göstermektedir.

Özet olarak, yetişkin gelişimine ilişkin bu görüş, yaşam döngüsünün iki genel eğilim içinde görülebileceğini belirtmektedir: Büyüme-genişleme ve daralma. Yaşamın ortalarında bir yerde bu iki karşıt eğilim arasında büyük bir dönüm noktası yer alabilir. Bühler bu dönüm noktasını, orta yılların -yaklaşık 40-45 yaşlar- yükselme dönemini izleyen kendini değerlendirme döneminde görmektedir. Kuhlen bu dönüm noktasının daha az belirgin olduğunu söylemektedir; bu nokta, ilk büyüme-genişleme güdülerinin doyurulması sonucu yeni güdülerin ortaya çıkması olabilir, fiziksel ve toplumsal yitimler sonucu ortaya çıkabilir, belirli bir duruma "kapanmış olma" duygusundan doğabilir, yaşamın yarısını yaşamış olmanın sonucu olabilir. Büyük olasılıkla, bu dönüm noktası biyolojik, psikolojik ve toplumsal etkenlerin etkileşiminden doğmaktadır. Bühler, araştırmaları sonucunda, amaç saptamadaki -ya da güdülenmedeki- bu değişiklik kadar önemli bir diğer konunun da, bireyin amaçları doğrultusunda doyuma ulaşıp ulaşmadığını değerlendimmesi olduğunu belirtmektedir; bu değerlendirme, yaşlılık uyumsuzluğunda biyolojik gerileme ve güvensizlikten çok daha etkili (kritik) olmaktadır.

b. Jung'un Yaşam Evreleri Anlayışı

Bühler'in yaşam döngüsüne ilişkin görüşü sistemli yaşamöyküsü incelemelerine, Kuhlen'inki görgül araştırmalara dayanırken, Jung'un yaşam evrelerine ilişkin görüşü öncelikle klinik çalışmalarına ve kendi psikoloji kuramına dayanmaktadır. Jung yaşam evrelerini açıklamaya "gençlik" ile başlar ve bu evreyi erinlik sonrasından orta yıllara (35-40 yaşları) dek uzatır. Jung psyche'nin sorunlarına eğilmiş, ancak çocukluğu bu incelemeye katmamıştır. Jung'a göre çocuk, anababasına, eğitimcilere ve doktorlara sorun olabilir, ama çocuğun kendi sorunları yoktur; yalnızca yetişkin "kendi hakkında kuşkular duyabilir".

Gençlik dönemi, çocukluğun cinsel içgüdü ve aşağılık duygularına ilişkin düşün terkedildiği ve genel olarak yaşam ufkunun genişlediği dönemdir. Bundan sonraki önemli değişik 35-40 yaşları arasında başlar. Jung bu değişimi şöyle anlatır:

"Başlangıçta bu değişim belirgin ve bilinçli değildir.

Daha çok, değişimin dolaylı belirtileri bilinçdışında meydana gelen değişimden kaynaklanırlar. Çoğu zaman, sanki kişinin karakterinin yavaş yavaş değişmesi gibidir. Bazen çocukluktan beri kaybolmuş bazı özelliklerin su yüzüne çıktığı görülür, bazen kişinin önceki eğilim ve ilgileri zayıflar ve yerini yenilerine bırakır. Bazen de tersine -bu çok sık olur- kişinin inanç ve ilkeleri, özellikle ahlaki olanlar güçlenir, gittikçe sertleşir ve 50 yaş dolayında birey hoşgörüsüzlük ve fanatiklik dönemine girer; sanki bu ilkelerin varlığı tehdit altındadır ve onları daha bir güçle korumak gerekmektedir." (Jung, 1933)

Jung, nörotik hastalıkları, "gençlik evresinin psikolojisi"nin orta yıllara taşınmak istenmesi olarak görür -tıpkı gençlikteki nörotik rahatsızlıkların çocukluğu terk edememekten kaynaklanması gibi-. Yaşlılıkta ise Jung, "psyche'de derin ve garip değişimler" görür. İnsanlarda özellikle psyche alanı içinde karşıtlarına doğru değişme eğilimi vardır. Örneğin yaşlı erkekler gittikçe daha "dişil", yaşlı kadınlar da gittikçe daha "eril" olmaktadırlar. Jung, "yaşamın çelişkisini pekiştiren

güçlü bir içsel süreç"ten söz eder. Genel olarak Jung, "yaşamın öğleden sonrasını sabah programına göre yaşayamayacağımızı" ileri sürer, "sabah büyük olan akşamüstü küçülecek ve sabah doğru olan akşamüstü yalan olacaktır."

İnsan yaşamının ileri yaşlara dek sürmesinin çocuklara bakmak gibi bir amacı olmalıdır. Ancak bu görev de yerine getirildikten sonra yaşamın amacı ne olacaktır'? Bu amaç Batı toplumlarında sıklıkla görüldüğü gibi gençlerle rekabete girmek midir? Jung, birçok ilkel toplumlarda yaşlı insanların bilgelik kaynağı olduklarını, "kavmin kültürel mirasını dile getiren gizlerin ve yasaların bekçileri" olarak görev yaptıklarını belirtir. Buna karşılık modern insan, yaşama ilişkin belirli bir amacı ve anlayışı olmadığı için, ileriye bakacağına yaşamın ilk yarısına takılıp kalmaktadır. Jung, pek çok insanın ileri yaşlara doyurulmamış isteklerle ulaştığını, ancak geriye bakmalarının tehlikeli olduğunu ve geleceğe ilişkin bir amaç edinmeleri gerekğini savunur. Bütün büyük dinlerin ölümden sonra da bir yaşam vadetmeleri bu yüzdendir ve insanların yaşamlarının ikinci yarısında da bir amaç edinmelerini sağlar. Jung, ölümde bir amaç bulmanın sağlıklı olduğunu ve bundan kaçınmanın yaşamın ikinci yarısını amaçtan yoksun

bırakarak sağlıksız kıldığını ileri sürer. Jung, yaşamın ikinci yarısında bireyin dikkatinin kendi iç dünyasına yöneldiğini ve bu iç keşfin yaşama bütünlük ve anlam kazandırarak ölümü kabullenmede yardımcı olduğunu savunur.

Özetle, Jung'a göre kişilik, yaşam döngüsünün birinci ve ikinci döneminde farklı yönlerde gelişir. Birinci dönemde birey dış dünyaya doğru açılır, dış dünyayla ilişki kurma kapasitesini geliştirir, toplumsal ödüller kazanmaya çalışır. Ayrıca, böyle davranmak kadın ve erkek cinsel kimliğinin geliştirilmesi için de gereklidir. Bu dönemde tek yanlılık bir bakıma gerekli, hatta zorunludur. Genç insanların iç doğalarıyla ilgilenmelerinin bir yararı yoktur; görevleri şimdilik yalnızca dış dünyanın istemlerini karşılamaktır.

Ruhsal yaşamda 40 yaşına doğru başlayan değişimde birey artık hedeflerinin ve hırslarının önemini yitirdiğini hisseder, kendisini durgun, çökkün ve eksik olarak algılar. Jung'a göre bu olgu toplumsal başarı kazanmış insanlarda bile gözlemlenebilir, çünkü bu toplumsal

başarılar kişilikte yaşanmadan kalan özelliklerin bedeli olarak kazanılmıştır.

Ancak insan bu bunalımdan çıkış yolunu bulabilir. Bilinçdışı

kişiyi iç dünyasına dönmesi ve yaşamın anlamını araştırması için

yüreklendirir. Bu dönemde enerjimizi dış dünyayla başetme çabasından

uzaklaştırıp iç dünyamızda odaklaştırmaya başlarız. Böylece ne

zamandır gerçekleştirilmemiş gizilgüçlerimizi tanımak için bilinçdışını

dinlemeye yöneliriz.

c. Erikson: İnsanın Sekiz Çağı

Erikson'un insan gelişimi kuramı da öncelikle klinik gözlemlerine

ve kuramsal psikolojisine dayanır. Yine de bu kuram bu konuda

bugüne kadar ileri sürülmüş en kapsamlı açıklamadır. Bunun nedeni,

Erikson'un tüm yaşam boyunca gelişimin çeşitli yönleri (bilişsel, duygusal,

toplumsal yönleri) arasında bağlantılar kurabilmiş ve disiplinlerarası

bir kuram geliştirebilmiş olmasıdır. Erikson'un bu başarısı

meslektaşlarının -aşağıda kendi sözleriyle aktarılan- tanıklığıyla da

vurgulanmaktadır:

"Psikososyal evreler sırası içinde içgüdüsel güçlerle organizma tarzlarının bağlantısını açıklamaya çalıştık. Listelenen evrelerin kesin sayısında ya da kullanılan bütün terimlerde ısrar edemesek bile, formüle edildikleri zaman disiplinlerarası kabul gören bazı gelişim ilkelerini vurguladık; açıkçası, şemamızın genel kabulü için diğer bazı (daha önce sözü edilen) disiplinlere bağlı olmak durumundayız. Psikolojik yönde ise, gerçek dünya ile kesin ve kavramsal ilişki kapasitesi olan ve her evrede gelişen bilişsel büyüme'nin geçerli gücü vardır. Bu Hartmann'ın (1939) tanımladığı anlamda en vazgeçilmez bir "ego aygıtı"dır. Böylece, Piaget'in tanımladığı anlamda zekanın "duyusal-devinimsel" yönleri ile temel güven, "sezgisel-simgesel" yönler ile oyun ve girişim, "somut-işlemsel" başarı ile çalışkanlık duygusu ve son olarak "soyut işlemler" ve "mantıksal evirmeler" ile kimlik gelişimi arasındaki ilişkiyi izlemek yararlı olabilir. Burada belirtilenleri bazı disiplinlerarası toplantılarda sabırla dinleyen Piaget, daha sonra, kendi evreleri ile bizimkiler arasında en azından çelişki görmediğini kabul etmiştir.

Greenspan, "Piaget'in; Erikson'un, Freud'un kuramının psikososyal yönlere uzantısı olan kuramına oldukça sempati duyduğunu" (1979) belirtmiştir. Ve ondan şunu nakletmektedir: "Erikson'un evrelerinin en büyük başarısı, kesinlikle, Freud'un mekanizmalarını daha genel davranış tipleri içine yerleştirerek önceki kazanımların sonraki düzeylerle sürekli olarak bütünleşmesini göstermeye çalışmasıdır (Piaget, 1960)" (Erikson, 1982).

Erikson'un epigenetik kuramı da Freud'un psikanalitik kuramı gibi çocukluk gelişimine ağırlık verir ve ilk dört evresi büyük ölçüde Freud'un çocukluk evrelerinin genişletilmiş biçimidir. Bu nedenle aşağıda yalnızca -ergenliği de içine alan- son dört evre özetlenecektir.

- Kimliğe karşı rol karmaşası. Erikson'un beşinci evresi, erinliğin başlamasıyla birlikte, bireyin toplumsal bir gereksinme olarak yaşamdaki rolünü tanımlaması çabasıyla başlar ve genellikle öğrenimini bitirmesi, bir işe girmesi ve bir eş seçimiyle sonlanır. Bu evre bireyin kimliğinin birçok yönünün çözüme bağlandığı bir evredir, ama

bu oluşum tek bir etkene bağlanamaz ve tek bir olay diğer bir evreye geçişin nedeni olamaz. Aslında yetişkinlik evreleri birçok bakımdan birbirleri üzerine binişirler ya da aynı zamanda yer alırlar. Ancak, kimlik sorunları yaşam boyunca sürseler de, en çok bu evrede ağırlık taşırlar. Birey bu bunalımını olumlu bir biçimde çözemezse kimlik karışıklığı içine düşecek, bunun sonucu olarak da yaşam çerçevesi içinde oynadığı rolden hiçbir zaman emin olamayacaktır. Bu karışıklığın çözülmesi, soyut düşünme yeteneğinin yansıtıldığı ilgi ve uğraşlarla olabileceği gibi, duygusal bağlanımlarla da olabilir.

- Yakınlığa karşı yalıtılmışlık. Cinsel yakınlık kapasitesi ergenlikte başlıyor olsa da, birey kimlik karışıklığı sorununu yeterince çözmeden tam bir yakınlık ilişkisi kurmayı başaramaz. Dolayısıyla, bireyin bir başkasının özel (tek) oluşunu ve insanlığını değerlendirerek onunla kaynaşabilmesi için önce kendisinin tam olduğu konusunda belirli bir görüş sahibi olması gereklidir. Daha önceki romantik yakınlıklar genellikle bireyin kendini romantik ilişki aracılığıyla tanıma çabalarından başka birşey değildir. Erikson (1968), "cinsel yakınlık anlatmak istediğim yakınlığın sadece bir parçasıdır" demektedir;

"cinsel yakınlıklar bireyin gerçek ve karşılıklı psikososyal yakınlık kapasitesi geliştirmesinden önce de yaşanabilir. Arkadaşlıkta olsun, erotik karşılaşmada ya da ortak çalışmada olsun, kendi kimliğinden emin olmayan genç, kişilerarası yakınlıktan kaçınacak ya da gerçekten birleşemeden ve kendisinden kurtulamadan sürekli olarak yüzeysel ilişkilere girecektir."

- Üretkenliğe karşı durgunluk. Yaşamın bu yedinci evresi en uzun evre olabilir, çünkü insanın anabalalık ve iş başarıları ile kendisinden de çok yaşayacak bir şeyler üretmesi olanağını içerir. Bu evre, bireyin tüm üretkenliğini kapsayan ve genç yetişkinlikten yaşlılığa dek uzayan bir evredir ve yaşamda doyuma ulaşma duygusunu sağlamada önemli bir yer tutar. Bu evrenin olumsuz çözümü ya da çözümsüzlüğü, durgunluk, sıkılma, yoksullaşma duygularıyla ve bireyin fiziksel ve psikolojik gerileyişiyle aşırı uğraşmasıyla kendini gösterir.

- Bütünleşmeye karşı umutsuzluk. Bu evre, gittikçe artan bir biçimde yaşamın sınırlı olduğu ve ölüme yakınlaşıldığı duygusuyla

yaşanır. Bu oluşum çoğu zaman emekliye ayrılma ya da bir sağlık bozukluğuyla

hızlanır. Bu evrenin en önemli görevi, bireyin kendi yaşamını

ve elde ettiklerini değerlendirerek yaşamının tarih içinde anlamlı

bir serüven olduğu sonucuna ulaşmasıdır. Önceki evrelerdeki başarılar

ve elde edilenler bu bunalımın atlatılmasında önemli bir rol oynarlar.

Bu evrenin olumsuz çözümü ise umutsuzluk, çaresizlik duygularıdır.

Bu, varoluşçu anlamda tam bir anlamsızlık duygusudur, bütün yaşamının

boşa gitmiş olduğu ya da başka türlü yaşanmış olması gerektiği duygusudur.

Erikson'un kuramında son iki evre yaşam döngüsünün orta ve ileri

yıllarnı içermektedir. Robert Peck, orta ve ileri yaşların önemli

dönüm noktalarını daha kesin olarak belirleyebilmek için yeni bir

düzenleme gerçekleştirmiştir.

Orta yaştaki sorunlar:

- Akla karşı fiziksel güce değer verme. Kırk yaş dolaylarında

bir dönüm noktası yer almaktadır. Fiziksel güçlerine sıkı sıkıya sarılan

ve bu güçler azaldıkça çöküntüye uğrayan bireyler ile zihinsel güçlerini öne alarak daha başarıyla yaşlanan bireyler söz konusudur.

- İnsan ilişkilerinde toplumsallaşmaya karşı cinselleşme.

Erkek ve kadınlar bu evrede cinselliğin gittikçe daha az yoğunluk taşıdığı arkadaşlar olarak kendilerini yeniden düzenleyebilirlerse, kişilerarası ilişkiler daha bir derinlik ve anlayış kazanmakta ve evliliğe yeni bir boyut katmaktadır.

- Duygusal esnekliğe karşı duygusal yoksullaşma. Bu evrede duygusal alanda bir açıklık öngörülmektedir. Bu, anababanın ölmesi, eski dost çevresinin dağılması, çocukların evden ayrılması ile bireylerin daha önce hiç yaşamadıkları çeşitli insan çevrelerine uzanmalarına olanak sağlar. Yetişkinler çocuklarının aileleriyle yine duygusal bağlar oluşturabilirler.

- Zihinsel esnekliğe karşı zihinsel katılık. Bu evrede bireyin yeni deneyim ve yorumlara açık olabilmesi ya da geçmiş yaşantıların bireyi güncel sorunlara farklı yanıtlar bulmaktan alıkoyması söz konusudur.

Yaşlılıktaki sorunlar:

- Ego ayrışmasına karşı iş rolünün ağırlık kazanması. Buradaki görev değişik etkinlikler edinebilmektir. Bu etkinlikler, işin yitirilmesi (emeklilik) ya da alışılmış rollerin yitirilmesi (çocukların evden ayrılması) durumlarında insanı doyum duygusuna ulaştırabilirler.

- Bedenin aşılmasına karşı bedene aşırı ilgi. Hemen bütün yaşlı insanlar hastalıktan, artan ağrılardan ve çeşitli rahatsızlıklardan geçerler. Buna karşın bazıları insan ilişkileri ve yaratıcı etkinlikleriyle yaşamdan tat almayı sürdürerek yaşlanan bedenlerini aşmayı başarırlar.

- Ego aşkınlığına karşı egoya aşırı ilgi. Çocuklarla, kültüre yaptıkları katkıyla ve dostluklarıyla insanlar kendi davranışlarının önemini yaşamlarından sonraya da uzatabilirler. Ölüm kaçınılmazdır ve bu gerçek bütün ağırlığıyla ilk kez ancak yaşlılıkta algılanabilir; ama insan yine de ailesinin ve insan tümünün gelecek kuşaklarında, ürettiği kendi fikirlerinde yaşamına doyurucu bir anlam katabilir.

Yetişkin gelişimi konusunda yukarıda özetlenen kuramlar, insan yaşam döngüsünün sırasal ilerleyişini anlamada yararlı olabilecek ana çizgileri vermektedir. Ancak bu kuramlar, yalnızca çok "genel" olmakla kalmayıp, aynı zamanda çok "idealist"tirler. Çünkü bu kuramlar "doyumlu bir gelişim"den ve "başarılı bir yaşlanma"dan söz etmekte, ancak tarihsel, toplumsal, kültürel, ekonomik farklılıkların olası etkilerini hesaba katmamaktadırlar. Gerçi toplumsal sınıf, etnik özellik, erkek-kadın farklılığı gibi etkenlerin yetişkinlik gelişimindeki etkilerini araştıran çalışmalar yapılmaktadır, ama bunların sonuçları henüz elde değildir, dolayısıyla bu spekülatif kuramların bütün koşullarda bütün insanları kapsadığı savından sakınmak gerekmektedir (D.C. Kimmel, 1974). Nitekim, yetişkin gelişimini boylamsal yaklaşımla ele alan araştırmacılar, Erikson'un çizdiği kişilik tablosunun yalnızca bireyciliğin egemen olduğu ve bireysel rollerin toplum tarafından sıkıca denetlenmediği kültürlerde geçerli olduğunu düşünmektedirler. Öte yandan, gelişimin her evresinde karşılaşılan gelişim görevleri de cinsler arasında farklılık göstermektedir (farklı toplumsallaşma yaşantısı nedeniyle). Dolayısıyla, günümüzde artık bütün toplumlara

ve bütün insanlara aynı anda uygulanabilecek evrensel kuramlardan söz etmeye olanak yoktur.

d. Levinson'un yaşam yapısı kuramı:

Daniel J. Levinson, yetişkin gelişiminin incelenmesinin henüz çok yeni olduğunu belirtmektedir. Yaklaşık 1950'lerden beri konuyla ilgilenilmekle birlikte, genel bir yetişkin gelişimi kuramı oluşturmakta çok az yol alınmıştır. Bu süre içinde psikolojinin birçok alanında bir yetişkin gelişimi yaklaşımına gereksinme duyulduğu gitgide daha fazla farkedilmiştir. Levinson'a göre yetişkin gelişimi, bir disiplin olarak psikoloji için anlamlı bir sorundur ve psikolojiyle sosyoloji, biyoloji, tarih gibi diğer disiplinler arasında önemli bir bağlantı halkasıdır.

İlk çalışmalarından yaklaşık on beş yıl sonra yeni bulgularını yayınlayan

Levinson'un yetişkin gelişimi kuramı şu ögeleri içermektedir:

a) Yetişkin gelişimi alanına temel bir çerçeve sağlayan "yaşam akışı" ve "yaşam döngüsü" kavramları; b) Kişiliğin ve dış dünyanın birçok yönünü içeren, ama bunların hiçbiriyle aynı olmayan ve kendi farklı yolunda gelişen "bireysel yaşam yapısı" kavramı; c) Bireysel

yaşam yapısının ilk ve orta yetişkinlikteki gelişimini dile getiren bir "yetişkin gelişimi" anlayışı. Yaşam yapısı gelişimi kişilik gelişiminden, toplumsal rollerden farklıdır ve onlarla karıştırılmamalıdır. Aşağıda bu kavramlar Levinson'un kendi anlatımıyla birer birer açıklanmaktadır.

Yaşam akışı (life course). Yaşam akışı yüksek düzeyde bir soyutlama olmayıp betimsel bir terimdir ve bir yaşamın başlangıçtan sona gelişimi içindeki somut özelliğine dayanır. Terimin içindeki her iki sözcüğü de dikkatle kullanmak gerekir. "Akış" sözcüğü sırayı, geçici dalgayı, yaşamın yıllar boyunca açılımını inceleme gereksinmesini belirtmektedir. Bir yaşamın akıcılığının incelenmesi, kararlılığı ve değişimi, sürekliliği ve süreksizliği, düzenli ilerlemeyi ve kaotik dalgalanmayı dikkate almayı gerektirmektedir. Yalnızca belirli bir an üzerinde odaklanmak ya da üç dört anı birbirinden kopuk olarak incelemek yeterli değildir. Yaşamı ilerleyişi içinde incelemek ve geçici sıralar yaşam boyunca ayrıntısıyla izlemek gerekmektedir. "Yaşam" sözcüğü de çok önemlidir. Yaşam akışı konusundaki bir araştırma yaşamın bütün yönlerini içermelidir: İç dilekler ve fantaziler, aşk ilişkileri, aileye,

işe, diğer toplumsal sistemlere katılım, beden değişimleri, iyi ve kötü zamanlar, yaşamda anlamı olan her şey. Yaşam akışının incelenmesinde, önce yaşama belirli bir zamandaki bütün karmaşıklığıyla bakmak, bütün ögelerini ve bunların bütüne etkilerini içermek zorunludur. İkinci olarak bu bütünün zaman içindeki evrimini belirlemek gerekmektedir. Yaşam akışının incelenmesi, insan bilimlerinin her biri, kişilik, toplumsal rol ya da biyolojik işleyiş gibi yaşamın bir yönünü ele aldığı, diğerlerini ihmal ettiği için güç olmaktadır. Her disiplin yaşam akışını çocukluk ya da yaşlılık gibi ayrı parçalara bölmektedir. Böylece araştırmalar aralarındaki etkileşimi pek dikkate almadan, biyolojik yaşlanma, ahlak gelişimi, meslek gelişimi, yetişkin toplumsallaşması, kültürlenme, yitirme ya da strese uyum sağlama gibi çeşitli kuramsal açılardan yapılmaktadır. Değişik kuramsal yaklaşımların birbirinden yalıtılmış birimler değil, tek bir alanın değişik yönleri olduğu görüşü yeni yeni kazanılmaktadır. Levinson'a göre, bireysel yaşam akışının araştırılması insan bilimlerinde çeşitli disiplinleri birleştiren yeni bir çok-disiplinli alan olarak yakın gelecekte ortaya çıkacaktır.

Yaşam döngüsü (life cycle). Yaşam döngüsü düşüncesi yaşam

akışı düşüncesinin ötesine gitmektedir. "Döngü" imgesi insanın yaşam akışında alttan alta bir düzenin var olduğunu telkin etmektedir; her bireysel yaşam biricik olmakla birlikte, herkes aynı temel sıra içinde yaşar. Yaşam akışı basit, sürekli bir süreç değildir; niteliksel açıdan farklı evreleri ya da mevsimleri vardır. Yıl içinde (örneğin bahar yaşam döngüsünün çiçeklenme mevsimidir) ya da gün içinde (örneğin gündoğumu, öğle vakti, alaca karanlık, karanlık gibi) mevsimler vardır.

Aşkta, savaşta, politikada, sanatsal yaratışta ve hastalıkta da mevsimler

vardır.

Yaşam döngüsü imgesi yaşam akışının belirli bir sıra içinde geliştiğini düşündürmektedir. Bir mevsim toplam döngünün büyük bir parçasıdır; bütünün parçası olsa da her mevsimin kendi zamanı vardır, hiçbiri diğerinden daha iyi ya da önemli değildir, her birinin kendi gerekli

yeri ve bütüne özel katkısı vardır.

Yaşam döngüsünde önemli mevsimlerin neler olduğu konusunda ne popüler kültür ne de insan bilimleri açık bir yanıt getirebilmiştir.

Modern dünya bir bütün olarak ve evreleriyle kurulu bir yaşam döngüsü anlayışına -bilimsel, dinsel, felsefi ya da edebi- sahip değildir. Yaşam döngüsünün çeşitli büyük parçalarını belirten standart bir dil de yoktur. Egemen görüş yaşam döngüsünü üç bölüme ayırmaktadır: a) Çocukluğu ve ergenliği içeren yaklaşık 20 yıllık ilk bölüm (yetişkinlik öncesi); b) 65 yaşında başlayan sonuncu bölüm (yaşlılık); c) bu bölümler arasında yer alan, yetişkinlik olarak bilinen biçimlenmemiş zaman.

Bir yüzyıldan beri insan gelişiminde en önemli araştırma alanını oluşturan yetişkinlik öncesi yıllar çok iyi bilinmektedir. Kabul edilen görüşe göre ilk yirmi yıl içinde bütün insanlar aynı dönemleri izlerler: Doğum öncesi, bebeklik, ilk çocukluk, orta çocukluk, önergenlik ve ergenlik. Her ne kadar bütün çocuklar ortak gelişim dönemlerinden geçiyorlarsa da, biyolojik, psikolojik ve toplumsal koşullardaki farklılıkların sonucu olarak tamamen farklı yönlerde büyürler. Somut biçimi içinde her bireysel yaşam akışı tektir. Yetişkinlik öncesi gelişimin incelenmesi evrensel düzeni belirlemeyi ve her insanın yaşamını gitgide

bireyselleştiren süreci yöneten genel gelişim ilkelerini saptamayı amaçlar.

Çocuk gelişimi araştırmalarının Freud ve Piaget gibi önemli adları gelişimin ergenliğin sonunda büyük ölçüde tamamlandığını ileri sürerler; bu sayıltıya dayanarak yetişkin gelişimiyle ya da bir bütün olarak yaşam döngüsüyle ilgilenmezler. 1950'lerden başlayarak gerontoloji

konuyla ilgilenmiş, ama bir yaşam döngüsü anlayışı geliştirecek kadar ileri gitmemiştir. Belki bunun bir nedeni yetişkinlik yıllarını incelemeden çocukluktan yaşlılığa atlamasıdır. Levinson'a göre yetişkinlik

konusunda daha fazla şey öğrendiğimizde şimdiki yaşlılık anlayışı da değişecektir. Günümüzde yaşam döngüsünün bir mevsimi (ya da mevsimleri olarak) yetişkinlik konusunda çok az kuram ya da araştırma var. Ergenlikten sonraki yaş düzeylerini betimleyen popüler bir dil yok. "Gençlik", "olgunluk", "orta yaş" gibi sözcüklerin anlamı çok belirsiz. Dildeki bu belirsizlik, yetişkinliğin kültürel bir tanımının olmamasından ve insan yaşamının bunun içinde nasıl geliştiğinin bilinmemesinden doğmaktadır. İnsan bilimlerinde de yetişkinliğin doğası

konusunda uygun bir anlayışa sahip değiliz.

Levinson, yaşam döngüsü kuramının kendi araştırmasından ve Erikson, Jung, Neugarten, Ortega y Gasset gibi yazarların görüşlerinden doğduğunu açıklamaktadır. Yaşam döngüsünü bir çağlar sıralaması olarak kabul eden Levinson'a göre her çağın kendi biyo-psikososyal niteliği vardır ve her biri bütüne farklı katkılarda bulunur. Bir çağdan diğerine yaşamımızda önemli değişimler olur. Çağlar birbiriyle kısmen çakışır, yeni bir çağ bir önceki çağ sonlara yaklaşırken başlar. Genellikle beş yıl süren geçiş çağı önceki çağı bitirir ve sonrakini başlatır. Çağlar ve geçiş dönemleri, her insanın yaşamının altındaki düzeni sağlayan ve bireysel yaşam akışındaki ince farklılıklara izin veren yaşam döngüsünün makro yapısına biçim verir.

Her çağ ve gelişim dönemi iyi tanımlanmış bir ortalama yaşta başlar ve biter. Birinci çağ olan Yetişkinlik Öncesi, döllenme ile aşağı yukarı 22 yaş arasında yer alır. Bu "oluşum yılları" sırasında birey yüksek ölçüde bağımlı, farklılaşmamış bebeklikten yola çıkıp, çocukluktan

ve ergenlikten geçerek, yetişkin yaşamının daha bağımsız ve sorumlu başlangıcına doğru büyür. Bu, en hızlı biyo-psikososyal büyümenin olduğu çağdır. Yaşamın ilk birkaç yılı çocukluğa geçişi sağlar, bu zaman içinde yenidoğan biyolojik ve psikolojik açıdan anneden ayrılır ve 'ben' ile 'ben-olmayan' arasındaki ilk ayırımı gerçekleştirir, bu da sürekli bireyleşme sürecinde ilk adımdır.

Yaklaşık 17-22 yaşları insanın İlk Yetişkinliğe Geçiş dönemini oluşturur, bu gelişim döneminde önyetişkinlik sona erer ve ilk yetişkinlik çağının temelleri atılır. Dolayısıyla bu dönem her iki çağın da parçasıdır, ama tam olarak ikisinin de parçası değildir. Bireyleşmede yeni bir aşama aileyle ilişkilerin değişmesi ve önyetişkinlik dünyasının diğer ögeleri olarak kazanılır ve yetişkine yetişkinler dünyasında bir yer oluşturmaya başlar. Çocuğu merkez alan bakış açısından gelişimin büyük ölçüde tamamlandığı ve çocuğun bir yetişkin olarak olgunluk kazandığı söylenebilir. Gelişim (çocuk) psikolojisi geleneksel olarak bu görüşü benimsemiştir: Levinson'un yaşam döngüsünü bir bütün olarak alan bakış açısı ise ilk çağın gelişimsel kazanımlarının

yalnızca bir temel, bir sonraki çağı başlatan bir hareket noktası sağladığını

kabul etmektedir. İlk Yetişkinliğe Geçiş hem önyetişkinliğin tam olgunluğunu, hem de yeni bir çağın bebekliğini temsil eder.

İkinci çağ olan İlk Yetişkinlik yaklaşık 17-45 yaşlar arasında yer alır ve İlk Yetişkinliğe Geçiş'le başlar. Bu, en büyük enerji ve bolluğun, en büyük çelişki ve stresin yetişkin çağıdır. Biyolojik açıdan 20'li ve 30'lu yaşlar yaşam döngüsünün doruk yıllarıdır. Toplumsal ve psikolojik açıdan ilk yetişkinlik güçlü dileklerin biçimlendirilmesi ve izlenmesi, toplumda uygun bir yer kazanılması, bir aile kurulması ve çağın sonunda yetişkin dünyasında daha saygın bir konuma ulaşılması mevsimidir. Bu çağ, aşk, cinsellik, aile yaşamı, mesleki ilerleme, yaratıcılık ve yaşamın büyük hedeflerinin gerçekleştirilmesi konusunda zengin bir doyum zamanı olabilir. Buna karşılık, ezici stresler de burada yer alabilir. İlk yetişkinlik bizim kendi tutkularımızın ve isteklerimizin darbesini en çok yediğimiz çağdır. Uygun koşullar altında bu çağda yaşamanın ödülleri de çok büyüktür, ama bedel çoğu zaman yarara denktir, hatta onu aşar.

Yaklaşık 40-45 yaşlar arasında yer alan Orta Yaş Geçişi ilk yetişkinliği sona erdirir ve orta yetişkinliği başlatır. Bu iki çağ arasındaki ayırım ve onları ayıran ve birleştiren gelişim dönemi olarak Orta Yaş Geçişi kavramı bu şemanın en tartışmalı konuları arasındadır. Bununla birlikte, araştırmalar yaşamın niteliğinin ilk ve orta yetişkinlik arasında farkedilir derecede değiştiğini göstermektedir. Benzer gözlemler Jung'un, Erikson'un, Ortega'nın çalışmalarında da yer almaktadır. Değişim süreci Orta Yaş Geçişi'nde başlamakta ve çağ boyunca sürmektedir. Bu geçişin gelişim görevlerinden biri bireyleşmede yeni bir aşamaya başlamaktır. Bu olgu bizi daha sevecen, daha düşünceli ve tedbirli, iç çatışmalardan ve dış istemlerden daha az etkilenmiş, kendimizi ve başkalarını daha içtenlikle seven biri yapabilir. Bu olmaksızın yaşamımız saçma ve tatsız olur.

Üçüncü çağ olan Orta Yetişkinlik yaklaşık 40-65 yaşlar arasında yer alır. Bu çağ boyunca biyolojik kapasitelerimiz ilk yetişkinlikten daha aşağıdır, ama normalde enerjik, kişisel olarak doyum verici ve toplumsal olarak değerli bir yaşam için hala yeterlidir. Biz yalnız

kendimizin ve başkalarının işinden sorumlu değiliz, aynı zamanda yakında egemen kuşağa katılacak olan şimdiki genç yetişkinler kuşağının gelişiminden de sorumluyuz.

Bir sonraki çağ olan Son Yetişkinlik yaklaşık 60 yaşında başlar. 60-65 yaşlar arasında yer alan Son Yetişkinlik Geçişi orta ve son yetişkinliği birleştirir ve her ikisinin de parçasıdır. Levinson son yetişkinlikle ilgili görüşlerini daha önceki kitabında (1978) tartışmıştı.

Yaşam yapısı (life structure). Levinson öncelikle bir kişinin özel bir zamandaki yaşamının doğasıyla ve bu yaşamın yıllar içindeki akışıyla ilgilendiğini belirtmektedir. Araştırmalarının anahtar kavramı olan "yaşam yapısı" kavramı, bir kişinin belirli bir zamandaki yaşamının temelini oluşturan örüntüyü dile getirir. Levinson bu kavramın kendi yetişkin gelişimi anlayışının temel direği olduğunu söylemektedir. Ona göre yetişkin gelişimindeki dönemler yaşam yapısının evrimindeki dönemlerdir. Yaşam yapısı teriminin anlamı kişilik terimiyle karşılaştırılarak anlaşılabilir. Bir kişilik yapısı kuramı somut

bir "Ben ne tür bir kişiyim?" sorusuna verilen yanıtı kavramlaştırma yoludur. Çeşitli kuramlar bu soruyu, örneğin özellikler, beceriler, dilekler, çatışmalar, savunmalar ya da değerler doğrultusunda düşünme ve birini ya da diğerlerini belirleme yollarını sunarlar. Bir yaşam yapısı kuramı ise daha fazla bir soru olan "Şu anda yaşamım neye benziyor?" sorusuna verilen yanıtı kavramlaştırma yoludur. Bu soruyu düşünmeye başladığımızda başka pek çok soru da aklımıza gelir: Yaşamımın en önemli bölümleri hangileridir ve aralarındaki ilişki nasıldır? Zamanımın ve enerjimin çoğunu nereye harcıyorum? Daha doyumlu ya da anlamlı kılmak istediğim ilişkiler (eş, aşk, aile, meslek, din, boş zaman vb.) var mıdır? Yaşamıma katmak istediğim şeyler var mı? Yaşamımda şu andaki yeri küçük olan, ama daha fazla yer tutmasını istediğim ilgiler, ilişkiler var mı? Bu soruları düşünürken dış dünyanın bizim için en anlamlı olan yönlerini farketmeye başlar, bunların her biriyle ilişkimizi belirler ve çeşitli ilişkilerin müdahalesini değerlendiririz. Kendi ilişkilerimizin bir tek örüntü ya da yapıyla eksik biçimde bütünleştiğini görürüz.

Yaşam yapısının birincil ögeleri kişinin dış dünyada başkalarıyla "ilişkiler"idir. Başkası bir kişi, bir grup, kurum ya da kültür, özel bir nesne ya da yer olabilir. Anlamlı bir ilişki, bir benlik yatırımı (istekler, değerler, bağlanma, enerji, beceri), diğer kişinin ya da varlığın karşılıklı yatırımını, ilişkiyi içeren, biçimlendiren ve onun bir parçası olan bir ya da daha fazla toplumsal bağlamı içine alır. Her ilişki zaman içinde hem istikrar, hem değişim gösterir ve yaşam yapısının kendisinin değişmesi nedeniyle kişinin yaşamında değişik işlevleri vardır.

Bir bireyin pek çok değişik "başkası" ile anlamlı ilişkileri olabilir. Anlamlı bir başkası bireyin gündelik yaşamındaki güncel bir kişi olabilir. Dostlar, sevgililer, eşler arasındaki, ana baba ve onların değişik yaşlardaki çocukları arasındaki, amirler ve astlar, öğretmenler ve öğrenciler arasındaki kişilerarası ilişkileri incelememiz gerekmektedir. Anlamlı başkası geçmişten biri ya da dinden, mitostan, düş ürünlerinden ya da özel düşlemden alınmış simgesel ya da imgesel bir kişi olabilir. Bir grup, kurum ya da toplumsal hareket gibi bir kollektif varlık da başkası olabilir: Bir bütün olarak doğa ya da okyanus, dağlar, yabanıl

yaşam, genel olarak vadiler ya da özel olarak Moby Dick (ünlü balina) gibi bir doğa parçası; bir çiftlik, bir kent, bir ülke, "kişinin kendi odası" ya da bir kitap ya da tablo gibi bir nesne ya da yer.

Yaşam yapısı kavramı, bir yetişkinin bütün anlamlı başkalarıyla ilişkilerinin doğasını ve örüntüleşmesini ve bu ilişkilerin yıllar boyunca gösterdiği evrimi incelememizi gerektirir. Bu ilişkiler yaşamımızın örüldüğü kumaşı oluşturur, yaşam akışına biçim verirler, onlar aracılığıyla çevremizdeki dünyaya -iyi ya da kötü biçimde- katılırız. Bir yaşam yapısı herhangi bir zamanda birçok ve çeşitli ögeler içerebilir. Ama sadece bir ya da iki -nadiren üç- ögenin bu yapıda merkezi bir yer tuttuğu görülmektedir. Çoğu zaman evlilik -aile ve meslek bir kişinin yaşamının merkezi ögeleridir- Merkezi ögeler benlik için en anlamlı ve yaşam akışmı geliştiren ögelerdir; bireyin zamanını ve enerjisini en çok bunlar alır ve diğer ögelerin niteliğini güçlü bir biçimde etkilerler.

Yan ögelerin değiştirilmesi ya da bırakılması kolaydır, bunlara benliğin yatırımı çok azdır ve kişinin yaşamına az bir etkiyle değiştirilmeleri olanaklıdır.

İlk ve orta yetişkinlikte gelişim dönemleri. Levinson erkeklerin ve kadınların yaşamındaki yaşam yapısının evrimini izlerken temel bir değişmez örüntü bulduğunu belirtmektedir: Yaşam yapısı yetişkinlik yılları boyunca yaşa bağlı dönemlerle görece düzenli bir sıra içinde gelişmektedir. Şaşırtıcı olan, böyle bir düzenliliğin yetişkin gelişiminde ortaya çıkması, ego gelişiminde, ahlak gelişiminde, meslek gelişiminde ve yaşamın diğer özel yönlerinde var olmamasıdır.

Sıra, bir yapı-kurma ve yapı-değiştirme dizisinden ibarettir. Yapı kurma (structure-building) döneminde ilk görevimiz bir yaşam yapısı oluşturmak ve yaşamımızı onun içine koymaktır. Bazı temel seçimleri yapmak, onların çevresinde bir yapı oluşturmak, değerlerimizi ve amaçlarımızı bu yapının dışında izlemektir. Bir yapı kurmayı başardığımızda yaşamın mutlaka rahat olması gerekmez. Bir yapı kurma görevi çoğu zaman çok zahmetlidir ve umduğumuz kadar doyurucu olmadığını görebiliriz. Yapı-kurma dönemi genellikle 5-7, en fazla 10 yıl sürer.

Bir geçiş dönemi varolan yaşam yapısını sona erdirir ve bir yenisi

için olanak yaratır. Her geçiş döneminin birincil görevleri, varolan yapıyı yeniden değerlendirmek, benlikte ve dünyada değişim olanaklarını araştırmak ve sonraki dönemdeki yeni bir yaşam yapısına temel oluşturacak önemli seçimleri yapmaya yönelmektir. Geçiş dönemleri genellikle beş yıl sürer. Yetişkinlik yaşamımızın yaklaşık yarısı gelişimsel geçişlere harcanır. Hiçbir yaşam yapısı sürekli değildir, periyodik değişim varoluşumuzun doğasında vardır.

Bir geçiş döneminin sonlarında kişi önemli seçimler yapmaya, onlara anlam vermeye ve onların çevresinde bir yaşam yapısı kurmaya başlar. Bu seçimler bir anlamda geçişin en önemli ürünüdür. Geçişin bütün çabaları -işi ve evliliği iyileştirme, seçenek yaşam biçimlerini keşfetme, kendisiyle barışık olma çabaları- gösterildiğinde seçimler yapılmalı ve en iyisine yer verilmelidir. Kişi sonraki aşamaya geçmesine aracı olacak bir yaşam yapısını yaratmaya başlamalıdır.

Levinson'un ilk ve orta yetişkinlikteki gelişim dönemleri (Tablo 9) aşağıda sıralanmıştır; her dönem belirli ortalama yaşlarda başlayıp bitmekte, ortalamanın altında ve üstünde en fazla iki yıllık bir

farklılık olmaktadır.

Tablo 9

Levinson'a göre ilk ve orta yetişkinlikte gelişim dönemleri

ONYETİŞKİNLİK ÇAĞI: 0-22

İLK YETİŞKİNLİK ÇAĞI: 17-45

İlk Yetişkinlik Geçişi: 17-22

ORTA YETİŞKİNLİK ÇAĞI: 40-65

İlk yetişkinlik için yaşam yapısına giriş: 22-28

30 yaş geçişi: 28-33

İlk yetişkinliğin yaşam yapısını sonuçlandırma: 33-40

Orta Yaş Geçişi: 40-45

GEÇ YETİŞKİNLİK ÇAĞI: 60-?

Orta yetişkinlik için yaşam yapısına giriş: 45-50

50 yaş geçişi: 50-55

Orta yetişkinkinliğin yaşam yapısını sonuçlandırma: 55-60

İleri Yaş Geçişi: 60-65

Kaynak: D.J. Levinson. 1986.

1. İlk Yetişkinliğe Geçiş: 17-22 yaşlar arasında yer alır, yetişkinlik öncesi ile ilk yetişkinlik arasında gelişimsel bir köprü görevi görür.

2. İlk Yetişkinlik İçin Yaşam Yapısı Girişi: 22-28 yaşlar arasında yer alır, yetişkin yaşamının ilk biçimini oluşturma ve sürdürme dönemidir.

3. 30 Yaş Geçişi: 28-33 yaşlar arasındadır. Giriş yapısını yeniden değerlendirme, değiştirme ve sonraki yaşam yapısına temel yaratma olanağı sağlar.

4. İlk Yetişkinliğin Yaşam Yapısını Sonuçlandırma: 33-40 yaşlar. İlk yetişkinlik çağını tamamlama ve gençlik dileklerimizi gerçekleştirme aracıdır.

5. Orta Yaş Geçişi: 40-45 yaşlar. Hem ilk yetişkinliği bitirmeye, hem de orta yetişkinliği başlatmaya yarayan bir başka büyük geçiş çağıdır.

6. Orta Yetişkinlik İçin Yaşam Yapısına Giriş: 45-50 yaşlar. Önceki dönemin benzeridir, yeni bir çağdaki yaşama ilk temellerini sağlar.

7. 50 Yaş Geçişi: 50-55 yaşlar. Yaşam yapısına girişi değiştirmek ve belki iyileştirmek için bir orta yaş olanağı sunar.

8. Orta Yaşın Yaşam Yapısını Sonuçlandırma. 55-60 yaşlar. Orta yetişkinlik çağını sona erdirmemizin çerçevesini oluşturur.

9. Son Yetişkinlik Geçişi. 60-65 yaşlar. Orta ve son yetişkinlik arasında yer alarak iki dönemi ayıran ve bağlayan sınır dönemidir.

İlk yetişkinliğin yaklaşık 17-33 yaşlar arasında yer alan baştaki üç dönemi bu çağın 'acemilik evresi'ni oluşturur. Bu dönemler, ergenliğin ötesine geçme, geçici ama zorunlu olarak bir yaşam yapısı girişi oluşturma ve bu yapının sınırlarını öğrenme olanağını sağlar. 33-45 yaşlar arasındaki son iki dönem bu çağın çabalarının getirdiği "sonuçlandırma evresi"dir. Benzer bir sıra orta yetişkinlikte de vardır. Orta yetişkinlik de 40-55 yaşlar arasında üç dönemlik bir acemilik evresiyle başlar. Orta Yaş Geçişi hem sona erme hem de başlamadır. 40 yaşlarımızın başında ilk yetişkinliğimizin olgunluğu ve orta yetişkinliğin bebekliği içindeyizdir. Her çağdaki acemilikleri, bir yaşam yapısı girişini deneme ve bunu orta çağ geçişinde sınama ve değiştirme olanağını buluncaya kadar sürdürürüz. Yalnızca yaşam yapısını sonuçlandırma döneminde ve onu izleyen geçiş çağında bu mevsimin sonucunu almaya ve sonraki basamağa geçmeye başlarız.

e. Gould'un dönüşüm kuramı

Roger L. Gould'un (1972-1975) yetişkinin gelişimine ilişkin kuramı bu gelişimin bir dizi dönüşümden (transformations) geçerek oluştuğunu kabul etmektedir. İnsanlar her dönüşümde benlik-kavramlarını yeniden biçimlendirir, çatışmaları yeniden çözerler. Gould'un kuramı Levinson'unkiyle aynı tarihlerde (1970'ler) kurulmuştur ve onunkiyle koşutluk gösterir (ancak Gould'un kuramı her iki cinsi de ele almaktadır); Levinson gibi Gould da yetişkinliği kararlı bir duygular ve güdüler zamanı olmaktan çok, bir değişim zamanı olarak görür. Gould'un dönüşüm kuramına göre genç yetişkinler dört evreden geçerler. Ergenliğin sonunda başlayıp 22 yaşına kadar giden birinci evrede (16-22 yaşlar) insanlar anababalarının dünyasından ayrılır ve kimliklerini güçlendirirler. Özerkliğin yerleşmesiyle birlikte ikinci evreye (22-28 yaşlar) geçer ve amaçlarını gerçekleştirmeye girişirler. 28-34 yaşlar arasında (Levinson'un 30 yaş geçişine benzer) bir geçiş

evresinden geçer ve önceki amaçlarını, evliliklerini yeniden değerlendirmeye

koyulurlar. Yaklaşık 35 yaşında hoşnutsuzlukları artar ve

yaklaşan orta yaşların farkına varmaya başlarlar; yaşam şimdi onlara

zor, belirsiz ve acılı gelebilir. 45 yaşına kadar süren bu istikrarsız evrede

bazı bekarlar evlenebilir, bazı evliler boşanabilir, bir ev kadını

çalışmaya başlayabilir, çocuksuz bir çift çocuk yapmaya karar verebilir.

Bu evrede tabloya yeni bir öge katılır: Zaman kavramı. Zamanın

baskısı hissedilmeye başlanır ve yaşamda yapılacak önemli değişimlerin

hemen yapılması gerektiği farkedilir. Çalışma güdüsü değişir,

meslek yaşamı sıkıcı gelmeye başlar. Yaşamın bu evresi, Levinson'un

orta yaş geçişinde olduğu gibi, kararsız, çalkantılı, sıkıntılı bir evredir.

Buna karşılık 45-50 yaşlar kararlı yıllardır. Evlilik doyumu artar, dostlar

daha önemli olur, paranın önemi azalır, yaşama olumlu bakılır.

Yaşama bu olumlu yaklaşım ellili yaşlarda artma eğilimi gösterir.

Kuramların Değerlendirilmesi.

Yetişkin gelişimine ilişkin kuramlarda önümüze en çok çıkan kavram geçiş (transition) kavramıdır. Geçişler, değişen yaşantılara tepki olarak yaşamımızı yeniden düzenlememizi ya da amaçlarımızı yeniden yapılandırmamızı içeren değişimlerdir. Evlenmek, işe girmek, çocuk sahibi olmak, ev satın almak gelişimsel geçişlere yol açan olaylardır.

Hoffman ve arkadaşlarına (1994) göre, bu değişimlerin ne derece stres kaynağı olduğu konusu geçişlerin doğasına ilişkin en önemli kuramsal sorundur. Geçişlerin fiziksel ve psikolojik sıkıntıların yaşandığı dönemler olduğu konusunda görüş birliği yoktur. Levinson'a göre geçişler yüksek derecede stresli zamanlardır. Örneğin, onun incelediği erkek deneklerin çoğu "30 yaş geçişi" sırasında ılımlı ya da ciddi bunalımlar yaşamışlardır. Oysa, daha önce de belirtildiği gibi, Neugarten bu görüşe katılmamaktadır. Neugarten'e göre geçişler ancak önceden beklenmedikleri zaman yüksek derecede stres kaynağı olurlar. Eğer bir olay önceden bekleniyorsa ve yaşam akışının normal bir parçası olarak görülüyorsa çok az strese yol açabilir. Buna karşılık, eğer bir olay normal yaşam akışmın parçası değilse, beklenen bir olay ortaya çıkmıyorsa ya da bir olay erken ya da geç gelerek kişinin toplumsal

saatiyle çatışıyorsa büyük bir strese yol açabilir ve duygusal bunalımı körükleyebilir. Örneğin, kadınlara yaşamlarındaki bunalımların sorulduğu araştırmalarda, kadınların evlenmeyi ya da çocuk doğurmayı değil, boşanmayı, trafik kazasını, iş değiştirmeyi ya da anababa ölümünü yaşam akışlarını altüst eden olaylar saydıkları görülmektedir. İki kuramcının görüşleri arasındaki fark geçişin kaynağı konusunda ortaya çıkmaktadır. Neugarten'e göre geçişin nedeni fiziksel ya da toplumsal olaylardır. Levinson'a göre ise kişinin içinde oluşan süreçlerdir; çünkü eski gelişim görevleri uygunluğunu yitirmekte, yeni görevler ortaya çıkmaktadır. Ona göre, örneğin boşanma içsel süreçlerin nedeni değil sonucudur.

Hoffman ve arkadaşlarına (1994) göre geçişlerin doğası yanında bir başka konu da, yetişkinliğin zamanı sorunudur. İlerde göreceğimiz gibi, bir kişinin ne zaman olgun sayılacağı sorusunun yanıtı kolay değildir (kronolojik yaşın iyi bir ölçüt olmadığını biliyoruz). Bütün yetişkin gelişimi kuramlarında olgunluğun bazı ögeleri ortaktır: Yakınlık kurma, sevme ve sevilme, cinsel tepki verme gibi. Yine bütün

kuramlar toplumsallığı, arkadaşları olmayı, özveride bulunmayı vurgulamaktadır. Ayrıca, olgun insanlar yeteneklerini ve amaçlarını bilen, üretici bir işe ilgi duyan ve onu yapmaya yeteneği olan kişilerdir. Olgunluk sorununu incelemenin yollarından biri, yaşamın özel bir anında karşılaşılan olaylarla başarılı biçimde başa çıkma yeteneğini ele almaktır. Söz gelimi, Erikson'un kuramında erken yetişkinlikte olgunluk başkasıyla yakın ilişki kurabilme yeteneğidir. Olgunluğu incelemenin bir başka yolu da kişilerin benlik algılarına bakmaktır. Büyüdüğümüzü hissetmemizi sağlayan nedir? Araştırmalar anababa olmanın ve kendi gücüne dayanmanın en kesin olgunluk belirtisi olduğunu göstermektedir. Olgunluk durmadan değişen beklentilere ve sorumluluklara sürekli bir uyum sağlama sürecini içerir. İnsanlar evlenmeden ya da çocuk sahibi olmadan, bir işte çalışmadan da olgun olabilirler; onları olgun yapan, kim olduklarını, nereye gittiklerini, hangi amaçlar için çalıştıklarını bilmeleridir (Hoffman ve ark., 1994).

::::::::::::::::

4. Yetişkin Psikolojisinin Temel Sorunları

İlerde ayrıntılı olarak açıklanacağı gibi, yetişkin psikolojisinin ele aldığı iki temel sorun vardır. Bunlardan biri kişiliğin zaman içinde değişip değişmediği sorunu, diğeri de zekanın yaşla birlikte azalıp azalmadığı sorunudur.

a. Kişilik sorunu. İnsanlar ergenlikten yetişkinliğe geçerken ergen ve yetişkin benlikleri arasında kesin bir süreksizlik yaşamazlar genellikle. Bununla birlikte benlik-kavramı (self-concept) bazı değişimler gösterebilir (benlik-kavramı, benliğe ilişkin algıların örgütlenmiş, bütünleşmiş, tutarlı örüntüsü olarak tanımlanır). Çünkü benlik kavramı içinde benliğe ilişkin şimdiki görüşler bulunduğu gibi, geleceğe ilişkin olası değerlendirmeler de vardır. Bu olası benlikler önemlidir, çünkü bunlar bir kişinin yapacağı ve yapmayacağı eylemleri etkileyerek şimdiki davranışa yol gösterirler. Öte yandan, kişinin fiziksel görünümü, yetenekleri, rolleri benlik-kavramıyla yakından ilişkilidir ve bunlar da genç yetişkinlik sırasında kişilikte hem süreklilik

hem de değişim olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, kişiliğin zaman içinde hem değişen hem de sabit kalan yönleri vardır.

Kişiliğin sürekliliği sorunu asıl orta yetişkinlik dönemi açısından tartışılmaktadır. Orta yetişkinlik dönemine ulaşan bir birey kişiliğinin ergenlikten beri önemli ölçüde değiştiğini düşünür; buna karşılık kişilik orta yıllar boyunca oldukça sabit kalıyor görünmektedir. Araştırmalar deneklerin aynı kişilik testine 20 yaşında ve 45 yaşında aslında aynı yanıtları verdiğini, görünürdeki farklılığın bireyin gençlikteki benliğine orta yaşlardaki bakışında ortaya çıktığını göstermektedir. Kişilikleri yıllar boyunca görece aynı kaldığı halde insanlar kendilerini değişmiş olarak algılamaktadırlar. Buradaki temel sorun değişimin olası olup olmadığı değil, ne kadar olduğu ve önceden kestirilip kestirilemeyeceği sorunudur. Araştırmalar kişiliğin bellibaşlı yönlerinin yetişkinlik dönemi boyunca genellikle sabit kaldığını ortaya koymaktadır. Örneğin, içtepisel ergenler içtepisel yetişkinler olmakta, utangaç ergenler yine utangaç yetişkinler olarak kalmaktadır. Bu konuda boylamsal araştırmaların kesitsel araştırmalardan daha güvenilir sonuçlar

verdiği de bilinmektedir. Kişiliğin en az sabit göründüğü dönem, bireylerin meslek rollerine ve evliliğe girdiği genç yetişkinliğe geçiş dönemidir; bu geçiş tamamlandıktan sonra kişilik yine kararlılık kazanmaktadır. Bazı kişiler kişilik değişimleri gösterseler bile bunların genellikle beklenmedik (eşin erken ölümü gibi) yaşantılarla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Şu halde, kişinin yaşamı köklü bir biçimde değişmedikçe kişiliği de görece sabit kalmaktadır.

Bu durumda orta yaş bunalımı yaşantısı nasıl açıklanacaktır? Bilindiği gibi, orta yaş bunalımı kavramı, orta yaşın gelişim görevleri bir kişinin içsel kaynaklarını ve toplumsal desteklerini aşma tehdidini yarattığında ortaya çıkan fiziksel ve psikolojik rahatsızlık durumunu dile getirir. Levinson'un ve Gould'un yetişkinlik kuramlarında bu durumun orta yaş geçişine eşlik ettiği kabul edilmektedir. Ayrıca popüler yayınlar da böyle bir bunalımı yaşamın kaçınılmaz bir yönü olarak sunmaktadırlar. Oysa boylamsal araştırmaların çoğu genel bir orta yaş bunalımının varlığını saptayabilmiş değildir. Ne orta yıllarda ne de başka bir dönemde böyle bir duygusal karışıklık zorunlu olarak yaşanmaktadır.

Bazı kişilerin kırklı yaşlarında yaşadığı bunalımlar insanların otuzlarında ya da altmışlarında yaşadığı çalkantılardan daha fazla olası değildir. Üstelik orta yaşların yaşamın en doyumlu dönemi olduğunu kabul eden araştırmacılar da vardır. İlerde göreceğimiz gibi, birtakım gelişimsel olaylar (evlenme, menopoza girme, emekli olma, vb.) benlik-kavramında ve kimlikte değişimler yaratabilir, ama bunlar beklenen zamanlarda geldiğinde bunalıma yol açmazlar; ayrıca beklenmeyen değişimler bile her zaman kötü değildir.

Bilindiği gibi, yaşamdaki değişimlerle başetme yollarımız benliğimizi nasıl algıladığımızı da etkilemektedir. Yetişkinlerin çoğu benlikleri hakkında orta yaşların sonlarında yetişkinliğin başlarında olduğundan daha iyi duygulara sahiptir. Araştırmalara göre yaşamdan en az doyum alan kişiler genç yetişkinler, en doyumlu kişiler de elli yaşını geçmiş yetişkinlerdir. Doyumdaki bu artışın kısmen benlik denetimindeki artışın sonucu olduğu düşünülmektedir. İnsanlar orta yaşlarda ilerledikçe sorularla başetmede ergenliktekinden ve genç yetişkinliktekinden daha olgun yollar kullanmakta, daha gerçekçi olmaktadırlar.

İleri yaşlardaki duruma gelince, yetişkinlik kuramları yaşlanmanın kişilik üzerindeki etkisinin cinsler açısından farklılık gösterdiğini öne sürmektedirler. Benlik-kavramındaki cinsiyet farklılıkları yetişkinliğin ileri yıllarına doğru ilerledikçe azalmaktadır. Buna göre, erkekler ve kadınlar ergenliğin sonlarında ve yetişkinliğin başlarında tamamen farklıdırlar, buna karşılık ileri yıllarda birbirlerine benzer olurlar. Yaşlı erkekler kendilerini eskisinden daha az egemen ve daha fazla işbirliğine yatkın görürler; yaşlı kadınlar ise kendilerini gençliklerindekinden daha az boyun eğici ve daha fazla atılgan, otoriter ve yetenekli bulurlar. Bu değişimin olası nedenleri ilgili bölümlerde tartışılmaktadır. Öte yandan, benlik-kavramında ve benlik saygısında sorunlar yaşandığında yaşlı erkeklerin ve kadınların tepkisi farklı olmaktadır. Örneğin, yaşlı erkekler kadınlardan daha fazla alkole yönelmekte, yaşlı kadınlar da erkeklerden daha fazla depresyona girmektedir. Stres, özellikle denetim duygusu aşındığı ya da toplumsal destek yitirildiği zaman yıkıcı olmaktadır.

b. Zeka sorunu. Kişilikte olduğu gibi zeka alanında da değişim sorununu bakış açısına göre yorumlamak olanaklıdır. Zekaya testlerdeki başarı açısından bakıldığında yaşla birlikte düzenli bir düşüs görülür, buna karşılık deneyim bu tabloyu tersine çevirmektedir. İleri yaşlardaki birçok yetişkinin üretici etkinliği nicelik açısından azalmakta, ama nitelik açısından sabit kalmaktadır.

Bilindiği gibi, psikometrik ölçümlerdeki puanlar yaşla birlikte azalma eğilimi göstermekte, buna karşılık yetişkinlerin edimi (performans) yüksek düzeyde kalabilmektedir. Şu halde, yalnızca ZB puanının ölçülmesi yetişkin zekasının belirlenmesinde yeterli bir yol değildir. Zekanın çeşitli görünümleri farklı yönlerde değiştiğine göre, aynı bir ZB puanının farklı yaşlarda farklı anlamlara geleceği söylenebilir. Kesitsel araştırmalar, birçok yeteneğin orta yaşların başlarında en üst noktaya çıktığını, sonra ellilerin sonlarına ya da altmışların başlarına kadar süren bir platonun geldiğini, bunu yetmişlerden sonra hızlanan aşamalı bir düşüşün izlediğini göstermektedir. Ancak zekanın

bütün yönlerinin aynı biçimde yaşlanmadığı puanların incelenmesinden

ortaya çıkmaktadır. Örneğin, birikimli zeka'yı ölçen sözel

ölçeklerin puanları altmışlı yaşların ortalarına kadar artmayı sürdürmektedir.

Buna karşılık akıcı zeka puanları orta yetişkinlikte sabit kalmakta,

ama yaşamın geri kalan yıllarında düşüş göstermektedir. Klasik

yaşlanma örüntüsü adı verilen bu örüntünün evrensel olduğu kabul

edilmektedir; yani bu örüntü cinsiyet, sosyoekonomik düzey, toplumsal

sınıf, etnik köken farkı tanımaksızın geçerli görünmektedir. Öte

yandan, boylamsal araştırmalar zeka bölümü puanlarındaki bölük

farklıklarını ve bireysel farklılıkları göstermektedir. Hem zekanın

farklı yönlerindeki değişimler, hem de farklı araştırma türlerinin ortaya

koyduğu farklı bulgular ilgili bölümlerde ele alınmaktadır. Burada

ele alacağımız son bir olgu sonul düşüş kavramıyla ilgilidir. Bu

kavram sağlık ile zeka bölümü arasındaki bağlantıya dayanmakta ve

ZB puanlarında ölümden hemen önce ortaya çıkan önemli düşüşü dile

getirmektedir. Buradaki düşüş yaşa değil, ölümlülüğe bağlıdır ve açık

bir biçimde bedensel bozulmanın ya da hasarın sonucudur. Bazı boylamsal

araştırmalara göre bu keskin düşüş ölümden önceki beş yıl süresince

ortaya çıkmaktadır, bazılarına göre de yaşamın son on ayı ile sınırlıdır (Hoffman ve ark., 1994).

:::::::::::::::

İKİNCİ BÖLÜM

GENÇ YETİŞKİNLİK

:::::::::::::::

GENÇ YETİŞKİNLİK

"Genç yetişkinlik" (young adulthood) dönemi, yetişkinliğe girişi temsil ettiği için insan yaşamındaki en önemli dönüm noktalarından biridir. Bu nedenle, ergenlikteki gelişim bir bakıma yetişkinliğe hazırlanma olarak görülebilir. Ancak kişi ergenlikten çıkıp hemen yetişkinliğe giriyor da değildir.

Yetişkinlik döneminin evreleri ve yaş sınırları çeşitli yazarlarca

farklı biçimde belirtilmiştir. Neugarten ve Moore (1968) yetişkinlikte üç dönem ayıt ederler:

1) Genç yetişkinlik: 20-30 yaşlar.

2) Orta yıllar ya da orta yetişkinlik: 40'lar, 50'ler ve 60'ların başları.

3) Yaşlılık: 65 ve sonrası.

Genç yetişkinlik döneminin yaşları konusunda da tam bir anlaşmanın olduğu söylenemez. Örneğin Havighurst'e göre 18-35, Erikson'a göre 20-40. Bühler'e göre 25-45 yaşları arası genç yetişkinlik dönemidir. Bu farklılık, değişik sosyoekonomik sınıfların, ulusların, kültürlerin koşulları, tarihsel olaylar, kişilik farklılıkları gibi etkenlerden kaynaklanmaktadır. Bu olağan değişkenlik nedeniyle yetişkinlik evrelerini yaş olarak kesin bir biçimde göstermek çok güçtür.

Bir başka güçlük de, günümüz gençliğinde görülen değişimlerden kaynaklanmaktadır. Günümüzde genç insanlar daha hızlı büyümekte,

ancak gelişimlerini daha uzun zamanda tamamlamaktadırlar. Böylece, çocukluğun son günleri ile yetişkinliğin bağımsızlık dönemi arasındaki zaman süresi gittikçe uzamaktadır. Günümüzde artık lise diploması zorunluluk kazanmış, üniversite diploması ise iş bulma güvencesi olmaktan çıkmıştır; böylece gençliğin karşılaştığı sorunlar artmakta, bunları çözmede harcanan süre de uzamaktadır. Bu yüzden kimi yazarlar ergenliğin son dönemi (17-21 yaşlar) ile genç yetişkinlik arasında bir ara dönemden söz etmektedirler. Bu dönem, insanların "genç erkek", "genç kadın" olarak nitelendikleri dönemdir. Bu ara dönemde bir yandan ergenliğe göre daha kararlı özellikler gösterilmekte, ama öte yandan genç yetişkinliğin normatif özelliklerine (işe girme, evlenme, anababa olma) tam anlamıyla ulaşılmış olunmamaktadır. Bu ara dönem, örneğin yüksek öğrenimini henüz sürdürmekte olan, işe girmiş ama evlenmemiş ve askerliğini yapmakta olan vb. gençler için geçerli olabilir.

Bu bölümdeki açıklamalarda genç yetişkinlik bir bütün olarak ele alınacaktır. Yaş sınırlarını belirlemedeki güçlük nedeniyle, genç yetişkinlik, psikolojik olgunluk ve toplumsal bağlamlar açısından değerlendirilecektir.

::::::::::::::::

İ. GENÇ YETİŞKİNLİKTE PSİKOLOJİK OLGUNLAŞMA

1. Olgunluğun Tanımlanması

Genellikle yetişkinlik' "olgunluk" dönemi sayılır. Kişilik kuramlarının çoğu olgunluğu, genç yetişkinlik sırasında gelişen bir olgu olarak tanımlar. Kişilik kuramları olgunluğun psikolojik nitelikleri konusunda da uzlaşırlar: Sevecenlik, cinsel duyarlılık, sevme ve sevilme yetisi, toplumsal olma yetisi, başka insanlar yetiştirebilme yetisi, vb. Ayrıca, olgun kişiler kim olduklarının, kişisel güçlerinin ne olduğunun bilincinde olan kişilerdir. Olgun kişi durağan değildir, sürekli değişim ve yeniden uyum gösterir, kendini yeniler. Olgunluk sonul bir ürün de değildir, sürekli bir oluşumun durmadan yenilenen sonucudur. Kişilik kuramcıları olgunluğu, bir tür ulaşılan plato ya da sonuncu durum olarak değil, bir oluşum süreci olarak görürler. Olgunluk bireylerin, yaşamın

gereklerine ve zorunluluklarına başarılı bir biçimde uyum sağlamaları ve bunlarla esnek bir biçimde başa çıkabilmeleri için sürekli değişim gösterme yeteneğidir. Olgunlaşma süreci bizimle dünya arasında hiç bitmeyecek bir uyum arayışıdır. Kuşkusuz, toplumsal beklentiler, bireyin yaşamının nesnel koşulları, yeteneklerdeki bireysel farklılıklar olgunluğa ulaşmayı etkileyecektir. Buna karşın Maslow olgunluğu, toplumun bireyin insancıl gelişimine gizil bir engel oluşturduğu yerde, "insancıl yönelimin egemenliği" olarak tanımlar. Aşağı ve yüksek düzeydeki gereksinmeler birbiriyle etkileşir, fakat bireyi olgunluğa götüren gereksinmeler yüksek düzeydeki gereksinmelerdir, yani "kendini gerçekleştirme" ve "bilimsel anlayış"tır. Kendini gerçekleştiren kişi aşağı gereksinmeleri aşmıştır; özsaygı, başkalarına bağlılık, insancıl bir kişi olarak büyümeye istekli olma özelliklerini gösterir. Rogers'ın deyişiyle, olgun kişi, kendine güvenerek ve kendi yaşantılarını kabul ederek tam bir işleyişe ulaşan kişidir, karşı karşıya olduğu gerçekliğin tüm yönlerine uyum sağlama gereksinmesini duyan kişidir. Olgun kişi kendi çevresini oluşturur ve kendisini ve başkalarını nesnel bir biçimde algılamaya yeteneklidir; bireysel bir kimlik ve bütünleşmiş bir kişilik kazanmıştır; kendi yaşam düzeyi için gerekli

gelişim görevlerini başarır ve şimdiki zamanla ve gelecekle başa çıkmak için gerekli yetenek ve becerileri geliştirir.

Gordon W. Allport'a (1961) göre olgun kişiliğin özellikleri şunlardır: 1) Geniş bir benlik duygusuna sahip olmak, 2) Başkalarıyla hem yakın ilişkilerde hem de genel ilişkilerde sıcak bağlar kurmaya yetenekli olmak, 3) Temel bir duygusal güvenliğe sahip olmak ve kendini kabul etmek, 4) Dış gerçeklikle bağlantı içinde, atılımla algılamak, düşünmek ve eylemde bulunmak, 5) Kendini gerçekleştirmeye, içgörüye ve humor'a yetenekli olmak, 6) Bütünleşmiş bir yaşam felsefesiyle uyum içinde yaşamak.

Olgun kişiliğin bu ögelerinin temeli olumlu bir benlik-kavramıdır. Benlik-kavramı (self-concept), zaman içinde kendimiz konusunda sahip olduğumuz görüştür. Benlik-kavramı toplumsal etkileşime dayanarak gelişir. Çünkü çevreden alınan geri bildirimlere dayanır. Benlik-kavramı benlik-imgesi'nden çok daha bağımsız ve kararlıdır. Benlik-imgesi (self-image), bizim kendimize ilişkin ve biz bir toplumsal durumdan diğerine geçtikçe değişen ve görece geçici olan

zihinsel resimlerdir. Benlik-kavramının davranışlarımız üzerindeki etkisi

kuşkusuz daha önemlidir.

Ergenlikten genç yetişkinliğe geçerken benlik-kavramında önemli

değişimler görülmez, daha çok, bir kararlılık kazanma söz konusudur.

Genç yetişkin temelde ergenlikteki aynı insandır. Ancak genç yetişkinler,

sorunlarla başa çıkmada daha büyük bir yetenek ve dünyayla

ilişkilerde daha büyük bir kavrayış gösterirler. Bu gelişmede cinsel

rollerin öğrenilmesi çok önemli bir etkendir. Erkek ve kadın davranışlarında

kültürel beklentilerin etkisi çok büyüktür. Örneğin kadınlar,

"uygun" kadın davranışının edilgin, duygusal, akıldışı olması gerektiğini

"öğrenirler"; kendi yaşamları üzerinde erkekten daha az bir denetim

iradesi geliştirirler; özellikle erkeklerle yarışmak zorunda oldukları

alanlarda başarılarını beceri ve akıllarından çok "şans"a bağlarlar.

Ancak günümüzde genç yetişkinler bu geleneksel kalıpyargıları

aşabilmektedirler.

Genç yetişkinin kişiliğindeki olgunlaşmanın çeşitli yönlerini betimlemeden önce, bellibaşlı kişilik kuramlarının olgunluk modellerini topluca göstermekte yarar var. Tablo 10'daki modellerde görülen farklılıklar olgun yetişkini tanımlamada karşılaşılan temel sorunları da ortaya koymaktadır.

::::::::::::::::

2. Olgunlaşma Yönleri

Robert W. White (1966), yetişkinliğe geçiş yıllarında olgunlaşmada beş doğrultu saptamıştır.

a) Ego kimliğinin yerleşmesi. Genç yetişkinliğin temel özellikleri genellikle ergenlikte ulaşılan zihinsel olgunluğa dayanır. Piaget'in gelişim kuramı çerçevesinde, soyut işlemler (formal operations) dönemi zihin gelişiminin en üst düzeyidir. Soyut işlemlerle ergen ilk kez soyut düzeyde düşünebilir, varsayımlar kurabilir, akıl yürütebilir.

Bu yetenek aracılığıyla kendisinin kim olduğunu ve evren içindeki yerini

belirleyebilir. Böylece, insan olarak, toplumun bir üyesi olarak,

evrenin bir yaratığı olarak bütünleşmiş bir benlik duygusuna ulaşabilir.

Kendisini soyut olarak "bir başkasının bakış açısından" (G. H.

Mead) görebilir. Cinsel, toplumsal, siyasal ve ahlaki açıdan kim olduğuna

ilişkin duygusunu, belirtileri "süreklilik", "bütünlük" ve "bütünleşme"

(Erikson) olan soyut bir kimlik duygusu içinde bütünleştirmeye

yetenekli olmaya başlar. Ergenin zihin gelişimi kimlik sorununu

çözebilecek karmaşıklığa ulaşmıştır. Ancak zihinsel olarak bu

düzeye ulaşmış olmak bu sorunların tümünü çözmüş olmak anlamına

gelmez. Bu sorunlar psikolojik ve toplumsal niteliktedir ve büyük ölçüde

kültür tarafından belirlenirler. Ergen genç yetişkinliğe yaklaştıkça

bu sorunların çözümlerini keşfeder. Genç yetişkinlikte kimliğe

ilişkin en önemli sonuç, birey ile toplumsal sistem arasında kurulan

ilişkidir. White'a göre kimliğin kararlılık kazanması, yetişkin yaşamın

görece sürekli olan toplumsal rollerinin benimsenmesiyle olur. Bu rollere

bağlanılması ölçüsünde kimlik duygusunun gelişmesi de güçlenir.

Yetişkin rollerine katılma derinleştikçe, genç yetişkin katılımının üslubu

ve oynadığı rollerin bütünleştirilmesi konusunda kararlar almaya başlar.

Tablo 10 Yetişkin Olgunluğu Modelleri

Model/Kuram: Psikanalitik Kuram

İnsan ya da Davranış Kavramı:

a) Yaşamda erkenden belirlenmiş; psikoseksüel; içgüdüsel

b) Psikososyal

Çarpışan Güçler:

Bilinçdışı güdüye karşı bilinçli güdü; id ve süperegoya

karşı ego

Toplumsal kökenin yön verilmiş çatışmaları

Olgunluk Standardı:

Genital cinsellik; en cinsel ve saldırgan dürtülerin yüceltilmiş anlatımı

Güçlü ego ve yakınlık kurma yetisi

Öncü Kuramcılar:

Freud

Model/Kuram:

Öğrenme Kuramı U-T Kuramı

İnsan ya da Davranış Kavramı:

Dış olasılıklarla belirlenmiş

Çarpışan Güçler:

İç dürtülere karşı dış pekiştirmeler

Olgunluk Standardı:

Tepkinin anksiyeteden kurtulmuş hiyerarşiler

Öncü Kuramcılar:

Erikson

Model/Kuram:

Benlik Kuramı

İnsan ya da Davranış Kavramı:

Kendini gerçekleştirme; temel olarak iyi

Çarpışan Güçler:

Organizmik iç tepilere ve dürtülere karşı benlik kavramı

Olgunluk Standardı:

Kendini kabul etme; iç değerlendirme odağı

Öncü Kuramcılar:

Rogers

Model/Kuram:

Personalistik Kuram

İnsan ya da Davranış Kavramı:

Bireyselci ve tek

Çarpışan Güçler:

Özel çabaya karşı çevresel sınırlamalar

Olgunluk Standardı:

Benlik duygusunun genişlemesi; bütünleşmiş yaşam felsefesi

Öncü Kuramcılar:

Allport

Model/Kuram:

Varoluşçu Kuram

İnsan ya da Davranış Kavramı:

Dünyada bir yabancı

Çarpışan Güçler:

Eigenwelt'e karşı Dasein (anksiyete, umutsuzluk, ölüm)

Olgunluk Standardı:

Otantik varoluş

Öncü Kuramcılar:

Heidegger, Binsvanger

Model/Kuram:

İnsancıl Kuram

İnsan ya da Davranış Kavramı:

Belirlenmemiş; verili, fakat gereksinmeye bağlı

Çarpışan Güçler;

Aşağı gereksinmelere karşı yüksek değerler ve otantik insanlığın evrensel idealleri

Olgunluk Standardı:

Kendini tamamlama; en yüksek değerlere bağlanmış yaşam

Öncü Kuramcılar:

Bühler, Maslow

b) Kişisel ilişkilerin özgürleşmesi. White'ın belirttiği ikinci büyüme çizgisi, ilişkinin diğer insanların gerçek doğasına gitgide daha duyarlı duruma gelmesidir. İnsanlararası ilişkiler, gitgide daha fazla biricikliği içinde değerlendirilen tek bir kişiyle ilişkiye dönüşmekte ve gitgide daha az kendi gereksinmelerini, düşlemlerini yansıttığı bir ilişki olmaktadır. Erikson, tek ve biricik olan bir başka kişiyle özgür

olarak ilişkiye girebilmek için, kişinin ilişkide kendisinin kim olduğu konusunda gelişmiş bir kimlik duygusu olması gerektiğini savunur. Gelişen kimlik duygusu, genç yetişkinlikte kurulan ilişkilerdeki artan geçicilik ve süreklilikle birlikte, başkalarının biricik (unique) oluşunu kendi kimliğinin sağlam temelinden hareketle keşfetmeye katkıda bulunur.

White'ın belirttiği ilginç bir nokta da, beklenmeyen etkileşimlerin önemidir. Bir başkasının beklenmeyen bir davranışı karşısında şaşırdığımız zaman o insanın tek ve biricik oluşuna daha fazla uyum sağlarız; yine bunun gibi, bizden beklenmedik biçimde farklı olan biriyle

etkileşime girdiğimizde bu bizi kişilerin tek ve farklı oluşu konusunda daha duyarlı kılar. Beklenmedik etkileşimler kendimizi tanımamıza, kişisel ilişkileri derinleştirmemize yardımcı olur.

c) İlgilerin derinleşmesi: Bu üçüncü büyüme çizgisi kişilerin ilgilendiği ve uğraştığı etkinliklerde izlenebilir. White'a göre genç yetişkinlik, ilgilerin derinleştiği ve girişilen işlerin yürekten yapıldığı bir dönemdir. Uğraşlar ve ilgiler mesleki ya da özel olabilir, ancak ortak

özellikleri gerçek bir başarı elde etme amacıyla yapılıyor olmalarıdır.

Bir başka özellik, bireyin ilgi duyduğu alanla uğraşmaktan yarar beklemeksizin zevk almasıdır. Burada, bireyin kendisine ilginç gelen bir etkinliği ele alması, sadece o etkinlikten zevk duyması, bu zevkin de ilgiyi derinleştirmesi biçiminde gelişen bir süreç söz konusudur. İlginin bu biçimde derinleşmesi sonuç olarak kimliğin kararlılık kazanmasını ve buna bağlı olarak meslek seçimini, başka hir insana duyulan ilgiyi etkiler.

d) Değerlerin insancıllaşması. Piaget ve Kohlberg tarafından yapılan ahlak gelişimi çalışmaları, genç yetişkinlerde üst düzeyde soyut ahlak felsefesi gelişimi için yeterli gizilgücün var olduğunu göstermiştir. Soyut bir ahlak felsefesi oluşturma yetisi bütün yetişkinlik boyunca sürüp gidcr. Genellikle toplumlarda daha alt düzeyde ahlaki yargılar geçerli olduğu halde genç yetişkinler, yeni kazandıkları bu yetiyi daha insancıl değerler geliştirme yönünde kullanırlar. Genç yetişkinler kendi kişisel deneyimlerini değerler sistemine katar ve kimliğin gelişen açıklık ve kararlılığını yansıtan kendi kişisel değerler sistemini oluştururlar; bu sistem, daha özgür ve derin ilişkiler kurdukları insanlar

aracılığıyla gelişen kişisel deneyimlerinin bir sentezidir. Bütün bu süreçler ideal olarak daha insancıl değerler doğrultusunda gelişirler.

e) Özen ve bakımın genişlemesi. Bu büyüme çizgisi kısmen değerlerin insancıllaşmasını yansıtır, aynı zamanda diğer insanların durumlarına duyulan duyguları da içerir. Bu eğilim, başkalarına gittikçe artan bir sempati duymayı ve onların duyguları konusunda derin bir özen geliştirmeyi içerir. Bu özellikler sadece sevilen kişiye değil, yoksullara, baskı altında olan, fiziksel ya da ruhsal rahatsızlıkları olan kişilere de yöneliktir.

Yukarıda açıklanan büyüme çizgileri genellikie Erikson'un kimlik ve yakınlık açıklamalarını tamamlayıcı niteliktedir. Bu büyüme çizgileri her toplumda ergenliğin son ve yetişkinliğin ilk yılları için gizil niteliktedir. Ancak bütün genç yetişkinlerin bu gizil-güçleri sonuna kadar harekete geçirdikleri söylenemez (D.C. Kimmel, 1974)

:::::::::::::::

3. Olgunlaşmada Güçlükler

Genç yetişkin kimlik oluşumunun son basamaklarındadır, kendi kimliği ile toplumsal sistem arasında bağ kurmaya çalışmaktadır, yakınlık kurmadaki ilk adımlarıyla başkalarını özel, biricik ve cinsel varlıklar olarak keşfetmeye başlamıştır. Genç yetişkinlik, bireyin kendini yetişkin olarak gördüğü, başkalarının da ona yetişkin muamelesi yaptıkları, böylece bireyin benliğinin alıştığının dışında değişimler gösterdiği bir dönemdir. Toplumsal karmaşıklığın ve değişimin daha az olduğu toplumlarda bu gelişmeler ergenlik döneminde yer alır ve orada sonuçlanır. Oysa, çok karmaşık ve hızla değişen toplumlarda bu gelişmeler, Keniston'un (1968) "gençlik", Kimmel'in (1974) "genç yetişkinlik" ve bizim "genç yetişkinliğe geçiş" adını verdiğimiz dönemde yer almaktadır. Bu dönemde karşılaşılan ilk sorunu Keniston "bireyselleşmeye karşı yabancılaşma" olarak adlandırmaktadır.

a) Yabancılaşma. Genç yetişkin kendi kimliği ile toplumsal rolleri arasındaki bir uzlaşma sağlamadığı zaman yabancılaşma duyacaktır.

Kim olduğuna ilişkin duyguları ile toplumun beklenti ve istekleri arasında, toplumdaki meslek, evlilik, anababalık rolleri arasında bireysel bir uygunluk kurulamadığında yabancılaşma tehlikesi ortaya çıkar. Bireysellik duygusunun oluşumunda kişi hem kendi iç dünyasına, hem de dışardaki toplumsal dünyaya yönelir. İçe dönmede bireyin topluma yabancılaşması, dışa dönmede de bireyin kendisine yabancılaşması söz konusu olabilir

b) Uyuşturucu. Genç yetişkinlikte uyuşturucu kullanımı, bir bakıma, etkin bireyselleşme ve yoğun bireysel yaşantı arama yoludur. Özellikle gelişmiş toplumlarda uyuşturucu -geleneksel toplumdaki alkol ve tütün gibi- bir yetişkinlik simgesi olarak görülmektedir. Ayrıca uyuşturucu bir alt-kültür simgesi ya da başkaldırma aracı olarak da algılanmaktadır. Genç yetişkinler arasında uyuşturucu kullanımının, egemen kültürden farklı bir yaşam biçimi sürdürme umutlarından kaynaklandığı söylenebilir. Böylece uyuşturucu kullanımı, kültürel normların baskısından kurtulmuş bir bireysel kimlik duygusu edinme çabası ile yabancılaşma sürecinin bir yönünü yansıtmaktadır.

c) Cinsellik. Ergenlik ve genç yetişkinliğin en zor sorunlarından biri de, toplumun erinlik ile yetişkinlikteki evlilik arasındaki dönemi bir "cinsel moratoryum" dönemi olarak görmek istemesidir. Buna göre, genç kadınlar cinselliği hiç düşünmez ve istemezler; genç erkekler ise düşünebilir, ama sınırlamak zorundadırlar. Oysa gerçekte durum çok farklıdır. Sorenson'un Birleşik Devletler'de çok geniş bir örneklem üzerinde gerçekleştirdiği bir araştırma, 13-19 yaşlar arasındaki deneklerin yarısının (erkeklerde % 59, kızlarda % 45) cinsel etkinliğe girdiğini göstermiştir. Ergenlikte artış gösteren bu cinsel ilişki oranı doğal olarak genç yetişkinliğe de uzanmaktadır. Ancak bu artışla birlikte birtakım sorunlar da çıkagelmektedir: Ortalama evlenme yaşı yükselmekte, evlilik geciktirilmektedir, dolayısıyla diğer yetişkinlik rolleri de ileriye bırakılmaktadır. Bu noktada, geleneksel normlara mı yoksa çağdaş normlara mı uyulacağı sorunu genç yetişkinlerin en önemli sorunudur. Özellikle gelenekselliğin baskılarıyla çağdaşlığın belirtilerinin birlikte bulunduğu toplumlarda bu sorun daha da ağır basmaktadır. Bireyin, kendi standartlarını seçme özgürlüğü ile katı kurallara boyun eğme zorunluluğu arasında kalması gerilime yol açmaktadır.

Günümüzde değişim yalnız cinsel davranışlarda değil, yakınlığa karşı tutumlarda ve yakın ilişkinin doğasında da ortaya çıkmaktadır. Duygusal olarak yakın olan çiftler artık cinsel ilişkiyi de doğal görmektedirler. Ancak, cinsel normlardaki bu değişimlere karşın genç yetişkinlik cinsel yönden güçlükleri olan bir dönemdir. Bireyselleşme süreci içinde olan genç insan, bu süreç içerisinde cinsel kimliği ile ne yapacağı sorusuna da bir yanıt bulmak zorundadır. Seçeneklerin çokluğu,

seçim yapma ve seçiminin sorumluluğunu üstlenme zorunluluğunu da birlikte getirmektedir (D.C. Kimmel, 1974).

::::::::::::::::

4. Gelişim Görevleri

Havighurst'ün gelişim psikolojisine en önemli katkılarından biri "gelişim görevleri" kavramıdır. Gelişim görevleri kavramı, insanın, yaşamının özel dönemlerinde sahip olması gereken belirli beceriler, yetenekler ya da görevleri dile getirir. Bu görevlerin yerine getirilmesi bireyin yaşamının bir sonraki dönemindeki ya da evresindeki gelişimi

için önemlidir. Havighurst'ün gelişim görevleri kavramı evrensel olarak kabul edilmemiştir, gene de gelişim psikolojisi için önemli bir katkıdır. Aslında Havighurst gelişim görevlerinin birbiri ardına başarılmasının mutlaka olgun bir birey yaratacağını söylemez, ama bu kavram olgun bir birey olmaya ilişkin diğer kavramlar kadar dikkate değerdir.

Havighurst'e göre gelişim görevi, "bireyin yaşamında belirli bir dönemde ya da o dönem konusunda, başarılması bireyin mutluluğuna ve sonraki görevleri başarmasına rehberlik eden, başarılmaması bireyde mutsuzluğa, toplumca onaylanmamaya ve sonraki görevlerde güçlük çekmeye yol açan bir görevdir."

Gelişim görevleri, devinimsel (motor), zihinsel (intellectual), duygusal (emotional) ya da toplumsal (social) olabilirlerse de, hepsi de sonunda "psikososyal" alana yönelirler. Havighurst gelişim görevlerini çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik dönemleri ve bunların alt dönemleri için birer birer açıklamıştır. Aşağıdaki tabloda sadece yetişkinliğe ilişkin görevler gösterilmektedir, bu görevlerin açıklanması ilgili

bölümlerde yapılacaktır.

Tablo 11

Yetişkinlikte Gelişim Görevleri

Genç Yetişkinlik;

1. Eş seçimi.

2. Eşle birlikte yaşamayı öğrenme.

3. Bir aile kurma.

4. Çocuk yetiştirme.

5. Bir evin işlerini yürütme.

6. Bir uğraş başlatma.

7. Yurttaşlık sorumluluğunu üstlenme.

8. Uygun bir toplumsal gruba katılma.

Orta Yaşlar;

1. Yetişkinliğin yurttaşlık ve toplumsal sorumluluğunu başarma.

2. Yaşamak için ekonomik bir standart oluşturma ve sürdürme.

3. Yetişkinliğin boş zaman etkinliklerini geliştirme.

4. Ergen çocuklara sorumlu ve mutlu yetişkinler olmada yardım etme.

5. Bir eşle bir kişi olarak ilişki kurma.

6. Orta yaşın fizyolojik değişimlerini kabul etme

ve bunlara uyum sağlama.

7. Yaşlı anababaya uyum sağlama.

İleri Yaşlar;

1. Fiziksel güçteki ve sağlıktaki düşüşe uyum sağlama.

2. Emekliliğe ve gelir azalmasına uyum sağlama.

3. Eşin ölümüne uyum sağlama.

4. Yaş grubuyla açık bir bağlılık kurma.

5. Toplumsal ve yurttaşlık yükümlülüklerini yürütme.

6. Yaşamın doyumlu fiziksel düzenlemelerini yapma.

Kaynak: R.J. Havighurst. Human Development, 1953. aktaran Liebed ve Wicks-Nelson. 1981.

::::::::::::::::

5. Bireysel Gelişim

Burada genç yetişkinliğin önce fiziksel, sonra zihinsel gelişim boyutları söz konusu edilecektir.

a) Fiziksel değişimler. Genç yetişkinler fiziksel gelişimlerinin doruğundadırlar. Aşağı yukarı 25 yaş ile 50 yaş arasındaki fiziksel-biyolojik gerileme derece derece ortaya çıkar ve çok yavaştır. Birçok erkek yetişkin en yüksek boya aşağı yukarı 21 yaşlarında ulaşır. 25-30 yaşlarında yetişkinler kas gücü'nün en üst düzeyine ulaşırlar, 30-60 yaşlarında da güçlerinin % 10'unu yitirirler. 60-70 yaşları arasındaki en üst güç 20'lerdeki gücün ancak % 80'i kadardır. Fiziksel dayanma ya da uzun süre çalışma gücü de yaşla birlikte azalmaktadır; ancak, çok zorlu olmayan işlerdeki fiziksel dayanma düşüşü kas gücü azalmasından daha yavaş olmaktadır; öte yandan, fiziksel dayanma gücündeki düşüş hareketli insanlarda durgun ve uyuşuk olanlara göre daha azdır.

Yetişkin insanlar çevrelerini örgütlemede ve uyum sağlamada duyusal yeteneklerine bağımlıdırlar. İnsan etkileşiminde etkili bir iletişim kurma yetisi büyük ölçüde duyulara (görme, işitme, dokunma, tat alma, koklama) bağlıdır. Yaşlı yetişkinler uyaranların yoğunluğunun az olduğu (hafif ses, hafif koku, az ışık) durumlarda güçlük çekerler. Görme ve görme uyumu 20 yaşında en üst düzeydedir; bu yaş aynı zamanda ilk özürlerin ve kalıtsal bozuklukların ortaya çıktığı yaştır. 1) Sinir sisteminin işleyişinde ileri yaşlara kadar belirgin olarak ortaya çıkmayan yavaş bir düşüş vardır; bu düşüş görme de içinde olmak üzere bütün davranışı etkiler ve hemen hemen bütün işleyiş ve süreçlerde bir yavaşlamaya neden olur. 2) Ayrıca gözbebeği çapında yaşla ortaya çıkan daralma nedeniyle göze giren ışık miktarı da azalır, bu yüzden yaşlılar iyi aydınlatılmamış yerlerde görme güçlüğü çekerler.

3) Yaşlı yetişkinin ışığa uyum sağlaması da genç yetişkinden daha fazla zaman alır. 4) Göz karanlığa uyum sağladığında (yaşlılarda daha fazla zaman alır) görülebilen en az ışık yoğunluğunda yaşla birlikte bir düşüş vardır. Bu en az ışık yoğunluğunun yetişkin tarafından görülebilmesi için 20 yaşından sonra her on üç yılda iki kat artması

gerekmektedir. 5) Görme keskinliği çocukluk ve ergenlikte artar, 20-50 yaşlar arasında kararlılık gösterir, elli yaşmdan sonra yavaş fakat artan bir düşüş gösterir. 6) Göz merceğinin kas hareketi ve esnekliği imgenin retinaya düşmesini sağlar. Ergenlikte mercek uyumunda çok az değişiklik vardır. 20-50 yaşları arasında mercek esnekliğinde azalma başlar, 50 yaşından sonraki mercek uyumunda düşüş daha yavaştır. 7) Yaş ilerledikçe yetişkinler gördükleri nesne ile arka planı arasında daha fazla zıtlığa (kontrast) gereksinme duyarlar. Sonuç olarak, görmeyle ilgili özelliklerde genç yetişkinlikte çok az değişim vardır.

Genç yetişkinlikle yaşlılık arasında tepki süresi'nde dereceli bir artış vardır. Çocuklukta bu süre çok kısadır, genç yetişkinlikte bir platoya ulaşılır. Tepki süresi yirmi yaşın hemen öncesinde en üst düzeye çıkar, orta yetişkinlikte ve yaşlılıkta gittikçe artar.

Genç yetişkinlikte etkinlik kısıtlanması, yetersizlik, ölüm gibi olgular öncelikle ani (akut) koşullardan doğar. Yaşam döngüsünde, genç yetişkinliğin ani ya da işlevsel koşullarından, orta yetişkinliğin ve

yaşlılığın müzmin (kronik) ya da dejeneratif (geri çevrilemez) koşullarına doğru bir değişim söz konusudur. Kırk yaşından önce ölümlerin çoğu bulaşıcı hastalıklardan ve kazalardan, kırk yaşından sonra ise kronik koşullardan kaynaklanır (Schiamberg ve Smith, 1982).

b) Zihinsel yetenekler. Yetişkinlerin öğrenme yeteneğini değerlendirmek için henüz elimizde gerçekten yeterli araçların ya da testlerin olmadığı kabul edilmektedir. Knox'a göre bunun en azından üç nedeni vardır: Geniş bir biçimde kullanılan yetişkin zeka testleri (örneğin WAIS), yetişkinin yaşantısını gerçekten anlamaya çalışmaktan çok, çocuk ve ergen testleriyle karşılaştırma yoluyla elde edilmişlerdir; çocuk ve yetişkin zeka testleri birtakım tartışmalı sayıltılara dayanmaktadır (çocuklar, ergenler ve yetişkinler aynı bilgi ve deneyim olanağına sahiptirler, daha zeki insanlar daha etkin ve yeterli öğrenirler ve yetenek testlerinde daha başarılıdırlar gibi); çok az sayıda zeka testi maddesi yetişkinlerin edindiği ve gerçek yaşam koşullarında kullandığı beceri ve uzmanlığa uygun düşmektedir. Öğrenme yeteneği testleri ve diğer değerlendimme yolları bireyin "tavan" kapasitesini

ölçmeye yöneliktir, oysa günlük yaşamda bu tavanın altında da sorunsuz yaşanabilmektedir. Dolayısıyla, testlerde puanlar yaşla düşse bile bunun günlük yaşama hiçbir etkisi olmayabilir.

Boylamsal araştırmalar, 20-40 yaşlar arasında ve ötesinde zihinsel becerilerde yüksek derecede bir kararlılık olduğunu göstermektedir. Kesitsel araştırmalar ise yetişkinlik sırasında yeteneklerde dereceli bir düşüş olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu bulgu, yaşa bağlı olmaktan çok, genç yetişkinler vc yaşlılar arasındaki eğitim, sağlık, ilgi ve değer farklılıklarına bağlı olabilir. Araştırmalar, zihinsel bakımdan çok yetenekli bireylerin çocukluk ve ergenlikte öğrenmede çok hızlı olduklarını ve sonra genç yetişkinlikte bir platoya ulaştıklarını göstermektedir. Öte yandan, daha az yetenekli bireyler öğrenmede çok daha yavaştırlar, platoya daha erkenden ulaşıyorlar ve sonra daha hızlı bir düşüş gösteriyorlar (Schiamberg ve Smith, 1982).

Öte yandan, yetişkinlikte pratik zekanın başarılı bir yaşam sürdürmede ne denli önemli olduğu da dikkati çekmektedir. Araştırmacılar,

bir kişinin zekice seçimler yapma yeteneği ile (süpermarkette benzer maddelerin boyutlarıyla fiyatlarını kıyaslamak gibi), aritmetik işlemler içeren soyut testlerdeki puanları arasında ilişki olmadığını bulmuşlardır. P.B. Baltes'in (1987) zekayı iki genel süreç olarak gören yaklaşımı bu sorunu çözmektedir. Baltes'in iki sürekli model kuramında zekanın işleyişi mekanik ve pragmatik süreçlerden ibarettir. Mekanik zeka, bilgi işlemede ve sorun çözmede kullanılan temel düşünce işlemlerini içerir. Bu tür zeka tam gelişimine büyük olasılıkla ergenliğin sonlarında ulaşmakta ve bundan sonra görece sabit kalmaktadır. Zekanın bu boyutu ZB testlerindeki ölçeklerle ölçülebilmektedir. Pragmatik zeka ise, biriken bilgilerle, uzmanlıkla, gündelik yaşamdaki temel bilişsel becerilerle (mekanik zeka) ilgili yöntemleri içerir. Bu işlevler ve yetenekler yetişkinlik dönemi boyunca gelişmeyi sürdürmektedir. ZB testlerinin sözel ölçekleri ya da birikimli zeka testleri pragmatik zekanın bazı yönlerini ölçebilmektedir. Pragmatik zeka birikimli zekaya üstbilişi, uzmanlığı, yorumsal bilgiyi (bilgeliği) eklemektedir.

Cattel'in akıcı ve birikimli zeka kuramından da söz etmekte yarar

var. Akıcı zeka (fluid intelligence) insan fizyolojisi ile insanın ilk deneyimlerinin etkileşiminin sonucu olan temel bir yetenektir. Bu zeka biçimi, kavramlar oluşturma, soyut usavurmalar yapma ve karmaşık ilişkileri kavrama yeteneğinden ibarettir. Akıcı zeka, eğitimden ve deneyimden bağımsızdır; geniş bir zihinsel etkinlikler alanına uygulanabilir

oluşuda buradan gelir. Bu zeka türünü ölçmede kullanılan testler, harfleri ya da sayıları gruplama, benzer sözcükleri eşleme, sayı dizilerini

anmısama gibi etkinlikleri içerir. Birikimli zeka (crystallized intelligence) ise, soyut usavurmanın, soyutlamanın ve karmaşık ilişkiler kavramının öğrenilmiş görevlere uygulanmasını içerir. Birikimli zeka, eğitime ve deneyime bağımlıdır; genel bilgi, sözcük dağarcığı, aritmetik usavurma ya da toplumsal durum testleriyle ölçülür. Her iki zeka türü de yetişkinlerin düşünmede ve sorun çözmede kullandıkları yeteneklerdir. Bir birey yaşam süresi boyunca "bilişsel bir üslup" geliştirir

ve sorunları zeka parlaklığı (akıcı zeka) ya da bilgelik (birikimli zeka) yoluyla çözer. Her iki zeka türü de çocukluk ve ergenlikte artış gösterir. Akıcı zeka yetişkinlikte derece derece azalmaya başlar, buna karşılık birikimli zeka yetişkinlikte derece derece artmayı sürdürür.

Ancak, birikimli zekanın sürekli artışı eğitim, bilgi edinme, düşünme, kültürel katılma etkinliklerinin sürmesine bağlıdır (Schiamberng ve Smith, 1982).

Zihin gelişiminin evrelerinin ergenlikte tamamlandığı bilinmektedir. Ancak, yetişkinin düşüncesi ergenin düşüncesinden bir çok açıdan farklı görünmektedir. Yetişkin düşüncesinin daha az kendine dönük, daha akılcı, daha pratik olduğu kabul edilir. Bu değişikliğin kaynağı nedir? Yetişkinlikte ortaya çıkan bilişsel örüntülerin bireyin yetişkin yaşamında üstlendiği sorumlulukların ve bağlantıların sonucu olduğu düşünülmektedir. Bu görüş özellikle K. Warner Schaie (1982) tarafından savunulmaktadır. Schaie yetişkin bilişinde toplumsal vurgulara ve bağlantılara denk düşen dört evrenin varlığından söz etmektedir (Tablo 12).

Tablo 12

Schaie'ye Göre Bilişsel Gelişim Evreleri

Çocukluk ve ergenlik:

Kazanım (Piaget'in dört evresi)

Genç yetişkinlik:

Başarma (amaca yönelik öğrenme)

Orta Yetişkinlik:

Sorumlu (başkalarına ilgi)

Yapıcı (toplumsal sisteme ilgi)

İleri yetişkinlik:

Yeniden bütünleştirici (bilgelik)

Kaynak: Aktaran K.S. Berger, 1988

Warner Schaie'nin yetişkin zekasına yaklaşımı biliş ile gelişim

görevleri arasında bağlantı kurmaktadır. Bu kuramda yetişkinlikten önceki bilişsel değişimler gitgide daha etkili olan yeni bilgi edinme yollarını yansıtır; yetişkinlik sırasındaki değişimler ise bilgiyi kullanmadaki farklı yolları yansıtır. Bu nedenle Schaie'ye göre çocukluk ve ergenlik tek bir evrede yer alır: Kazanım evresi (acquisitive stage). Bu evrede genç insanlar yeni beceriler öğrenmeye ve bilgi biriktirmeye çalışırlar. Genç yetişkinlikte ikinci evre gelişir: Başarma evresi (achieving stage). Bu evre yıllar içinde toplanmış bilginin uygulanması evresidir. Genç yetişkinler bilgilerini hem mesleki amaçları doğrultusunda, hem de özel yaşamlarında uygulamaya başlarlar. Orta yetişkinliğin bilişsel evreleri şunlardır: Sorumlu evre (responsible stage) ve yapıcı evre (executive stage). Bu iki evre zekayı toplumsal olarak sorumlu biçimde uygulama özelliğini getirir. Sorumlu evrede kişiler aile üyelerine ve birlikte çalıştıkları insanlara karşı yükümlülüklerini tanırlar; yapıcı evrede ise sorumluluk aileden ve iş çevresinden topluma doğru genişler. İleri yetişkinlikte yeniden bütünleştirici evre (reintegrative stage) gelir. İleri yaşlardaki yetişkinler meslek, aile, toplum ya da ulus sorunlarına yönelmek yerine tek bir alana

odaklanırlar. Aşağıda ayrıntıları açıklanan bu evrelerden geçişi belirleyen

nokta, yaş değil gelişim görevleridir.

Schaie, bilişsel açıdan çocukluğun ve ergenliğin bir kazanım evresi oluşturduğuna inanmaktadır; bu evrede bilgi kazanılmakta ve sorun çözme teknikleri öğrenilmektedir, bunların genç kişinin yaşamındaki güncel önemine çok az bakılmaktadır. Genç insan bir konuyu "öğrenmek için öğrenir". Yirmili yılların başlarında bilginin bir ayırım gözetmeden kazanılması evresi aşılır ve başarma evresi'ne girilir; bu evrede kişi bilgiyi kendini dünyaya yerleştirmek için "kullanır". Orta yetişkinlikte bir sorumlu evre gelir; bu üçüncü evrede kişisel amaçların ailesel amaçlara uygunluğu sağlanır; artık zengin ve güçlü olmak, iyi yetişmiş, mutlu çocukları olmak kadar önemli görünmez. Yine bu evrede bazı yetişkinler yapıcı evre denilen yeni bir özel evreye girebilirler: Bu evredeki kişi geniş toplumsal sistemle ilgilidir. Firma, okul ya da kent yöneticisi olarak aldığı yükümlülükler sorumlu evredeki

kişininkinden çok daha fazla ve derindir. İleri yetişkinlikte yeniden bütünleştirici evre gelir, burada yaşama bir bütün olarak anlam vermek

söz konusudur. Bu evrede kişi, içe doğru dönerek kendi yaşamı üzerine ya da dışa doğru dönerek evren üzerine odaklanır.

Schaie'nin yetişkin düşüncesi betimlemesi genç insanın somut ya da soyut işlemsel düşüncesini aşan özellikler taşımaktadır. Günümüzde, soyut-sonrası düşünme (postformal thinking) diye adlandırılan bir düşünce yapısının varlığı tartışılmaktadır. Kimi kuramcılar bu düşünme biçimini yeni bir evre olarak görmektedirler. Kimileri de bunu Piagetci anlamda bir evre olarak kabul etmemektedirler. Çünkü bu evre yaşa dayalı değildir, evrensel değildir, önceki evreden tümüyle farklı değildir. Onlara göre soyut-sonrası düşünceyi düşüncenin bir üslubu olarak görmek daha doğru olur; bu düşünce üslubu bir insanın yaşam deneyimlerinin karmaşıklığıyla, eğitimin derecesiyle ilişkili olabilir. Bütün bu eleştirilere karşın, burada bu yeni yaklaşıma kısaca yer vermekte yarar görüyoruz. Bu yaklaşıma göre Piaget'in geleneksel kuramı yüksek düzeyde bilişsel yeteneğe sahip ayrıksı kişileri dikkate almamaktadır; bunun nedeni de, Piaget'in öncelikle çocukluktaki ve ilk ergenlikteki düşünme süreçleriyle ilgilenmesidir. Patricia Arlin (1975) yeni ve daha ileri bir evre olarak soyut-sonrası işlemlerin var olup olmadığını araştırdı. Arlin'e göre bir evre "üretici sorular" sorarak

yeni çözümler geliştirme evresidir. Arlin'in niyeti Piaget'in kuramını reddetmek değil, yeni bir evre katarak bu kuramı genişletmektedir. Arlin'e göre Piaget'in soyut işlem dönemi kişiden bir sorunu çözmesini istemektedir; oysa yeni bir sorun bulmak ya da yeni sorular keşfetmek de bilişsel açıdan önemlidir. Arlin'in "soru bulma evresi" olarak adlandırdığı beşinci evre yetişkinin zihin yapısında yaratıcı düşünme, yeni sorular görme, yeni keşifler yapma evresidir.

Günümüzde zeka konusunda gereksinme duyulan bütünleştirici bir model Marion Perlmutter tarafından ortaya atılmıştır. Zekanın üç ayrı düzeyinin birleştirildiği bu yaklaşıma Perlmutter üç katlı model (three-tier model) adını vermekedir (bk. Tablo 13). Bu modelde birinci kat "işleme" (processing), ikinci kat "bilme" (knoving), üçüncü kat "düşünme"dir (thinking). Piaget'in kuramı üçüncü kat üzerinde odaklaştığı halde, faktör analizine dayanan yaklaşımlar ilk iki kat üzerinde yoğunlaşırlar. Birinci kat işlev görmeye doğumda başlar, ikinci kat çocukluk sırasında ortaya çıkar, üçüncü kat daha sonra belirir ve yetişkinlik boyunca gelişimini sürdürür. Her yeni kat eklendikçe sistem daha güçlü ve etkili olur. Ayrıca bu model zekada yetişkinlik boyunca

ortaya çıkan değişimleri daha iyi anlamamızı da sağlamaktadır. Biyolojik temelli olan birinci kattaki işlemler yaşamın ileri yıllarında ya bozulan sağlık ya da biyolojik yaşlanma nedeniyle bozulabilir. Psikolojik temelli olan ikinci ve üçüncü katlar ise yaşlanmadan pek etkilenmezler. Çünkü akıcı zekanın temelini oluşturan biliş mekanizmaları ileri yetişkinlikte, çocukluk, ergenlik ve genç yetişkinliktekinden çok daha az önemli olmaktadır.

Tablo 13

Üç Katlı Biliş Modeli

Kat İ

(Mekanik beceriler)

Temel mekanizmalar;

birincil zihinsel işlevler;

akıcı yetenekler

Kat İİ

(Birikimli beceriler)

Sözcük bilgisi; birikimli yetenekler

Kat İİİ

(Bileşimli beceriler)

Mantıksal-matematiksel yapılar; stratejiler; yüksek zihin işlevleri

Kaynak: Perlmutter, 1989. Aktaran Perlmutter ve Hall, 1992.

Açıklama: Mekanik beceriler = mechanized skills, birikimli yetenekler = crystallized abilities, birikimli beceriler = crystallized skills, bileşimli beceriler = synthesized skills, akıcı yetenekler = fluid abilities karşılığıdır (B.O.).

Perlmutter'e göre Kat İ (işleme), dikkat, algı hızı, bellek ve akılyürütme gibi temel bilişsel süreçlerden oluşur (Baltes'in mekanik zekası); bunlar aynı zamanda akıcı zekayı yaratan yeteneklerdir. Bu katta bebeklikte ve ilk çocuklukta gelişim olur, daha sonra bilişsel süreçlerde kararlılık görülür. Kat İİ (bilme) dünyaya ilişkin bilginin birikmesinden oluşur (Baltes'in pragmatik zekası). Bilme dış deneyimlerle gelişir ve uyum göstermeye olanak veren temel bilgiyi sağlar; bunlar aynı zamanda birikimli zekayı yaratan yeteneklerdir. Bu kat dışsal deneyimlere bağlı olarak yaşam boyunca gelişir (kimi yazarlar, orta ve ileri yetişkinlikte yavaşlamasına karşın, bu kattaki gelişimi yetişkin zekasının başat özelliği sayarlar). Kat İİİ (düşünme) yalnızca üstbilişin ortaya çıkmasından sonra gelişir. Bu kat bilgiyle uğraşma stratejilerinden ve yüksek düzeyde uyum göstermeye olanak veren yüksek zihinsel işlevlerden oluşur. Bu kat Piaget'in soyut işlemlerinin özelliği olan mantıksal-matematiksel düşünceyi, aynı zamanda G. Labouvie-Viefin önerdiği soyut-sonrası düşünceyi içerir (Perlmutter ve Hall, 1992).

Piaget'in bilişsel gelişim evreleri soyut düşünce ile son bulmaktadır:

Soyut işlem evresinde kişi varsayımlı-tümdengelimli akıl yürütmeyi başarabilmektedir. Ancak bu evreye ulaşabilmesi için ergenin olgunlaşması ve eğitim deneyimini tamamlaması gerekmektedir. Soyut düşünme yeteneği ortaya çıktıktan sonra kişi mantıksal kanıtlar üzerinde düşünebilir ve mantık süreçlerini çeşitli sorunlara (özellikle matematik ve fizik ilkelerini içeren problemlere) uygulayabilir. Soyut düşünme yeteneği tam anlamıyla geliştiğinde kişiyi mantıksal ilişkileri kurmaya, belirli bir mantıksal sistemin bütün varsayımlı olasılıklarını görmeye yetenekli kılar. Ancak bu noktada önemli bazı sorular ortaya çıkmaktadır. Yetişkinlerin gündelik yaşamlarında kullandıkları düşünce türü bu mudur? Bununla gerçek yaşam sorunları çözülebilir mi? Soyut düşünce kapalı bir sistemdeki sorunları çözebilir- Böyle bir sistemde bütün değişkenler arasındaki ilişkiler önce tek tek, sonra bir bütün içinde ele alınıp çözümlenebilir- Oysa yetişkin yaşamının gündelik sorunlarının çoğu açık sistemlerin (aile, iş, arkadaşlar, toplum) birbiri içine girmiş çok yünlülüğü içinde ortaya çıkar. Kapalı sistemde tek, kesin bir doğruya ulaşıldığı halde, açık sistemlerde bulanık, kısmi doğrular, çoğu bilinmeyen sayısız değişkenler söz konusudur. Kimi

araştırmacılara göre soyut düşünce açık sistemlerle başetme konusunda

çok soyut ve katı kalmaktadır; böylece soyut düşüncenin ötesinde

dinamik bir düşünce türü saptamanın gereği ortaya çıkmaktadır. Soyut-sonrası

düşünce soyut düşünceden daha az soyut (abstract), daha

az mutlaktır; yaşamın bağdaştırılamayacak yönlerine uyum sağlayabilir,

diyalektiktir, bir düşüncenin ya da durumun çelişik ögelerini daha

kavranılır bir bütün içinde bağdaştırmaya elverişlidir.

G. Labouvie-Viefe (1985) göre, geleneksel olgun düşünce modelleri

nesnel, mantıksal düşünceyi vurgulamakta, buna karşılık öznel

duygulara ve kişisel yaşantıya daha az önem vermektedirler. Oysa

gerçek olgun, uyumlu düşünce, soyut, nesnel düşünme biçimleri ile

duruma duyarlılıktan doğan öznel, anlatımcı biçimler arasındaki etkileşimi içerir. Yetişkinin bu bileşimi gerçekleştiren düşünce biçimine uyumsal düşünce (adaptive thought) adı verilmektedir.

Kimi kuramcılar da bilişin en ileri biçimi olarak diyalektik düşünce'yi (dialectical thought) önermektedirler. Felsefi bir kavram olarak diyalektik sözcüğü her düşüncenin, her doğrunun karşıtını da içerdiği ilkesine dayanmaktadır. Her fikir ya da tez, karşı fikri ya da antitezi de içerir. Diyalektik düşünce, bir fikrin iki kutbunu da aynı anda düşünmeyi ve sonra bunları bir bileşim içinde birleştirmeyi, böylece özgün düşünce ile onun karşıtını bütünleştirmeyi sağlar. Dünyada yaşanan sistemler kapalı olmaktan çok açık oldukları ve sürekli değişimler kaçınılmaz olduğu için diyalektik süreç de süreklidir. Gündelik yaşamda diyalektik düşünce bir insanın inançlarının ve yaşantılarının, karşılaştığı bütün çelişkilerle ve bağdaşmazlıklarla sürekli bütünleşmesi demektir. M. Basseches (1984) diyalektik düşünce araştırmasında deneklere "eğitimin özü nedir?" gibi düşünceyi kışkırtıcı sorular

sormakta, sonra yanıtları diyalektik düşüncenin yirmi dört temel özelliğine

göre puanlamaktadır. Hem yaşam deneyimleri hem de eğitim

diyalektik düşüncenin ilerlemesini teşvik etmekte, ama ikisi de gelişmesini

garanti edememektedir. Gerçekte, uyumsal düşünce ve diyalektik

düşünce normatif olmaktan çok ideal olarak görülmesi gereken

düşünce biçimleridir. İnsanların çoğu soyut-sonrası düşünceyi hiçbir

zaman kullanamayacağı gibi, çoğu da düzensiz olarak ya da yalnızca

özel alanlarda kullanabilecektir. (K.S. Berger, 1988)

Zihin gelişiminde soyut işlem yeteneği kişiyi yetişkinlerin dünyasına

girmeye hazırlayan en önemli etkendir. Ancak soyut işlem yeteneği

gelişirken bireyin kişilik yapısını da geliştiğini unutmamak

gerekir; bu bağlamda, kişinin kendini algılayışından ahlak anlayışına

kadar pek çok şey de değişmektedir. Yetişkinlikte, hem çocukluğun

tümevarımcı usavurma (inductive reasoning) biçimi, hem de ergenlikten

itibaren kazanılan tümdengelimci usavurma (deductive reasoning)

biçimi kullanılır. Ama bütün yetişkinlerin soyut işlemlere tam anlamıyla

ulaşamadıkları da bir gerçektir. Başka bir deyişle, en gelişmiş

toplumlarda bile bireylerin hepsinin soyut düşüncenin en ileri düzeylerine

ulaşamadıkları görülmektedir. Bunun temel nedeni, belki bireyin

toplum tarafından yeterince uyarılmaması, toplumdan yabancılaşma

nedeniyle bu düşünme biçiminden isteyerek ya da istemeyerek

uzaklaşmasıdır. Öte yandan, özellikle günümüzde yoğun çevre sorunları

kimi bireyleri kent ve sanayi yaşamından uzaklaştırırken, doğal ve

somut olana yaklaşma bağlamında, soyut düşünme biçimlerinden de

kaçmaya yol açabilmektedir.

:::::::::::::::

İİ. TOPLUMSAL BAĞLAMDA GENÇ YETİŞKİNLİK

Genç yetişkin, çocukluk ve ergenlik bağlarından kurtulmuş özerk

bir bireydir. Bu özerklik, bireyin, yaşamının önceki yıllarında kazandığı

fiziksel, zihinsel, toplumsal gelişiminin ve birikiminin bir sonucudur.

Bütün bu kazanımlar bireyi dış dünyaya yöneltmektedir. Genç

yetişkinlikte bireyin temel çabaları toplumsal dünyaya yönelmiştir.

Yetişkinlikte gelişim sürecini özellikle toplumsal etkileşimler sağlar. Genç yetişkin aile içinde, iş dünyasında ve arkadaş topluluğunda yeni bir ilişkiler örüntüsü içindedir. Bu ilişkiler toplumsal bir ağ oluşturur ve gelişimin sürmesini sağlar. Tüm yetişkinler, oldukça karmaşık, çeşitli

yaşam biçimleri ve katılma olanakları sunan toplumsal bir çerçevede yaşarlar. Ancak yine de, yetişkinlerin hemen hepsi zamanlarının ve enerjilerinin çoğunu toplumsal kurumlardan biri olan aileye ayırırlar.

Bu nedenle önce aile yaşamı incelenecektir.

::::::::::::::::

1. Aile

Psikolojik düzeyde aile, aile yapıları, ailedeki etkileşim ve ailedeki yaşam döngüsü açılarından incelenebilir. Öte yandan, ailenin, anlamlı yakın ilişkilerin, bütün doyumların, gelişim olanaklarının kaynağı olduğu biçimindeki görüşler sadece felsefi ideallerdir. Aile, kimi zaman en büyük duygusal rahatsızlıkların, gerilim ve çatışmaların kaynağı da olabilir. Aile içi polisiye olaylar, kötü muamele gören ve

dövülen çocuklar, yatma ve yeme olanağıyla sınırlı ilişkiler, işteki engellenme ve başarısızlıkların yansımaları, duygusal ya da cinsel doyumsuzluklar da aile yaşamının gerçek yönleridir. Büylece aile tüm yönleriyle incelenmesi son derece güç bir yaşam alanı oluşturmaktadır; bu nedenle aile sadece yapıları, etkileşimleri ve yaşam döngüsü açısından kısaca ele alınacaktır.

A. Aile Yapıları

Aile yapılarını, geleneksel "büyük aile" ve çağdaş "çekirdek aile" olarak sınıflamak çok bilinen bir yoldur; ancak bu sınıflama biçiminin günümüzdeki aile yapılarını tam anlamıyla yansıttığı söylenemez. Günümüzde aileler ana, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek birimler halinde gözükseler bile, büyük aile ile bağlarını çeşitli biçimlerde sürdürmektedirler. Tipik olarak genç çift anababasından ayrı bir ev kurar, ama aile bağları korunur, akrabalık şebekesi içinde karşılıklı yardımlaşma ve ilişki sürdürülür. Anababalar yeni çiftlere yardım ederler, daha sonra yeni çiftler de emeklilik ve hastalıkta anababalara yardıma

koşarlar. Üç kuşak aile üzerinde yapılan bir araştırmada en genç kuşağın anababalarla çocukların kendi yollarına gitmeleri gerektiğini "en az" söyleyen ve anababaları ile ilişki kurma sorumluluğunu "en fazla" duyan kuşak olduğu ortaya konmuştur. Bu değişik aile yapısı, geleneksel geniş aileden farklı olduğu gibi, çağdaş çekirdek aileden de farklıdır. Çünkü eski kuşaklarla ve çocuklarla ilişkiler bağımsızlık ve hareketlilik korunarak sürdürülmektedir.

Aile yapılarında kuşaklararası ilişkiler dışında da farklılıklar görülmektedir. Örneğin, bazı aileler, boşanma, dulluk ya da terkedilmişlik nedeniyle tek anababalıdır. Bazı ailelerin yanlarında yaşlı ana ya da baba, evlenmemiş bir akraba, bir bakıcı gibi fazladan birileri vardır. Bazı aileler de boşanma ve yeniden evlenme sonucu inanılmaz derecede karmaşık görüntüler verirler. Bazen çekirdek aileler hafta sonlarında, bayram günlerinde geniş aile özellikleri gösterirler. Sonuç olarak sadece çekirdek ve geniş aile tipleri çerçevesinde bile çeşitli aile yapıları ya da biçimleri söz konusudur.

Günümüzde en yaygın aile biçiminin, "genişlemiş çekirdek aile" (extented nuclear family) olduğu söylenebilir. Bu aile yapısı, çeşitli seçeneklere olanak verdiği, coğrafi hareketlilik sağladığı, değer ve tutumları yeni kuşaklara iletmede aracı olduğu, hızlı toplumsal değişimlerin yol açtığı gerilimlere karşı bireylere duygusal destek sağladığı için yaygındır. Ancak bu aile yapısının her zaman olumlu biçimde işlediği de söylenemez. Dolayısıyla, genişlemiş çekirdek aileler de toplumların gereksinmeleri doğrultusunda değişime uğrayacaklardır. Örneğin, gelişmiş toplumlarda farklı yaş kesimlerinden insanlar "komün" yaşamı gibi farklı aile biçimlerini denemektedirler. Bununla birlikte, gelecekte bu tür bir aile yapısının yaygınlık kazanıp kazanmayacağı bilinemememektedir. Ne olursa olsun, gelişmiş toplumların çoğulcu yapısının çeşitli aile yapılarının gelişmesine olanak tanıyacağı kuşkusuzdur.

B. Ailede Etkileşim

Aile, yetişkin ve çocukların etkileşimde bulundukları, dolayısıyla

birbirlerini etkiledikleri bir birimdir. Aile etkileşim üzerine kurulu bir sistem olduğundan, bir yönün işlevini yerine getirmemesi sistemin diğer yönlerini de etkiler. Şu halde, aileyi anlamak için ana, baba ya da çocukları ayrı ayrı incelemek yeterli olamaz; çünkü aile, parçaların bir araya gelmesinden farklı bir bütündür.

Ailenin "etkileşen kişilikler birimi" olarak kabul edilmesi simgesel etkileşim kuramından kaynaklanan bir görüştür. Aile bireyleri arasındaki etkileşimin anlamı, bireylerin etkileşimde aldıkları yerden çok, etkileşimin kendi içindedir. Örneğin, babanın alkolik oluşu aile etkileşimi içinde dışardakinden çok farklı bir anlam taşır; ailenin her bireyi babanın bu özelliğine farklı tepki gösterir, aile içinde bu özelliğin bir gelişim tarihi vardır, aile sistemini bir bütün olarak etkiler ve bireylerin aile algısını farklılaştırır. Etkileşim yaklaşımının uygulamadaki en tanınmış örneği "aile terapisi" (family therapy)dir. Aile terapisinin temel ilkesi, aslında "hasta"nın yalnızca "belirlenmiş hasta" olduğu ve etkileşen bütün aile bireylerince paylaşılan acıyı en fazla dile getiren kişi olduğudur. Yani bir bireyin rahatsızlığı, aslında içinde yaşadığı rahatsız bir ailenin ve kötü işleyen bir aile etkileşiminin

belirtisidir; ailede bir şeyler ters gitmektedir ve bütün ailenin bir

terapistle görüşmeye gereksinmesi vardır. Örneğin, bir çocuk şamar oğlanı

olarak seçilmiş ve ailece kendisine "problem çocuk" olma görevi verimiştir;

böylece anababa, yüzleşemedikleri evlilik sorunlarından kaynaklanan

anksiyetelerini çocuk üzerinde yoğunlaştırarak daha az tehdit

edici bir çıkış yolu bulmaktadırlar.

Aile terapisi ilkeleri ve uygulamaları oldukça yenidir ve eski

psikopatoloji yaklaşımlarıyla -en azından yüzeyde- çelişmektedir. Eski

yaklaşımlar, bireysel problemin bireysel dinamikle ilişkili olduğu ve

bireysel terapi gerektirdiği doğrultusundadır. Ancak bireysel terapistler

bile, hastalarının gelişiminin aileleri tarafından engellendiğini ve

terapide kazanılan değişikliklere ailenin uyamadığını görmektedirler.

Bu bulgular aile terapisinin gelişmesine katkıda bulunurken, aile içindeki

etkileşimin önemine de dikkati çekmiştir. Ayrıca bu yaklaşım bireyin

içsel dinamiklerini de reddetmemektedir. Aile terapisi sayesinde

"asıl" sorunlu birey saptanabilir -çünkü çoğunlukla ailede hasta olarak

belirlenen kişiden başka bir üyedir- ve daha sonra bireysel terapiye

alınabilir. Bireyin rahatsızlığını başlatan ne olursa olsun, bu rahatsızlık başlayınca yoğun aile etkileşiminde her birey bununla bir biçimde başa çıkmak zorunda kalacaktır.

Şu halde, temel nokta, ailenin etkileşen kişilikler birimi olduğudur. Bu kişiliklerden birinde ya da ilişkilerde ortaya çıkarak bir bozukluk aile sisteminin diğer yönlerini de bozacaktır. Kimmel'in bir araştırmasında, evlilik ilişkisinin kalitesi, anababanın çocuk davranışını algılayışı, anababanın aile birimini algılayışı ölçülmüş, evlilik ilişkisindeki bozukluğun (düşük evlilik doyumu), çocuğun davranış bozukluğuyla (yüksek derecede saldırganlık) ilişkili olduğu, bu iki alandaki bozukluğun da olumsuz aile birimi algılaması ile ilişkili olduğu bulunmuştur.

Etkileşim yaklaşımının önemli bir noktası da, ailenin farklı yönlerini anlamada aile bireylerinin algılarının, o aile sisteminin değişkenlerini dışardan izleyen birinin gözleminden daha belirgin olacağıdır. Örneğin, bir çocuk aileyi birçok nedenle kardeşlerinden çok farklı algılayabilir, sonuç olarak da o çocuk aynı ailede yaşayan

kardeşlerinden farklı ya da olumsuz etkilenebilir, çünkü algılayışları farklıdır. Ferdinand Vander Veen, aile bireylerinin aile birimini nasıl algıladıklarını ortaya çıkarmak ve ölçmek için "aile-kavramı" adını verdiği bir yapı geliştirmiştir. Aile bireylerinin, tıpkı benlik-kavramları gibi, aileye ilişkin kavramları vardır ve aile-kavramı da benlik-kavramı gibi ölçülebilir. Sonuç olarak bir bireyin kendi ailesine ilişkin algısı, ailenin diğer bireylerine ve dış baskılara uyum sağlanmasında son derece önemli bir etkendir.

C. Aile döngüsü

Genç yetişkinlikte bütün toplumsal çevreler içinde yine aile çevresi ağırlığını korur. Gelişimsel açıdan bakılacak olursa, ergenlikten yetişkinliğe geçişte önemli bütün dönüm noktaları aile ile ilgilidir. Bu dönüm noktalarını geçmek toplumda normatif olarak yetişkinliğe geçişi belirler.

Aile yaşam döngüsü (family life cycle), yetişkin rollerinde birtakım geçişler ve evrelerle belirlenir. Aile döngüsü içinde en önemli dönüm noktaları, evlenme, ilk çocuğun doğumu, son çocuğun doğumu,

son çocuğun evden ayrılması (boş yuva) ve dulluktur. Sosyolog Reuben Hill dokuz dönüm noktası saptamıştır.

1. Kuruluş: yeni evlenmiş, çocuksuz.

2. Yeni anababalar: ilk çocuk üç yaşına gelinceye kadar.

3. Okul öncesi: ilk çocuk 3-6 yaşlarında, belki yeni bir kardeş.

4. Okulçağı ailesi: ilk çocuk 6-12 yaşında, belki yeni bir kardeş.

5. Ergen çocuklu aile: ilk çocuk 13-19 yaşında, belki yeni bir kardeş.

6. Genç yetişkinli aile: ilk çocuk 22 yaşında ya da daha büyük, ilk çocuk evden ayrılıncaya kadar.

7. Yerleştirme yeri olarak aile: ilk çocuğun ayrılmasından son çocuğun ayrılmasına kadar.

8. Anababalık sonrası aile: çocuklar evden ayrıldıktan sonra, baba emekliye ayrılıncaya kadar.

9. Yaşlılık ailesi: babanın emekliye ayrılmasından sonra.

Hill'in bu evre görüşü sınırlıdır; çünkü evlenmeden birlikte yaşayan, boşanmış ya da yeniden evlenmiş çiftlere uygulanamaz, çalışan kadını dikkate almayışı açısından da eksiktir. Ayrıca, çağdaş karmaşık toplumlarda insanlar yaşam üsluplarını seçme ve değiştirme hakkına sahip olmak istemektedirler. "Yaşam üslubu", bir bireyin biyolojik, toplumsal ve duygusal gereksinmelerini gidermeye çalıştığı yaşam örüntülerinin tümüdür. Bir aile kurmak bütün toplumlarda varolan bir yaşam üslubudur. Ancak aile döngüsünü oluşturan olaylar toplumsal ve kültürel değişimlerin etkisi altındadır. Örneğin, evlilikten son çocuğun yetiştirilmesine kadar geçen süre son yüzyıl içerisinde gitgide kısalmıştır. Aile döngüsündeki bu tarihsel değişimler aile döngüsünün de değişmesine neden olmuştur; ortayaşlı büyük anababalar, dört kuşaklı aileler ortaya çıkmış, çiftlerin anababalık sonrası

dönemi uzamıştır. Aile döngüsündeki bu tür olaylar, bunların birey üzerindeki toplumsal ve psikolojik etkilerine de dikkati çekmiştir. Örneğin, ilk çocuğun doğuşu yalnızca "eş" oluştan "anababa" oluşa doğru bir rol değişikliği getirmez, aynı zamanda benlik kavramı ve güdülenme ile anababalarda çözülmemiş çocukluk çatışmalarını da uyandırır.

Aile döngüsünün dönüm noktaları ailenin sırasal dönemler içinde ilerleyici gelişimini içerir. Bu dönemlerin ayrılması yazarlara bağlı bir keyfilik göstermektedir, yine de bu ayrımm konuyu açıklamak açısından yararlı olduğu söylenebilir. Aşağıdaki açıklamada Kimmel'in (1974), Hill ve Duvall'a dayanarak geliştirdiği şema izlenecektir. Ayrıca bu şemaya evlilik öncesi döneminin de katılması uygun bulunmuştur. Evlilik öncesi başlığı altında genellikle iki sorun incelenir: Eş seçimi ve sevgi ilişkisi.

(0) Evlilik öncesi. Genellikle evlilikler bir seçme süreci sonucunda gerçekleşir. "Eş seçimi"nde iki temel ilke vardır. "Benzerlik ilkesi"ne

göre, sınırlı bir bireyler grubu içinde, yaş, ırk, din, etnik köken, toplumsal sınıf, eğitim ve kişilik benzerliğine dayanılarak seçim yapılır. Benzerlik (homogami) ilkesi benzerlerin birbirini çektiği gerçeği üzerine kurulmuştur. Buna karşılık "bütünlenme ilkesi", eşlerin özellikle kişilik açısından farklı ve tamamlayıcı özellikleri nedeniyle seçildiğini savunur. Bu ilke karşıtların birbirini çektiği gerçeğine dayanmaktadır. Araştırmalar hangi ilkenin daha çok uygulandığını ortaya koyamamıştır, ancak benzerlik ilkesinin daha geçerli olduğu yolunda belirtiler vardır. Benzerlik ilkesinin daha geçerli olması, böyle bir seçimin sosyoekonomik sınıf, din, eğitim gibi alanlarda daha az çatışmaya yol açması, özellikle evliliğin ilk yıllarında karşılıklı toplumsallaşma sürecinin daha kolay olması nedeniyle olabilir. Ayrıca, anababa isteği ve toplumsal baskı da benzerlik ilkesi doğrultusundadır.

Eş seçimi konusundan önce araştırılması gereken temel bir sorun, insanların neden evlendiği sorunudur. Her şeyden önce, evlenme yönünde yoğun bir toplumsal baskı vardır. Bireyin evlenmesi gereken anı belirleyen bir "toplumsal saat" bile vardır. Bu an geldiğinde bireyin

ailesi ve çevresi onun evlenmesini bekler. Psikolojik gelişimi, cinsel

çekim ve aşk etkenleri de evliliği çağrıştırır. Ancak psikoloji ve

sosyoloji kitapları aşk konusuyla doğrudan ilgilenmemişlerdir. McCurdy,

cinselliğin tümüyle tartışılmasına karşılık, iki konunun, yani

dinin ve aşkın tartışılmasında gösterilen çekingenliğe dikkati çekmektedir.

Kuşkusuz, Maslow ve Fromm gibi yazarlar bu konuda önemli

bir istisna oluşturmaktadırlar; ayrıca, kadın-erkek ilişkilerinde tabu

konu tanımayan günümüzün feminist yazarlarını da unutmamak gerekir.

Aşk konusundaki diğer bir ilginç tartışma da Batı kültüründeki romantik

mitos üzerindedir. Rougemont'a göre romantik aşk ile Hıristiyanlık

inancı arasında doğrudan bir ilişki vardır ve bunun en güzel

örneği de "Tristan ve İzolde" söylencesinde görülür: Aşk, kirletilmekten

ancak ölümün sonsuzluğu içinde korunabilir! Romantik mitos

"Romeo ve Jülyet"de olduğu gibi sayısız edebiyat ürününe temel oluşturmuştur.

Hepsinin ortak yönü, iki aşığın önüne geçilemez ve değiştirilemez

bir nedenle birbirlerine ulaşamamalarıdır. Rougemont,

aşık olmanın her zaman sevmek anlamına gelmediğini de ileri sürmektedir;

aşık olmak bir durumdur, sevmek ise bir eylemdir; hıristiyanlığa

bağlı aşk anlayışı sadece bir durumu belirtmektedir ve sevme

eylemi değildir. Çünkü romantik aşkın özü, sevilen kişiyi son derece

değerli ve ulaşılamaz bir varlık olarak görmektir. Dünya yaşamını

horgören Ortaçağ Hıristiyanlık inancına göre insanca içgüdüler kötüdür,

günah kaynağıdır, ahlaksızlık belirtisidir. Cinselliği kirli sayan

bu inançta sevilen kişiyle cinsel ilişkiye girmek olanaksızdı. Rönesansta

ise aşk platonik yönünü yitirmiş, ama şiirselliğini sürdürmüştür.

Daha sonra Romantizm hareketi romantik aşk anlayışını doruk noktasına

ulaştırmıştır. Fransız Devrimi'nden sonra da, evliliğin romantik

aşka dayanması gerektiği görüşü gelişmeye başlamış ve yakın zamanlara

kadar gelmiştir.

Sevgi, psikologların sistematik araştırmalara ancak yeni yeni

giriştikleri bir konudur. Zimbardo'ya (1979) göre bu gecikmenin nedeni,

konunun tartışılamayacağına ilişkin tabular, sevginin akılcı açıklamalara

konu olamayacağına ilişkin yaygın inançlardır. Araştırmayı engelleyen bir başka neden de, sevgiyi tanımlama güçlüğüydü. Filozoflar ve toplum bilimciler sevginin biçimleri ve ögeleri konusunda farklı düşünüyorlardı. Bilimsel araştırma açısında önemli bir güçlük de, sevgi ile hoşlanma, aşk ile sıradan sevgi arasında ayırım yapmak konusunda ortaya çıkmıştı. Hatfield ve Walster (1978) aşktan söz etmek için üç temel koşulun olması gerektiğini belirtmektedir. Her şeyden önce, kişinin bu kavrama inandığı ve gençlerin düşsel ve gerçek yaşam betimlemelerinde buna göre eğitildiği bir kültürde yetişmiş olmak gerekmektedir. Aşkın ortaya çıkması için ikinci koşul uygun kişinin varlığıdır. İnsanların çoğu için bu, karşı cinsten, aşağı yukarı aynı yaşta, fiziksel çekiciliği olan, başka bir derin ilişkiye girmemiş biri demektir. Üçüncü koşul aşık olmakla ilgilidir. Herhangi bir heyecansal uyanış aşk olarak "yorumlanabilir". Bu heyecansal uyanış bir insanın potansiyel sevgi objesine nasıl tepki vereceğini belirlemektedir. Başka bir deyişle aşk, uygun bir etiketlemenin eşlik ettiği fizyolojik bir uyanıştan ibarettir. Hatfield erkeklerin ve kadınların bir ilişkiden beklentilerinin aynı olduğunu saptamaktadır. Her iki cins de sevgi

've' seks istiyor, her ikisi de yakınlık 've' ilişkiyi denetleme gücü istiyor. Ne var ki, erkekler kadınlardan daha kolay aşık oluyorlar, kadınlar ise aşktan erkeklerden daha kolay çıkıyorlar.

Hendrick ve Hendrick (1986), tümel bir sevgi kavramına dayanan ilk kuramların yerini bugün çok boyutlu yapılar kullanan kuramların aldığını belirtmektedir. Onlara göre, psikolojide sevgi konusunda ilk çalışmalar kuram geliştirme yönünde olmuştu, daha sınırlı ikinci yaklaşım ise ölçme aracı geliştirme yönündeydi. 1970'lerde Rubin, sevme ile hoşlanma arasındaki benzerlik ve farklılıkları ilk kez ele almış ve bunları ölçecek bir araç geliştirmeye çalışmıştır. Rubin'in "Sevgi Ölçeği"nde üç ana öge vardır: Yakınlık kurucu ve bağlayıcı gereksinmeler, yardım etme eğilimi, tekelcilik ve kendine mal etme. "Hoşlanma Ölçeği" ise benzerlik, olgunluk, zeka gibi ögeleri içermektedir.

Öte yandan, Dion sevgide beş değişik üslup olduğunu saptamaktadır: Uçarı, ihtiyatlı, akılcı, tutkulu, coşkulu. Lee'nin aşk üslupları tipolojisi daha karmaşıktır. Üç birincil aşk üslubu: Eros (tutkulu aşk), Ludus (oyun gibi aşk), Storge (arkadaşça aşk) ve üç ikincil aşk üslubu: Mania

(sahiplenici. bağımlı aşk), Pragma (mantıksal, alışveriş gibi aşk), Agape (özgeci, verici aşk). Bu ikincil üsluplar birincillerin ikili bileşimlerinden oluşmaktadır. Örneğin, "mania" eros ve ludusun, "pragma" storge ve ludusun, "agape" eros ve storgenin bileşimidir; ama herbirinin kendine özgü nitelikleri çok farklıdır. Hendrick'in Lee'nin tipolojisine dayanarak geliştirdiği ölçme aracından madde örnekleri verebiliriz. Tutkulu aşk: "Ben ve sevgilim birbirimize ilk görüşte vurulduk." Oyun gibi aşk: "Aşk sorunlarımdan kolayca ve çabucak sıyrılabilirim" Arkadaşça aşk: "En güzel sevgi uzun bir dostlukta yeşerir." Mantıksal aşk: "En iyisi aynı özelliklere sahip birini sevmektir." Sahiplenici aşk: "Sevdiğim bana ilgi göstermezse hasta olurum." Özgeci aşk: "Sevdiğimin yerine ben acı çekmeyi yeğlerim." Bu araçla yapılan araştırmaların ilk bulguları, erkeklerin aşkta kadınlardan daha fazla oyun peşinde (ludic) olduklarını, kadınların ise erkeklerden daha fazla pragmatik, daha arkadaşça, daha manik olduklarını göstermektedir.

Perlmutter ve Hall'a (1992) göre, araştırmacılar aşkta genellikle iki temel tür ayıt etmektedirler. Tutkulu aşk (passionate love) heyecansal

yoğunluk, eşle derinliğine birleşme ve ateşli cinsel tutku içerir. Arkadaşça aşk (companionate love) ise, eşlerin birbirine güven duyduğu ve bağlı olduğu, bir arada olmaktan zevk aldığı, huzurlu, kararlı bir ilişkidir. Tutkulu aşkın doğal ömrünün yaklaşık iki yıl olduğu görülmektedir. Ancak, tutkulu aşk bazı ilişkilerde yaşamsal bir öge olarak sürebilmektedir. Örneğin, çoğu otuz yıllık evli bir grup orta yaşlı kadında tutkulu aşkın evlilik ilişkilerinde önemli bir rol oynadığı, evlilik doyumuyla ve cinsel doyumla güçlü bir bağı olduğu saptanmıştır. Bazı araştırmalar da arkadaşça aşkın evlendikten sonra derinleştiğini, romantik aşkın evliliğin ilk on beş-yirmi yılı sırasında azaldığını göstermektedir.

Evlilikteki sevgide romantik aşka benzeyen duygusal bir yön varsa da, daha çok etkin (aktif) sevgi söz konusudur. Evlenme kararı romantik aşka bağlı olarak alınmaz, mutlu ya da mutsuz sonuçlara katlanmayı içeren sevme kararına dayanılarak alınır. Psikolojide sevgi konusunda en gerçekçi tanımlardan biri Adler'e (1984) aittir: "Sevgi, dostça bir işbirliğidir."'

"Sevgi ve evlilik yaşamında karşımıza çıkan sorunlar, ilke olarak genel toplumsal sorunlardan değişik bir yapı göstermez. Bu konuda da bizi aynı güçlükler ve aynı görevler bekler. Sevgi ve evliliğe her şeyin insanın gönlünce gerçekleştiği bir cennet gözüyle bakmak yanlıştır. Dört bir yanda yapılacak işler bizi bekler, bizimle birlikte karşımızdaki bir başka kişinin çıkarlarını düşünerek söz konusu işleri yapmamız gerekir. Toplumsal uyumla ilgili normal sorunların dışında sevgi ve evlilik, her iki taraftan da olağanüstü bir duygudaşlık, karşısındakiyle özdeşleşme bakımından olağanüstü bir yetenek ister. Toplumsal ilginin içyüzünü kavrayan bir kimse, sevgi ve evlilik sorunlarının da, ancak tam bir eşitlik ve aynı haklara sahip olma ilkesi temel alınarak doyurucu biçimde çözülebileceğini bilir. Tek başına sevgi sorunları çözemez; ancak sağlam bir temele dayanan eşitlik ilkesi, sevginin gereken yolu izlemesini sağlayacak ve evliliği başarıya götürecektir". (Adler, 1984)

(1) Kuruluş: Bu dönem evlilikle başlar ve ilk çocuğun doğuşuna

kadar sürer. Evlilik, bekarlık rollerinden evli çift rollerine geçişi gösterir. Bu yeni rol çiftin hirbiri ile, kendi anababaları ile, diğer çiftlerle ve bir bütün olarak toplumla olan ilişkilerini etkiler. Evlilik bir bakıma eski rollerden gelecek rollere geçişi simgeler. Evliliğin ilk döneminin en önemli görevi, her iki kişiyi de mutlu edecek ortak bir yaşam

biçimi bulmak, doyurucu cinsel etkileşimı örüntülerini keşfetmektir. Ortak kararlar alma, aile sorumluluklarını paylaşma, çatışmaları çözme yollarını öğrenme görevleri de yeni çift için çok önemlidir. Romantik görüşlere karşın evliliğin ilk yılları en çetin yıllardır, bu yıllardaki düşkırıklığı ve karşılıklı toplumsallaşma başarısızlığı erken boşanmaların nedenidir. Boşanmaların özellikle ikinci ve dördüncü yıllarda en üst düzeyde olduğu, boşanma olasılığının evliliğin uzunluğu ile düşüş gösterdiği bulunmuştur. Evliliğin ilk yıllarındaki sorunlar çoğunlukla yaşam koşulları, maddi durum. seks, genel uyumsuzluk, anabaha müdahalesi olarak belirmektedir. Koller, ilk yıllarda boşanmanın

büyük ölçüde çiftlerin evlilikten gerçek olmayan beklentileri

sonucu ortaya çıktığını belirtmektedir. Birdwhitsell, sorunun çiftlerden çok toplumdan kaynaklandığını, toplumun evlilik kurumunu idealleştirdiğini ve sorunu olmayan bir yaşantı olarak sunduğunu ileri

sürmektedir.

Evliliğin ilk yıllarında cinsel ilişki sıklığı yüksektir ve Kinsey verilerine göre yaşla düşmektedir. Yaşa bağlı düşüş daha çok erkek örüntüsünü yansıtmaktadır; çünkü evli ve bekar erkeklerde orgazm sıklığı düşüşleri koşutluk gösterirken, bekar kadınlarda yaşla çok az değişim gösterdiği görülmektedir. Genel orgazm sıklığı kadınlarda 31-35 yaşları arasında, erkeklerde ise 21-30 yaşları arasında en yüksek düzeye çıkmaktadır.

(2) Yeni anababalar: Evlilikte ikinci dönem anababalıktır; gebelik ve ilk çocuğun doğumuyla başlar ve karıkocalıktan anababalığa doğru bir rol değişimini içerir. Bu noktaya kadar çift oldukça oturmuş bir ilişki gerçekleştirmiştir, ancak üçüncü kişi olan bebeğin aileye katılması eski dengeyi bozabilir ve bu kesinti de kızgınlık ve kıskançlık yaratabilir. Le Masters evliliğin bu dönemini incelemiş ve ailelerin % 83'ünün ilk çocuğun doğumu ile yoğun bir bunalım yaşadıklarını bulmuştur. Le Masters'a göre bu bunalım evresinin nedeni,

kötü evlilik, kişilik uyumsuzluğu, bebeğin istenmemesi değil, çiftin bu yeni rol için hazırlığa sahip olmamasıdır. Anababa olmayı romantikleştiren çiftler, bebek alışılagelen düzeni bozan biri olarak ortaya çıkınca bunalım yaşamaktadırlar. Bu bunalıma, anababa oluşla birlikte yetişkinliğe en son adımın atılmış olması ve yetişkin sorumluluklarının bilinci de katkıda bulunuyor olabilir. Knox anababa rolüne uyumsuzluk nedenlerini şöyle özetlemektedir: Gebeliğe karşı olumsuz tutumlar, anababalığa ilişkin yetersizlik duyguları, bebekle deneyim yoksunluğu, rol değişimini kabule istekli olmamak.

(3) Okulöncesi ailesi: Ailedeki ilk çocuk şimdi üç ile altı yaşları arasındadır. İkinci bir çocuk doğmuş olabilir ve onunla ilgili sorunlar da önemli olabilir (ama her dönemde ailenin ilk deneyimine dayanmakta açıklama açısından kolaylık vardır). Bu dönemin görevleri, eşler arasındaki yakın ilişkiyi sürdürürken, genişleyen aile için yer, maddi olanak bulmak ve çocukları yetiştirmektir. Çocuk yetiştirme görevi özellikle önemlidir; besleme, toplumsallaştırma, en üst düzeyde duygusal gelişime olanak sağlama görevlerini içerir. Anababalar,

çocuklarıyla tam bir insan olarak etkileşime girebilmek için büyüyen çocuklarıyla birlikte değişebilmelidirler. Toplumsallaşma süreci içinde anababalar çocuklarına toplumun değer ve kurallarını öğretirken, kendileri de çocukları tarafından toplumsallaştırılırlar. Nasıl anababa olunacağını öğrenmenin karmaşık süreci içinde çocuklar ve anababalar birlikte büyürler. Bazen anababalar çocuklarını en doğru biçimde yetiştirme konusunda kaygı duyarlar, bu doğal ve gerçekçi bir kaygıdır. Ancak çocukların da oldukça dayanıklı varlıklar olduklarını ve güç koşullarda bile büyüyüp gelişmeyi başardıklarmı unutmamak gerekir.

Çocuklara mutlaka mükemmel anababalar gerektiğini söylemek doğru olmaz. Belki anababalar için en iyi yöntem, kendileri ve çocukları için en gerçekçi ve etkili yolu kendilerinin seçmesidir.

(4) Okulçağı ailesi: Bu dönem ailenin en büyük çocuğunun okula başlamasıyla başlar. Bu dönemde sıklıkla görülen bir değişim annenin yeniden işe dönmesidir. Hoffman, annenin çalışmasının anne-çocuk ilişkisi üzerindeki etkilerini araştırmış ve annenin çalışma karşısındaki tutumunun, çocuğun anneye olan tepkisini ve annenin çocuğa

karşı davranışını, çalışıp çalışmamasından daha fazla etkilediğini bulmuştur. Başka bir deyişle, çalışan ve işlerini seven anneler, çocuklarına daha iyi davranmakta, buna karşılık çalışan ve işlerini sevmeyen anneler çocuklarıyla daha az ilgilenmekte, çocuklar da anneye düşman olmaktadırlar. Aynı gerçek çalışmayan anneler için de geçerlidir, çünkü çalışmadıkları için kendilerini kapana kısılmış hissediyorlarsa çocukları da bundan olumsuz etkilenmektedir.

(5) Ergen çocuklu aile: Bu dönem en büyük çocuğun erinliğe ulaşmasıyla başlar. Bu dönemde aile ekonomik yönden oldukça dengelenmiştir, aile genellikle büyüklük sınırlarına ulaşmıştır, bütün üyeler aynı evde yaşamaktadır. Bu dönemin temel konuları, çocuklar için okul, meslek ve eş seçimi üzerinde yoğunlaşır; çocuklarda cinsellik, bağımsızlık ve hareketlilik gitgide artar; sigara, alkol, uyuşturucu kullanma kaygıları ortaya çıkar. Bu sorunlar ailede bunalımlara yol açabilir, ergenlerle birlikte anababalar da bundan etkilenir. Aile içindeki kuşak çatışması toplumdaki kuşaklar çatışmasından daha küçük çaplıdır,

çünkü ailedeki kuşaklar birbirlerine daha fazla benzerler. Araştırmalarda gençler genellikle hem kendi kuşaklarıyla, hem de aileleriyle dayanışma duygusu içinde olduklarını belirtmektedirler. Aile içindeki kuşak farklılığı, -ailenin toplumsallaşma ve kültürel aktarım konularındaki güçlüklerini yansıtmaktadır. Bengston'a göre, gençler kuşaklar arasında algıladıkları farklılıkları abartırken, anababalar -özellikle büyük anababalar- aynı farklılıkları küçümsemek eğilimindedirler.

(6) Yerleştirme yeri olarak aile: Bu dönem çocukların evlenme ya da ayrı yaşama yoluyla evden ayrılmalarını içerir. Bu dönemde aileler çocuklarını bırakmakta, dünyaya yerleştirmekte, çocuklar da daha fazla bağımsızlık ve özerklik kazanmaktadırlar. Bu dönem anababalar için, özellikle, ilgisini o zamana kadar ailesi üzerinde odaklaştırmışsa anneler için sıkıntılı ve zor bir dönemdir. Çocukların ayrılması anneler için önemli bir rol değişimini gerekli kılar. Üstelik bu durum çoğunlukla annenin menopoz sıkıntıları dönemine rastlar. Bu biyolojik değişim "boş yuva" olgusuyla birleşince kadınlar için bunalım

başlar. Üstelik bu dönemde koca da mesleğinin tepe noktasına çıkmak için uğraşıp durmakta ve karısından uzak kalmaktadır. Bu olayların etkileşimi karıkoca için psikolojik bir bunalım kaynağı olabilir.

Diğer bir etken de kadınların cinsel ilgilerindeki artıştır, oysa kocalar işleri nedeniyle cinsel yakınlığa daha az ilgi duyarlar.

(7) Anababalık sonrası aile: Son çocuğun aileden ayrılmasından sonra ortaya çıkan dönemdir. Pineo, evlilik mutluluğunun 20-25 yıllık çocuk yetiştirme süresince ilk yıllara göre gitgide azaldığını bulmuştur; Deutscher ise, anababalık sonrası evlilik mutluluğunun önceki dönemlerden daha az olmadığını belirtmektedir. Rollins ve Feldman, evlilik mutluluğunun çocukları yerleştirme döneminde azaldığını, ama anababalık sonrası dönemde arttığını saptamaktadır. Bu dönemde karşılaşılan sorunların başında, çiftlerin yaşlanan anababalarına bakmaları, daha sonra da onların ölümünün yarattığı duygularla başa çıkmaları sorunu gelmektedir. Bir başka sorun da, anababaların artık büyükanne ya da büyükbaba olmaları ve bunun gerektirdiği rol değişimini göstermeleridir.

(8) Yaşlılık ailesi: Bu son dönem kocanın emekli olmasıyla başlar, karısı çalışıyorsa o da aşağı yukarı aynı zamanlarda emekli olacaktır. Emeklilik ve ortaya çıkan boş zamanın değerlendirilmesi bu dönemin en önemli sorunlarıdır. Gelir düşüşü yaşam düzeyinde de düşüşe neden olmaktadır, sağlık sorunları da bütün bu sorunlara eklenmektedir.

Buraya kadar yapılan açıklama yaşam döngüsünün tümünü kapsamakla birlikte, orta yıllara ve yaşlılığa ilişkin açıklamalar kısa tutulmuş ve ayrıntılar ilgili bölümlere bırakılmıştır. Bütün bu açıklamaların aile olgusu çerçevesinde yer aldığı açıkça görülmektedir. Oysa yetişkinler için aile dışında da birtakım yaşama biçimleri olabileceği kuşkusuzdur.

::::::::::::::::

2. Seçenek Yaşam Biçimleri

Genç yetişkini aile yaşamı döngüsü içinde düşünmek alışılagelmiş bir yoldur. Oysa bundan farklı ve en azından sözü edilen aile yaşam biçimleri kadar geçerli olan yaşam biçimleri de vardır. Hiç evlenmemiş yetişkinler (bekarlar), önceden evli olanlar (dullar, boşanmışlar, ayrı yaşayanlar), çocuksuz çiftler, komün yaşamı sürdürenler bu seçenek yaşam biçimlerini oluştururlar.

A. Tek yaşayanlar. Tek yaşayan yetişkinler, hiç evlenmemiş, dul kalmış, boşanmış ya da ayrı yaşayan kişilerdir. Ancak bu insanlar üzerinde fazlaca araştırma yoktur, bilgilerin çoğu nüfus sayımı verilerinden derlenmektedir. Üstelik tek yaşayan kişiler konusunda olumsuz bir söylence de geliştirilmiştir. Örneğin, tek yaşayan kadınların kadınlık yönünden yetersiz, duygusal açıdan sorunlu oldukları söylenegelmiştir. Oysa Bernard'ın araştırması, bekar kadınların evli kadınlara oranla daha üst düzeyde ruh sağlığına sahip olduklarını göstermektedir; otuz yaşın üstündeki kadınlar içinde evli olanların bekar olanlardan daha fazla psikolojik sorunları vardır. Bekar kadınlarla ilgili bir başka söylence de, hızlı ve seks dolu bir yaşam yaşadıkları yönündedir.

Oysa Starr ve Carns'a göre, birçok bekar kadın daha geleneksel bir yaşam sürdürmektedir, iyi bir ev ve iyi bir iş gibi geleneksel değerler peşindedir. Aynı şekilde bekar erkekler konusunda da çeşitli kalıpyargılar söz konusudur. Ancak birinciler için olumsuz olan söylenceler, ikinciler için olumludur: Bekar kadın güçsüz, yitirmiş bir kişidir, bekar erkek ise güçlüdür, özgürdür, kazançlıdır. Buna karşılık araştırmalar bekar erkeklerin evlilere oranla daha fazla fiziksel ve psikolojik sorunlardan yakındıklarını ortaya koymaktadır (Schiamberg ve Smith, 1982).

Araştırmalar hiç evlenmeyen insanların son yıllarda arttığını göstermektedir. Sonuçta mutlaka evlenecek kişiler bunu kırk yaşından önce yapmaktadırlar. Hiç evlenmeyen erkeklerin gelirleri daha büyük bulunmuştur. Gelir ve eğitim düzeyi yüksek kadınlarda hiç evlenmeme oranı daha yüksektir. Erkekler genellikle daha düşük sosyoekonomik düzeyden kadınlarla evlendikleri halde, kadınlar daha düşük eğitim ve sosyoekonomik düzeyden erkeklerle evlenmiyorlar. Evlilik için toplumsal baskı yoğun olduğu için, hiç evlenmeyenlerin ne kadarının bunu kendi seçimleriyle belirledikleri bilinemiyor.

Gelişimsel açıdan önemli olan nokta, evli olmayan yetişkinlerin yaşamındaki dönüm noktalarını belirlemektir. Kesin veriler olmamakla birlikte, belki de bu dönüm noktalarını meslek ya da aşk ilişkileri oluşturmaktadır. Boşanma ve dulluk gibi olaylar daha önce evli olanlar için dönüm noktası olarak kabul edilebilir.

Evliliğin boşanma ya da ayrılma ile sona ermesi kişisel ve toplumsal nedenlere bağlı olarak ortaya çıkar. Duvall'e göre, evliliğe iyi hazırlanmamış, anababasından kurtulmak için evlenmiş, farklılıkları hoşgörüyle karşılayamayan, mutsuz ya da boşanmış anababası olan kişiler, çocuksuz olanlar ve gebe gelinler arasında daha fazla boşanma görülmektedir. Öte yandan, eğitim, ırk, din, yaş, gelir düzeyi gibi toplumsal farklılıklar da boşanmayı kolaylaştırmaktadır. En fazla evlilik sorunu olan yıllar doğal olarak boşanmanın da en yoğun olduğu yıllardır.

20 yaşından önce evlenenlerde boşanma oranı daha yüksektir. En fazla boşanma evliliğin üçüncü yılında yer almaktadır, ayrılmaların en yüksek noktası da evliliğin ilk yılıdır. Bütün boşanmaların % 40'ı beş yıldan daha az evli çiftlerde görülmektedir (A.B.D. Nüfus Bürosu,

1975). Boşanma nedenleri konusunda büyük farkılıklar görülmektedir. En önemli nedenin mutsuzluk olduğu ileri sürülmektedir. Bazen tedirgin ve mutsuz insanlar evliliğe bu sorunlarını çözme beklentisiyle girmektedirler, oysa evlilik duygusal yönden yerleşmiş ve kimliğini sağlam bir biçimde kurmuş insanlar gerektirmektedir. Pinard'a göre, boşanmış insanların çoğu gergin, sinirli, depresyonlu, aşırı eleştirici ve genelde uyum sorunları olan kişilerdir. Boşanmada bir diğer etken de anababalık evresinde rol değişimini benimseyememe sorunudur. Eşle birlikte yaşamaya yeterince uyum gösterememiş yetişkinler anababalık rollerinden olumsuz yönde etkilenmektedirler.

Araştırmalar boşanmış insanın yaşam biçimi konusunda çok az bilgi vermektedir. Erkeklerin yarısı yalnız, kadınların yarısı da çocuklarıyla yaşıyor, genç olanlar kendi ailelerine dönüyorlar, orta yaşlılar yalnız yaşamayı seçiyorlar. Ancak bu bilgiler birey için boşanmanın anlamının ne olduğu konusunda yetersiz kalıyor. Boşanma yeniden toplumsallaşmayı gerektiriyor ya da yeniden evlenmeyi içeriyor olabilir.

Boşanma duygusal ve fiziksel zorluklar içerebilir ya da yeni yaşam biçimi bu zorluklara neden olabilir. Evlenmenin rol değişimini gerektirmesi gibi, boşanma da rollerde ve statüde belirgin değişikliklere yol açar. Bu durumda bütün toplumsal bağların yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

Evliliğin aksine boşanma, toplumsal normlarla belirlenmiş kurumsal bir geçiş değildir. Birey normatif ipuçları olmadan ve dışardan pek yardım görmeden yeni rollerini kendisi düzenlemek zorundadır.

Çoğu zaman boşanmayla birlikte bir tür başarısızlık duygusu da yaşanır. Yeni ilişkiler kurmada ve bunları -varsa- çocuklara açıklamada birtakım zorluklar vardır. Gluck'un araştırması, boşanmışların % 75'inin beş yıl içinde yeniden evlendiğini ve % 60'ının boşanmışlarla evlendiğini göstermektedir. Genellikle ikinci evlilikler daha mutlu olarak nitelendirilmektedir.

Evlilikler boşanma ya da ölümle, sonuç olarak çiftlerden biri için dullukla sonuçlanır. Yaşam süresinin uzaması dulluk süresini de uzatmıştır.

Kadınlar erkeklerden daha uzun yaşadıklarından ve genellikle

kendilerinden daha yaşlı erkeklerle evlendiklerinden dulluk süreleri de daha uzundur. Dulların büyük çoğunluğu 65 yaşın üstündedir ve bu yaştan sonra evlenmeleri onaylanmadığı için yalnızlık en büyük sorunlarıdır.

B. Birlikte yaşayanlar: Gelişmiş ülkelerde özellikle 1960'ların sonlarına doğru birlikte oturma eğilimi yaygınlaşmıştır. 1980'lere gelindiğinde 15-44 yaşlar arasındaki her üç Amerikan kadınından birinin bir erkekle evlenmeksizin birlikte yaşadığı görülmektedir. Bu tür ilişki, geçici birliktelikten evliliğe giden sürekli birlikteliğe kadar değişik biçimler gösterebilmektedir. Birlikte yaşayanların çoğu bir yıl içinde evlenmekte ya da ilişkiyi bitirmektedir. Birlikte yaşama, ilişkinin evlilik için yeterince güçlü olup olmadığını sınama yolu olarak görülebilir.

C. Çocuksuz çiftler: Seçenek yaşam biçimlerinden biri de çocuksuz çiftlerle ilgilidir. Bu grup istemediği ya da sahip olamadığı için çocuksuz olan çiftleri içerir. Bu grup da tıpkı bekarlar, dullar ya da evlenmeden birlikte yaşayanlar gibi toplumsal baskı altındadır; çünkü toplum evliliği ancak çocukla birlikte düşünmektedir. Çiftler

çocuk sahibi olmamaya çeşitli nedenlerle karar vermiş olabilirler. Eşlerden her ikisi de çocukla kesintiye uğramasını istemediği işlere sahip olabilir; çocuk yetiştirmenin sorumluluğunu istemeyebilir; çocuklarına geçirmek istemedikleri genetik bir özürleri olabilir; anababalık rolüyle ilgilenmiyor ya da bu role uygun olmadıklarını düşünüyor olabilirler vb.

D. Eşcinseller: Freud bir eşcinselin annesine yazdığı mektupta şöyle demektedir: "Eşcinsellik elbette bir avantaj değildir, ama utanılacak bir kusur, bir aşağılanma da değildir, bir hastalık olarak da sınıflanamaz. Eskilerde ve günümüzde pek çok saygıdeğer kişi eşcinseldi, aralarında (Platon, Michelangelo, Leonardo da Vinci, vb.) sayısız büyük adam vardı. Eşcinselliği bir suç gibi cezalandırmak çok büyük bir adaletsizliktir ve de zalimlik...

Kamuoyunda, karşıcinseller ve eşcinseller olmak üzere iki tür insan olduğu kanısı yaygındır. Gerçekte ise, karşıcinselliği ve eşcinselliği aynı süreklilik üzerinde kutuplar olarak görmek daha doğrudur.

Çoğu bilim adamı, karşıcinsel ya da eşcinsel "bireyler" değil, karşıcinsel ya da eşcinsel "uygulamalar" olduğunu kabul etme eğilimindedir.

Psikanalizci İrving Bieber'e göre, eşcinsellik raydan çıkmış karşıcinselliktir, temelinde de babanın etkisiz, annenin egemen olduğu aile yapısı vardır. Buna karşılık Michael Schofield, bu çok yaygın varsayımın doğru olmadığını, eşcinsellerin geçmişinin çok büyük bir farklılık gösterdiğini söylemektedir. Schofield'e göre, eşcinseller arasındaki farklılık, eşcinsellerle karşıcinseller arasındaki farklılıktan çok daha büyüktür. Eşcinselliği açıklamaya çalışan diğer kuramlar da (fiziksel yapı ve mizaç kuramları, biyolojik ve hormonal yapı kuramları, öğrenme kuramları) başarılı bir sonuca ulaşabilmiş değildir. Sonuç olarak, uzmanların hepsi şimdilik en iyi yolun eşcinsellik karşısında açık görüşlü olmak ve gelecekteki araştırmaları beklemek olduğunda birleşmektedir.

Bu bölümün sonuna bıraktığımız temel bir tartışma konusu da,

tekeşlilik, (monogamy) sorunudur. Kimmel'in (1974) dediği gibi, "Hemen hemen bütün insanlar görünüşte aile denemesine girişmekle birlikte, çoğu eğer olanakları olsaydı ailenin değerli bir kurum olup olmadığını ve bu denemeye girişerek, değişimlere uğramaya ve ölmeye değip değmediğini tartışırlardı."

Murdock'a göre, tekeşlilik bütün toplumlarda var görünüyorsa da, onun incelediği 238 toplumdan aşağı yukarı sadece beşte biri tam anlamıyla tekeşlidir. Dolayısıyla tekeşli yaşamın bütün insanlar için en uygun yaşam biçimi olduğu söylenemez. Günümüzde nüfus patlamasıyla birlikte "deneysel" yaşam biçimlerine duyulan ilgi ve hoşgörünün de arttığı görülmektedir. Üstelik, evliliğe uygun olup olmadığına bakılmaksızın, herkesin evlenmesi için yapılan toplumsal baskı azalırsa boşanma oranının da büyük ölçüde düşeceği söylenebilir.

İnsanlar genellikle evliliğe girerken de, evliliği bozarken de tekeşliliği tartışmaktansa kişileri tartışmayı yeğlemektedirler. Evliliğin kurulmasında ve yıkılmasında bireysel etkenlerin varlığı ve rolü kuşku götürmez, evlilikte ortaya çıkan mutluluğu ya da mutsuzluğu kendi

psikolojik gelişimimiz ölçüsünde biz yaratırız. Ancak öte yandan, evlilik

ve aile toplumsal kurumlardır ve bizi bireysel irademiz dışında

yönetmektedirler. Kurumlaşmış tekeşlilik bireysel sevgi temeline dayanıyor

gibi görünse de, aslında cinsel içgüdüyü denetim altında tutmak,

üretim güçlerini güvence altına almak, kadını erkeğe bağımlı

kılmak türünden toplumsal gerekçelere dayandığı düşünülmektedir.

Ancak bu tür yorumların somut değişimlere dönüşemediği de açıktır.

Amerika Birleşik Devletleri Nüfus Bürosu'nun belirttiğine göre,

bu ülkede 1960'da kadınların yüzde 72'si ve erkeklerin yüzde 47'si 20-24

yaşlar arasında evleniyordu; 1990'da ise kadınların yüzde 34'ü ve

erkeklerin yüzde 21'i aynı yaşlar arasında evlenmektedir. Bu durum

günümüzde evliliği erteleme konusunda güçlü bir eğilim olduğunu

göstermektedir. Evliliği erteleme eğilimi kısmen üniversiteye gitme

oranındaki artışla ilgilidir. Gclişmiş ülkelerde evlilik olmadan birlikte

yaşama olanağı da evlenmeyi ertelemeye yol açmaktadır. Boşanma

oranının artması ve tek yaşamanın gitgide kabul görmesi de evlenmeyi

geciktiren nedenler arasındadır (seçenek yaşam biçimleri burada

anımsanabilir). Sonuç olarak, günümüzde evliliğe daha gerçekçi ve akılcı nedenlerle yaklaşıldığı söylenebilir.

::::::::::::::::

3. İş ve Meslek

İnsan yaşamının diğer dönemleri gibi yetişkinlik de ancak içinde ortaya çıktığı toplumsal bağlamlarda anlaşılabilir; iş ve meslek yaşamı da bunlardan biridir. Hem kadının hem de erkeğin yaşam süresinde çalışma en önemli yeri tutar (ancak, çalışma konusunda bilinenlerin çoğunun erkeğin çalışmasına ilişkin olduğunu hemen belirtmek gerek).

İnsanların neden çalıştıkları konusunda pek çok neden ileri sürülebilir ve bu soruşturmanın sonu gelmez. Ancak çalışmanın insan mutluluğunun, yaşam doyumunun, ruh sağlığının temellerinden biri olduğuna da hiç kuşku yoktur. Nitekim Freud bir konuşmasında ruh sağlığının temeli olarak "sevme ve çalışma"yı göstermiştir.Yaşamın bu iki alanı yetişkinlik yıllarının temelini oluşturur.

A. Çalışmanın Anlamı

Erikson'un gelişim kuramında "yakınlığa karşı yalıtılmışlık" ve "üretkenliğe karşı durgunluk" evreleri çalışma yaşamına da denk düşer.
Uzun süren bu evreler sadece iş alanındaki üretkenlik ve yaratıcılığı değil, aynı zamanda yeni kuşaklar üretmeyi, onları yetiştirmeyi ve sorunlarıyla ilgilenmeyi de içerir. Böylece bireysel çalışma, iş ilişkilerine, aile yaşamına ve tüm topluma uzanan çok geniş bir etkileşim
alanını kapsar.

1) Kimlik ve üretkenlik: Erkekler ve kadınlar için "iş" uzun süren bir fiziksel ve duygusal enerji yatırımını gerektirmektedir. Erkek için de kadın için de bu yoğun uğraş, ergenlik yıllarının kimlik bunalımının çözüldüğünü ve artık genç yetişkinliğe geçildiğini gösterir. Meslek ve aile yaşamındaki başarı bireyin kimlik duygusunu güçlendirdiği gibi bu kimliğe toplumsal bir temel de sağlar. Bireyin işi onun kimliğinin belirgin bir parçasıdır ve adı, cinsiyeti ve uyruğuyla birlikte kimliğini belirtmede önemli bir rol oynar. Kimlikle meslek

arasındaki bu sıkı bağ özellikle "doktorum", "avukatım", "polisim", "sanatçıyım" gibi anlatımlarda daha da belirgindir. Meslek aynı zamanda toplumsal sınıfı ve eğitim düzeyini de gösterir. Meslek rollerine girmek yetişkinliğe girmeyi belirttiği gibi, işten alınan doyumu da belirtir. İş rolündeki sıkıntı ve doyumsuzluklar, bir tür ketlenme ve Erikson'un deyişiyle "üretkenlik bunalımı" olarak görülebilir. Bu duygusal bunalım daha önceki yıllara ilişkin kimlik bunalımıyla ilişkilidir, ancak yetişkinlik döneminde "ben kimim?" sorusu yerine, "ben ne yapıyorum?" sorusu sorulur.

Derin doyum ve başarı duygusu ya da sıkıntı ve yetersizlik duygusu bireyin yaşamının diğer alanlarını da etkiler. Aile ile iş arasındaki etkileşim çoğunlukça bilinen ve yaşanan bir olgudur. Başka bir deyişle, işteki sıkıntı ailenin önemini arttırır. İşteki doyumsuzluk aile yaşamında ödünlenmek istenir, sonuçta sıkıntı bütün aile bireylerine yansır, aile bu yükü kaldıramaz hale gelir ve aile bunalımları yaşanır. Öte yandan, doyumsuz bir aile ilişkisi ve uyumsuz evlilik de işin doyum yeri olarak görülmesine yol açabilir. Bu durumda iş, aile sıkıntılarından

uzaklaşmak için başvurulan bir kaçış yeridir. İkinci bir iş edinerek, geç saatlere kadar çalışarak, iş yolculuklarına çıkarak işi doyum kaynağı yapmaya çalışılır. Bazen de işinde yükselmek isteyen biri iş ve aileyi rekabet alanı haline getirebilir, bu da aile içi gerilimi artırabilir. Özellikle kadının çalışmadığı ailelerde, bu durumda kadın ihmal edildiğini ve eve hapsedildiğini, erkek de karısı ve ailesi tarafından engellendiğini ileri sürer; sonuç, eşlerin birbirine yabancılaşmasıdır. Aslında ailedeki bu yabancılaşma bireyin işteki yabancılaşmasının bir uzantısıdır.

2) Yabancılaşma: İş ve yabancılaşma olgusuna ilişkin açıklamalar özelliklc Erich Fromm'un yapıtlarında yer almaktadır. Fromm'a göre yabancılaşma, "kişinin kendisini bir yabancı gibi hissettiği yaşantı biçimidir. kişi kendisiyle ve dış dünyayla üretici bir ilişki içinde değildir". Yabancılaşma durumunda, "insanın kendi eylemleri, onun tarafından yönetilmek yerine, onun üstünde, ona karşı işleyen yabancı bir güç olup çıkar." Böylece insan, kendini kendi zenginliğinin etkin yaratıcısı olarak değil de, kendini kendi dışındaki güçlere kaptırmış

zavallı bir nesne olarak algılar. Fromm'a göre çağdaş toplumda yabancılaşma hemen her yeri kaplamış bir olgudur, özellikle çalışma ve iş yaşamı etkilenmektedir bundan. Fromm (1982) bu durumu şöyle betimlemektedir:

"Hem kişiliğin hem de malların satıldığı pazarda değerlendirme ilkesi aynıdır. Birinde satışa sunulan, kişilikler; ötekinde ise, mallardır. (...) Başarı büyük ölçüde, insanın kendisini pazarda ne kadar iyi sattığına, kişiliği ile ne kadar iyi rol yaptığına, dış görünüşünün etkililiğine, örneğin 'neşeli', 'sağduyulu', 'saldırgan', 'güvenilir', 'tutkulu' olup olmadığına bağlıdır. (...) Başarı büyük ölçüde insanın kişiliğini ne kadar iyi sattığına dayandığına göre, birey kendisini bir mal ya da daha çok, hem satıcı hem de satılacak mal olarak görür. (...) Çağdaş insan kendini aynı zamanda hem pazardaki satıcı hem de satılacak mal olarak gördüğünde, özsaygısı, denetiminin dışıdaki koşullara dayanır. Eğer başarılıysa değerli, başarısızsa değersizdir." (Fromm, 1982).

Çalışmaya yüklenen anlamın ve iş doyumunun en güvenilir belirtilerinden biri şu soruya verilen yanıtta ortaya çıkar: "Herşeye yeniden başlayabilecek olsaydınız hangi işe girmek istersiniz?" 1972'de ABD'nde işe yabancılaşma konusunda ülke çapında yapılan bir araştırmada, beyaz yakalı işçilerin sadece % 43'ü ve mavi yakalı işçilerin sadece % 24'ü aynı işi seçeceklerini söylemişlerdir. 1979'da Michigan Üniversitesi'nce yapılan başka bir araştırmada işçilerin sadece % 46,7'si işlerinde "çok doyumlu" olduklarını, % 60'ı başka bir işi yeğleyeceklerini, % 61'i yaptıkları işi arkadaşlarına tavsiye edebileceklerini belirtmişlerdir. Sonuç olarak, hemen hemen her işin kimi insanlara sıkıcı geldiği söylenebilir. İş doyumunun, işi tutkuyla yapmak gibi bireysel, kararlara katılmak gibi toplumsal etkenlere bağlı olduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca, yaşlı kişilerin genç kişilerden daha fazla işlerinde doyum buldukları araştırmalarda ortaya çıkmaktadır (Vander Zanden, 1981).

Çalışmanın anlamı ile ilgili bir sorun da, kadınların ev işinin

"gerçek iş" sayılmamasıyla ilgilidir. Herşeyin değerini paranın belirlediği bir toplumda kadınların ev işi küçümsenmektedir, çünkü parasal girdisi olmayan bir iştir. Öte yandan, her şeyi erkeklerin belirlediği bir toplumda kadınların ev işi onların "doğal" bir görevi, varoluşlarının vazgeçilmez bir yönü olarak görülmektedir. Günümüzde bu tür geleneksel kalıpyargıları aşmaya çalışan toplumlarda, kadınların ev işine de ücret ödenmesi, evde çalışan kadınların da iş sigortasına bağlanması ve emeklilik hakkına kavuşması söz konusu edilmektedir.

3) Kadınların çalışması. Yakın zamanlara kadar evinde oturması gerektiği düşünülen kadınlar, bugün birçok ülkede ulusal işgücünün yaklaşık yarısını oluşturmaktadırlar. Amerikalı ekonomist Eli Ginzberg, kadınların son birkaç yılda işgücüne hızla katılışını "yüzyılımızın en önemli olgusu" olarak nitelemektedir. Ancak, kadın işgücünün genişlemesi ekonominin geleneksel yapısında hala çözüm bekleyen bir yığın sorunu da birlikte getirmiştir. 1984'te Fransa Kadın Hakları Bakanı Yvette Roudy, "Kadınlar daha önce de pek çok sanayi devrimiyle randevuyu kaçırmışlardır. Umarım, birkez daha yolun kenarında

durup gelişime seyirci kalmazlar. Fakat öyle bir dönemde bulunuyoruz ki,

erkeklerle kadınlar arasındaki rol ve görev bölüşümü

kültürlere yerleşmiştir. Erkek çocuklar için 300 meslek varken, kız

çocuklar için sadece 30 meslek yolu bulunmaktadır" demektedir.

Kadınların iş dünyasında karşılaştıkları ilk sorunlardan biri, her zaman, ücret düzeyinin en düşük olduğu sektörlerde çalışmak zorunda kalmalarıdır. Bunun temel nedeni, daha başlangıçta kadınların ileride yüksek ücret getirmeyecek ve yükselme olanağı sağlamayacak öğrenim dallarına ve mesleklere yöneltilmeleridir. Kadınlar, dil, edebiyat, tarih gibi insan bilimleri dallarına, öğretmenlik, hemşirelik, sekreterlik gibi hizmet kollarına itilmektedirler; mühendislik, diplomatlık, yüksek düzeyde

yöneticilik, üniversite öğretim üyeliği, parlamenterlik, sendika liderliği gibi alanlara kadınlar hala yaklaşamamakta ya da pek az ve güçlükle girebilmektedirler. Sorumluluk gerektiren yüksek görevlerde bulunan kadınların oranının gelişmiş Batı ülkelerinde bile henüz çok ağır bir tempoyla değiştiği bilinmektedir (bk. Tablo 14).

Tablo 14

Kadınların Çalıştığı Sektörler

(1982 verileri, %)

Ülkeler - Tarım - Endüstri - Hizmet

Alm. Fed. Cumhuriyeti - 7,0 - 25,5 - 65,5

Fransa - 6,0 - 21.1 - 78,8

İtalya - 13,3 - 26.9 - 59,9

Hollanda - 2,5 - 12.1 - 85,4

Belçika - 1,7 - 16.0 - 82,3

Lüksemburg - 5,2 - 12.6 - 79,1

İngiltere - 1,2 - 19,7 - 79,1

İrlanda - 5,6 - 20,1 - 74,3

Danimarka - 5,5 - 13.5 - 81,0

Yunanistan - 41,6 - 18,2 - 40,2

AET 10 üye - 7,0 - 22,5 - 70,5

Kaynak: Avrupa Dergisi, No. 93, 1984.

Kadınların iş dünyasında yaşadıkları bir başka sorun, işsizlik bunalımı karşısında kadınların daha elverişsiz durumda bulunmalarıdır. Erkekler için işsizlik oranı % 10 iken, kadınlar için % 15' tir. Avrupa'da kadın işsizlik oranı erkek işsizlik oranından İtalya'da üç, Fransa, Hollanda ve Belçika'da iki kat yüksektir. Avrupa Ekonomik Topluluğunda işsizlikten en çok etkilenen grubu genç kadınlar oluşturmaktadır. İtalya'da 25 yaşın altındaki her iki kadından biri işsizdir; bu oran

Belçikada % 40'a, Hollanda ve Fransa'da % 35'e yaklaşmaktadır.

Kadınların çalışma yaşamında karşı karşıya kaldıkları en ciddi sorun ise, ücret eşitsizliğidir. 1975 ve 1976 yıllarında AET düzeyinde kabul edilen iki genelge, aynı iş için ya da eşit değer verilen iş için cinsiyete dayalı her türlü ayrıma son verilmesi ilkesini içeriyordu; ücretlerin belirlenmesi için kurulacak mesleki sınıflandırma sistemi erkek ve kadın işçiler için ortak ölçütlere dayandırılmalı ve cinsiyet ayrımını ortadan kaldırmalıydı, üye devletler bu genelgeye göre gereken hukuksal düzenlemeleri ülkelerinde hemen yapmalıydılar. Oysa bugün hiçbir AET ülkesinde gerçek anlamda bir ücret eşitliğine hala ulaşılabilmiş değildir. Kadın ve erkeklerin aldığı ücretler arasındaki farkın en yüksek olduğu ülkeler Lüksemburg, Yunanistan ve İrlanda (% 30'u aşıyor), en düşük olduğu ülke ise İtalyadır (% 20'den az). Aşağıdaki tablo, sanayideki ücret eşitsizliğinin AET ülkelerindeki durumunu yıllara göre göstermektedir (Tablo 15).

Bütün bu olumsuz görünümlere karşın, Anne Wahl'ın (1984) dediği gibi, "Kadınların çalışma alanında gösterdiği gelişme, çağımızın

en belirgin olgularından biridir. Avrupa Topluluğu'nda, 15-64 yaşlar arasındaki kadın nüfusu içinde çalışan kadınların oranı, 1970'de % 44 iken, 1982'de % 50'ye yükselmiştir. Daha şimdiden, şu basit fakat önemli sonuca varılabilir: Herhangi bir sosyolojik eğilim değişikliği olmadığı takdirde, 21'nci yüzyılın başında, kadınların çalışma yaşamı karşısındaki davranışı erkeklerinkiyle aynı olacaktır." (Avrupa Dergisi, 1984)

B. Meslek seçimi

Meslek seçimi süreci bireyin gerçek işini seçiminden çok önce başlar. Meslek seçimi, sadece varolan işler arasında en uygununa karar vermekten ibaret değildir. Bireyin geçmişi ve temelleri, rol modelleri, deneyimleri, ilgileri ve kişiliği meslek seçimini etkileyen en önemli etkenlerdir.

1) Bireysel temeller: Toplumsal sınıf, etnik köken, cinsiyet, zeka gibi karmaşık etkenler bireyin meslek seçimini etkilerler. Bu etkenlerin etkileşimi, bireyin evlenmesinde olduğu gibi, iş seçimini ve şansını etkiler. Söz gelimi, kadınların mesleğe yönelmesinde cinsiyetin,

zencilerin iş bulmasında ırkın engelleyici bir etken olduğu, buna karşılık yüksek sosyoekonomik düzeyin, yaratıcı zekanın olumlu bir rol oynadığı bilinmektedir.

Tablo 15

Sanayide Ücret Eşitsizliği

Düz Sanayi İşçilerinin Brüt Ortalama Saat Ücretleri

(Endeks: Erkekler = 100)

Ülkeler Yıllar

Almanya Fed. Cumhuriyeti 1972 (69,65), 1975 (72,55), 1977 (72,81), 1978 (73,02), 1979 (72,69), 1980 (72,63), 1981 (72,78)

Fransa 1972 (78,67), 1975 (78,47), 1977 (77,43), 1978 (78,32), 1979 (78,29), 1980 (78,28), 1981 (79,48)

İtalya 1972 (76,29), 1975 (79,71), 1977 (84,64), 1978 (83,06), 1979 (84,12), 1980 (84,13), 1981 (84,87)

Hollanda 1972 (64,64), 1975 (72,41), 1977 (73,48), 1978 (73,49), 1979 (72,29), 1980 (73,27), 1981 (72,64)

Belçika 1972 (68,42), 1975 (71,52), 1977 (70,98), 1978 (70,73), 1979 (70,27), 1980 (70,25), 1981 (71,59)

Lüksemburg 1972 (62,50), 1975 (63,19), 1977 (65,02), 1978 (63,55), 1979 (61,88), 1980 (64,71), 1981 (63,35)

İngiltere 1972 (60,26), 1975 (67,91), 1977 (71,60), 1978 (69,89), 1979 (70,83), 1980 (69,65), 1981 (69,96)

İrlanda 1972 (-), 1975 (60,94), 1977 (62,13), 1978 (64,10), 1979 (66,96), 1980 (68,70), 1981 (67,20)

Danimarka 1972 (-), 1975 (84,31), 1977 (86,50), 1978 (86,14), 1979 (86,36), 1980 (86,05), 1981 (85,76)

Yunanistan 1972 (-), 1975 (69,86), 1977 (68,36), 1978 (68,00), 1979 (68,00), 1980 (67,38), 1981 (66,65)

Kaynak:Avrupa Dergisi, No: 93, 1984.

2) Rol modelleri: İnsanlar mesleklerini çoğunlukla o meslekten birisiyle özdeşleşerek seçerler. Rol modeli olan kişi geleneksel toplumlarda baba ya da amcadır. Ancak, günümüzde kitle iletişim araçları bireye yakın çevresinde bulunmayan rol modellerini de iletmektedir;
böylece bir gencin kendi temel özelliklerinin dışında olan birini model alması da olanaklı olmaktadır.

3) Deneyim: Bir insan mesleğini daha önce yaşadıklarına göre de seçebilir. Ağabeyi öldürülen birinin polis olmayı, büyükbabasının evi yanan birinin itfaiyeci olmayı istemesi gibi. Burada da yaşıtlarınınkinden farklı bir mesleği özel bir deneyim sonucu seçmek sözkonusudur.

4) İlgiler: Gerçekten seçme şansı varsa, bireyin ilgileri, tercihleri

ve değerleri meslek seçiminde önemli bir rol oynar. Örneğin psikologlar ya da özel eğitimciler insanları anlamaya ve onlara yardım etmeye ilgi duyan kişilerdir. Ancak bu ilgi bireysel farklılıklara göre değişik mesleklerde de anlatım yolunu bulabilir. Genel olarak bir insanın ilgileri kısmen deneyimlerini, kısmen de rol modellerini yansıtır; aynı zamanda, geçmişteki başarılarını ve yeteneklerinin ne olduğuna ilişkin kanısını da dile getirir.

5) Kişilik: Meslek seçimi birey ile işi arasındaki uygunluğu da yansıtır. Yetişkinlerde kişilik özellikleri ile çeşitli işlerin özellikleri arasındaki ilişkiyi soruşturan pek çok araştırma yapılmıştır. J. L. Holland'ın iş ve meslek seçimi kuramında kişilik farklılıkları en önemli yeri tutmaktadır; bu kuramda altı temel kişilik boyutu uygun meslek seçimleriyle ilişki içindedir. Temel boyutlara sahip (gerçekçi, araştırıcı, sanatsal, toplumsal, geleneksel, girişimci) kişiler bunlarla bağdaşan mesleklere yönelirler. Örneğin, bir çiftçi hem gerçekçi (güçlü ve pratik), hem de gelenekseldir (yapılanmış etkinlikleri yeğler). Meslek ile kişilik uyuştuğunda insan doyum bulur, işini sürdürür ve mesleğinde ilerler.

Sonuç olarak, meslek seçiminin çok karmaşık birtakım etkenlerin etkileşimine bağlı olduğu söylenebilir. Meslek seçiminin ergenlik sonlarında ya da genç yetişkinlikte tek bir karar sonucu yapıldığı yolundaki geleneksel görüş, bugün yerini meslek seçimi ve gelişiminin yetişkinlik boyunca sürdüğü görüşüne bırakmıştır.

C. Meslek Örüntüleri

Meslekler arasında büyük farklılıklar oIduğu gibi, meslek örüntüleri arasında da önemli farklılıklar vardır. Söz gelimi, belirli ilerleme basamakları olan ve bireyin başarısı ölçüsünde bu basamakları tırmandığı bir iş düşünelim. Bu örüntü, düzenli bir ilerleyişle statü merdiveninde dikey bir tırmanmayı belirler, çoğunlukla da aynı yerde uzun yıllar çalışmayı gerektirir. Şimdi de, bireyin yaptığı işlerin sırasal bir örüntüsünün olmadığı düzensiz bir iş geçmişini düşünelim. Bu durumda, işlevsel olarak birbirine benzeyen işlerde statü sağlayan ne dikey ne de yatay bir ilerleme vardır. Wilensky, bu ölçütleri iş geçmişlerini çözümlemede kullanmıştır. Wilensky, meslek yaşamında

(kariyer) düzenli grubun düzensiz gruba oranla işte ve iş dışında daha çok toplumsal etkileşim gerektirdiğini söylemektedir. Sonuç olarak, insanın çalıştığı iş kategorisinin düzenli ya da düzensiz olması onun toplumsal yaşamını da büyük ölçüde etkilemektedir. Öte yandan, insanla meslek arasındaki etkileşimi belirleyen başka etkenler de vardır. Bu etkenler, güdülenme, (para, statü, hizmet, yaratıcılık vb.) ve doyum kaynaklar (para, statü, başarı, ün, vb.)dır. Böylece, doktorluk, mühendislik gibi potansiyel olarak düzenli meslekler, güdüleri ve doyumları gibi değişik etkenlerle diğer düzenli mesleklerden ayrılırlar; bu özel düzenli mesleklerin farklılıkları benzerliklerinden önemlidir.

Meslekte ilerlemenin diğer bir türü de, düzenli mesleklerde bireyin oldukça ani ve önemli iş değişikliği yapmasıdır. Bu değişikliğin nedeni, iş sıkıntısından daha doyurucu bir işle kurtulma çabası ya da başarı sonucu yeni olanaklar yaratma isteği olabilir. Bu ani değişiklik düzensiz iş örüntüsünden farklıdır, çünkü düzenli bir sistem içindedir ve en fazla iki değişikliği içerir (başarılı yöneticinin şirket değiştirmesi gibi). Bu tür değişiklik yapan kişiler, yalnızca düzenli işlerde

çalışanlardan, daha çok risk alma yeteneği, güvensizliğe karşı koyma gücü

ve zorluklarla başa çıkabilme kapasitesi ile ayrılırlar. Öte yandan,

bu değişiklik bireyin meslek (kariyer) gelişiminde bir bunalımı da ortaya

koyabilir. Aile yaşamı döngüsünde olduğu gibi meslek yaşamı

döngüsünde de bunalım noktaları önemli bir rol oynarlar.

D. Meslekte Dönüm Noktaları

Gelişimsel açıdan meslek yaşamında bunalım noktaları ya da dönüm

noktaları vardır. Bu noktalar düzenli mesleklerde daha belirgindir;

düzensiz mesleklerde ise her işten ayrılma ve yeni işe girme bir

bunalım noktası sayılır. Düzensiz mesleklerde her yeni iş yeni bir

uyum ve yeni bir toplumsallaşma süreci demektir. Üstelik, düzensiz

mesleklerde birey ya yaşı ilerlediği ya da artık yaptığı iş otomatikleştiği

için, aynı türden iş bulamazsa, düzenli işte zorunlu emekliliğin

neden olacağı türden bir bunalımla karşılaşır.

İş döngüsünde ilk dönüm noktalarından biri, bir işe girme'dir. Bu

süreç, meslek seçimi sürecinin sonu, aynı zamanda yetişkinlik yaşamının

başlangıç noktasıdır. Birey işin gerektirdiği rolleri tanıyarak şimdi

gerçek işe girer, artık işin gerçek gerekleriyle, beklentileriyle ve

ödülleriyle karşı karşıyadır. Bu etkenler büyük olasılıkla bireyin daha

önceki ideal beklentileriyle çatışacak ve birey bu nedenle bir çatışma

yaşayabilecektir. Bütün mesleklerde bireyler yeni işlerinin gerçek

gerekleriyle yeniden toplumsallaştırılır ve bir uyum döneminden geçerler;

bu arada işin ilk haftaları ya da aylarında duygusal bir rahatsızlık

da yaşarlar. Bu yeniden toplumsallaşma sürecinde birey yeni bir "benlik"

geliştirmektedir. Kendisi karşısında başkalarının (işveren, iş arkadaşları,

müşteriler) rolünü alarak kendisinden beklenen rol davranışını

öğrenmektedir; aynı zamanda kendisini bu rolde görür ve bu rolde tepki

verir. Eğer içsel benlik ile işteki benlik arasında büyük farklılıklar

varsa, birey işteki benliği içsel benliği doğrultusunda değiştirmeye çalışır,

bunu yapamazsa yaşanan bunalım da o oranda artar. Birey işe

girmesiyle geçirdiği toplumsallaşma sürecinde işin gerekleri ve değerleri

doğrultusunda bir benlik geliştirir ve bunu içsel benliğine de uygun hale getirmeye çalışır (D.C. Kimmel, 1974).

İş döngüsündeki diğer önemli bunalım ya da dönüm noktaları orta yaşlarla ve emeklilikle ilgilidir; bunlar ilgili bölümlerde ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

:::::::::::::::

4. Toplumsal Çevre, İlişkiler ve Katılım

Genç yetişkinlikte önemli bir gelişim boyutu da, aile ve iş ilişkileri yanısıra ortaya çıkan toplumsal ilişkiler ağıdır. Toplumsal ilişkiler ağı bireylerin ve ailelerin koşullarına göre değişiklik gösterir. Örneğin, Amerikalı yetişkinler cinsiyetlerine, yaşlarına, evlilik durumlarına ve sosyoekonomik düzeylerine göre geniş toplumsal etkinliklere girerler. Bu etkinlikler, halk eğitimi uğraşlarını, dinsel uğraşları, okulla işbirliğine girmeyi, siyasal etkinlikler düzenlemeyi içerir. Evlilik öncesinde ve evliliğin ilk yıllarında erkek ve kadının toplumsal katılımı birbirine benzer, benzemediği durumlarda da daha çok kadınların

seçimi ağır basar. Çocukların küçük olduğu yaşlarda çocuk merkezli etkinlikler öncelik taşır. Orta yaşlarda kadının etkinlikleri aile merkezli olurken, erkeğinki iş merkezli olma eğilimindedir. Katılımların farklılığına karşın, erken yetişkinlikte başlayan ve güçlü bir biçimde orta yaşa doğru ilerleyen gelişimsel bir değişimden söz edilebilir. Bu değişim, fiziksel güç etkinliklerinden kişilerarası ilişkiye ağırlık veren etkinliklere doğru olmaktadır.

Gelişimsel açıdan, insanın büyümesi ve olgunlaşması, anababadan -aileden- koparak yeni insan ilişkilerine girmesi ve giderek toplumsal katılıma yönelmesi demektir. Bu gelişimin temelleri, çocuğun mutlak bağımlılığı evresinden sonra, ergenin bağımsızlığı deneme uğraşlarıyla atılmaktadır. Genç yetişkin ise, artık bağımsızlığını kazanmış bir kişi olarak, kişilerarası ilişkilere girebilen, toplumsal, kültürel, siyasal etkinliklere katılabilen kişidir.

Toplumsal ve kültürel katılma, günlük yaşamın sıradanlığına ve sıkıcılığına karşı bir çıkış yoludur. Günlük yaşamın dar, kısır ve

yabancılaştırıcı çevreleri ancak kültürel katılım ve etkinlik aracılığıyla aşılabilir. Bununla birlikte, kültürü bir boş zaman uğraşısı, bir oyun, bir düş gibi algılamamak da gerekmektedir. Kültür pazarlarının yönlendirdiği ticarileşmiş kültür ürünleriyle yetinmenin uyuşturucu alışkanlığı edinmekten hiçbir farkı yoktur. Maurice Duverger'in, kitle iletişim bombardımanı altındaki günümüz insanları için, "bir sürü şey biliyorlar, ama kültürden yoksunlar" demesi boşuna değildir.

::::::::::::::::

5. Ahlak Gelişimi

Toplum içinde yaşayan bireyler olarak belirli doğru ve yanlış kavramlarını başkalarıyla paylaşmak ve birlikte yaşamanın gereği olan birtakım kuralları izlemeye yetenekli olmak zorunda olduğumuz bilinir. Bizim kişisel mutluluğumuz da, toplumda eşitlik ve adaletin varlığı da, birtakım ahlak standartlarının herkesçe kabul edilmesine bağlıdır. Ahlak gelişimi, çocukların, belirli davranışları "doğru" ya da

"yanlış" olarak değerlendirmelerine rehberlik eden ve kendi eylemlerini

yönetmelerini sağlayan ilkeleri kazanmaları sürecidir.

Çocukların ahlak gelişimi konusunda tarihte üç büyük felsefe öğretisi vardır. Birincisi, St. Augustine gibi teologların savunduğu "ilk günah" öğretisidir; buna göre, çocuklar doğal olarak günahkar yaratıklardır,

dolayısıyla yetişkinlerin müdahalesine gereksinmeleri vardır.

John Locke'un başlattığı ikinci görüş, çocuğun ahlak açısından yansız (nötr) olduğunu, eğitim ve yaşantının çocuğu doğru ya da günahkar bir kişi yapacağını ileri sürer. Jean Jaques Rousseau'nun temsil ettiği üçüncü öğretiye göre, çocuklar "doğuştan saf ve temiz" yaratıklardır ve ahlakdışı davranışlar yetişkinlerin bozucu etkisinden kaynaklanır.

Bu görüşlerden herbiri ahlak gelişimi konusundaki üç büyük çağdaş psikolojik yaklaşımda yeniden ortaya çıkar. Birinci görüş, değiştirilmiş bir biçimde Sigmund Freud'un kuramında görülür. İkinci görüş, ahlak gelişimini koşullanmanın ve yaşantıların bir sonucu olarak gören toplumsal öğrenme kuramında temsil edilir. Üçüncü görüş, Jean Piaget ve Lawrence Kohlberg'in geliştirdiği bilişsel gelişim kuramında

yansıtılır. Ahlak gelişimi konusunda ilk psikolojik modeli getiren psikanalitik kurama göre ahlak gelişimi, süperegonun ortaya çıkması ve anahaba yasaklarının içselleştirilmesi sürecinden ibarettir. Toplumsal öğrenme kuramcıları ahlak gelişimini, ani hiçbir değişim olmadan derece derece ve sürekli biçimde ilerleyen birikimli bir toplumsallaşma olarak görürler. Buna karşılık, bilişsel gelişim kuramcıları ahlak gelişimini, belirgin değişimlerle ilerleyen ve birbirinden temel farklılıklarla ayrılan evrelere dayandırırlar.

Piaget'in kuramını yeniden ele alan ve genişleten Kohlberg, ahlak gelişimi açıklamasını -tıpkı Piaget gibi- ahlaki eylemden çok ahlaki yargının gelişimine dayandırmaktadır. (Bu yaklaşımda çocuk bir "ahlak filozofu" olarak görülür.) Kohlberg'e göre, ahlak yargısının gelişiminde altı evre vardır ve bunlar üç temel düzeyde toplanır. Her düzey, bireyin benliği ile toplumun kuralları ve beklentileri arasındaki farklı ilişki türünü yansıtır. "Gelenek-öncesi düzey", daha çok dokuz yaşın altındaki çocukların, bazı ergenlerin ve suçluların çoğunun bulunduğu düzeydir; bu düzeyde kurallar ve beklentiler benliğe dışardan

yöneltilmektedir. "Geleneksel düzey", ergenlerin ve yetişkinlerin çoğu için tipik düzeydir; bu düzeyde benlik geniş toplumun kural ve beklentilerini içselleştirmiştir. İnsanların ancak çok azının ulaşabildiği "gelenek-ötesi düzey" de ise bireyler, kendileri ile başkalarının kuralları ve beklentileri arasında farklılık oluşturmakta ve kendi ahlaki değerlerini kendilerinin seçtiği ilkelere göre akılcı yollardan tanımlamayı yeğlemektedirler.

Kohlberg'e göre, bütün kültürlerdeki insanlar adalet, eşitlik, sevgi, saygı, otorite gibi aynı temel ahlaki kavramları kullanırlar. Ayrıca bütün bireyler, kültür farklılığına bakmaksızın, bu kavramlara bağlı olarak ve aynı düzen içinde aynı akılyürütme evrelerinden geçerler. Bireyler arasındaki farklılık, yalnızca, evreleri ne hızla geçtikleri ve nereye kadar ilerledikleri açısından ortaya çıkar. Kohlberg ve yardımcıları bu görüşlerini Birleşik Devletler'de, İngiltere'de, İsrail'de, Bahama'da, Meksika'da, Tayvan'da, Malezya'da ve Türkiye'de sınamışlar ve kuramın evrenselliğini vurgulamışlardır.

Kohlberg'in araştırma yönteminin temelini oluşturan varsayımlı ikilemler yetişkinleri ele alan ahlak öykülerine dayanmaktadır. Buna karşılık, kendisi de bir evre kuramcısı olan William Damon, ahlak ikilemlerini çocukların yaşantıları alanında oluşturmuş ve çocukların hiçbir akılyürütme türünü sonuna kadar kullanmadıkları sonucuna varmıştır; ancak, çocuklar yaşları ilerledikçe daha ileri akıl yürütme düzeylerini daha sıklıkla kullanmaya eğilim göstermektedirler. Öte yandan, toplumsal öğrenme kuramcıları, çocukların, yetişkinlerin ahlak standartlarını, öncelikle, gözlemledikleri davranışları ve değerleri dereceli bir taklit etme süreciyle kazandıklarını savunmaktadırlar. Onlara göre, eğer Piaget ve Kohlberg'in savunduğu gibi ahlak yargıları bilişsel yapılara bağlı evreleri sıkı sıkıya izleseydi, bu yargıları kısa süreli deneysel durumlarda değiştirmek çok güç olurdu. Oysa Bandura ve MacDonald, çocukların ahlak yargılarının yaş etkenine evre kuramcılarının ileri sürdüğünden daha az bağlı olduğunu deneysel olarak gösterdiler. Cowan, Turiel, Keasey, Rothman gibi evre kuramına bağlı araştırmacılar ise, özde öğrenme kuramcılarının ileri sürdüğünden daha

az değişim olduğunu onlarınkine benzer araştırmalarla ortaya koydular.

Bu tartışmalar ahlak gelişimi çizgisinin en azından düzenli bir

sıra izlediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, toplumsal etkilerin

sonucu olarak, gelişim düzeninde ve belirli düzeylere ulaşma hızında

bireyler arasında farklılıklar vardır. Psikanalizciler ise, Piaget ve

Kohlberg'i eleştirmede toplumsal öğrenme kuramcılarından değişik

bir yol izlemişlerdir. Psikiyatrist James Gilligan, "ahlaklılığın üstünde"

çok daha olgun bir işleyiş evresinin olduğunu ileri sürmektedir;

bu, bireylerin kendilerini "ahlaki yükümlülüğe feda etmeleri"nden

çok, karşılıklı gereksinmelerini psikolojik açıdan anlamalarını sağlayan

"sevgi ahlakı" (love ethic)'dir.

Araştırmalar ahlaklılığın duruma göre özelleşme eğiliminde olduğunu

göstermektedir. Çocukların çoğu belirli durumlarda çalmakta,

yalan söylemekte, sahtekarlık yapmakta, diğerlerinde ise bunları

yapmamaktadır; bütün ve bölünmez bir vicdan ya da süperego kavramı

pek az destek bulmaktadır. Bazı bireyler diğerlerinden daha tutarlı

bir dürüstlük, bazıları da daha tutarlı bir namussuzluk göstermektedir;

ancak tutarsızlığın daha egemen bir eğilim olduğu söylenebilir. Öte yandan, yaş, zeka ve cinsiyet farklılığının ahlaki davranışta çok küçük bir payı olduğu, buna karşılık grup yasalarının ve güdüsel etkenlerin daha önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Ayrıca, araştırmalar, yetişkinlerin eylemlerinin sözcüklerinden daha yüksek sesle konuştuğunu ve yetişkin ikiyüzlülüğünün varlığını ortaya koymaktadır (Vander Zanden, 1981).

Ahlaki olgunlaşma, çocuğun kendi vicdanının buyruklarını dinlemeye başlamasıyla ortaya çıkar. Bu olgunlaşma, birey günlük etkinliklerinde ve yaşamının örgütlenmesinde kendi yargısına dayandıkça ilerler. Birey, ahlak ilkelerini özümlediği ve etkili bir davranış düzenlemesi yaparak eylemde bulunduğu zaman karakter ortaya çıkmaya başlar. Karakter, ileri bir olgunlaşmanın ve yetişkin kişiliğinin temel ve sonul belirtilerinden biridir. Ahlaki karakter yetişkinin insancıllaşmasına ve kendi yazgısını denetlemesine katkıda bulunur. Bu aşamada birey, Allport'un dediği gibi, "Aldığım karar yaşamımın sonrası için de geçerli olmalıdır!" biçimindc düşünmeyi başarır. Ahlaki olgunlaşmada

ilerleme, bireyin iyi ve doğru olanı seçmesini sağlayan özgürlüğün artmasıyla belirlenir. Bu noktada ergen ve yetişkin için ideal aynıdır (J. Pikunas, 1976).

Gelişimsel açıdan yetişkinlerin ahlakına egemen olan temel düzey "geleneksel düzey"dir. Geleneksel düzey, soyut düşünme ve rol alma yeteneğinin gelişmeye başladığı ergenlik döneminde ortaya çıkar ve yetişkinlik boyunca başlıca düzey olma özelliğini korur. Zihinsel gelişim yetişkinlikten önce tamamlandığına göre, yetişkinlerin ahlaki yargı farklılığı zihinsel gelişimle açıklanamaz. Yetişkinlikte görülen değişim bilgi ve deneyim birikimine bağlanabilir; ancak bu birikimin kazanılması yeni bir evrenin ortaya çıkması demek değildir. Çünkü evreler ancak "nitelik" değişimiyle ortaya çıkarlar. İşe girme, evlenme, cinsel ilişki kurma, anababa olma gibi değişimler ise bireyde yalnızca "içerik" değişimlerini yansıtırlar.

Sonuç olarak, yetişkinlikte yeni bir ahlaki düşünme yapısı oluşmamaktadır.

Araştırmalar, yüksek evre özelliği gösteren bütün yetişkinlerin bunu daha ergenlik dönemindeyken göstermeye başladıklarını ortaya koymaktadır. Şu halde, ergenlikte gerekli gelişim olanağını

ve özgürlüğünü bulamayan kişilerin yetişkinlikte daha ileri bir ahlaka

sahip olmaları söz konusu değildir. Yetişkinlikte ortaya çıkan değişimler,

kişilerin daha önce geliştirmiş oldukları kalıpları daha tutarlı

bir biçimde kullanmalarından kaynaklanmaktadır. Yetişkinlik yılları

daha önce ulaşılan en yüksek evrenin tutarlılık kazanmasına olanak sağlamaktadır. Kişilik psikolojisi açısından yetişkinlikteki ilerleme, ahlak evresi değişimi değil, ego güçlenmesi sürecidir. Ego güçlenmesi, bireyin sahip olduğu ahlaki yapıları kişilik bütünleşmesi doğrultusunda nasıl kullanacağını öğrenmesi demektir. Yetişkinlikteki ahlak gelişimi, daha önce kazanılmış ahlak yapılarının kullanımının bütünleşmesi ve yaşama uygulanması olarak nitelendirilebilir.

::::::::::::::::

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YETİŞKİNLİKTE ORTA YILLAR

::::::::::::::::

YETİŞKİNLİKTE ORTA YILLAR

Psikologların uzun yıllar boyunca dikkatlerini yalnızca çocukluk

ve ergenlik dönemlerine yönelttikleri bilinmektedir. Yaşamın sonraki yılları, sanki bu ilk dönemlerin sürekli yinelenmesinden ibaretmiş gibi görülüyordu. Oysa sağduyu ve yaşam deneyimi bunun doğru olmadığını söylemektedir. Nitekim, 1970'lerden bu yana psikolojide yetişkinlik döneminin ele alınmasına hız verilmiştir. Yetişkinlik dönemi içinde en çok ilgi duyulan yıllar da orta yıllar olmuştur.

:::::::::::::::::

İ. ORTA YILLARA GENEL BAKIŞ

Orta yaşlı yetişkinler gelişimin tepe noktasına ulaşmış kişilerdir. Ancak, gelişimde orta yılların ne zaman başladığını saptamak çok zordur, çünkü bunu saptamayı sağlayacak özel biyolojik değişimler yoktur; bu nedenle genellikle toplumsal ölçütlerin kullanılması yeğlenmektedir. İnsanların kişisel, toplumsal ve ekonomik yönden en üst düzeye eriştikleri 35 yaşlarından başlayarak birçok görevlerinden emekliye ayrıldıkları 65 yaşına kadar olan dönemi gelişimde "orta yıllar" olarak kabul edebiliriz. Aslında bu da orta yıllar için yapay bir

sınırlamadır. Her şeyden önce, kronolojik yaşın yaşam dönemlerini saptamakta iyi bir ölçüt olmadığını biliyoruz. 45 yaşında duygularını bir genç kadar taze tutan insanlar vardır, 40 yaşında bir başkası ise hem kişiliği hem ekonomik durumu yönünden bir ergen kadar bunalımlı olabilir. Şu halde, hem toplumsal saat, hem de bireylerin çeşitliliği yaş sınırlarının belirsizliğini arttıran nedenlerdir.

Orta yıllara ilişkin görüşleri belirleyen bir başka neden de gençliğin önemsendiği ve vurgulandığı toplumlarda orta yaşlılığın görmezlikten gelinmesidir. Çocuklar ve gençler sevilir, ihtiyarlığa dehşetle bakılır, orta yaş ise bilmezlikten gelinir. Çocuk ve ihtiyar için özel bir ad varken, orta yaşlı için özel bir ad yoktur. Yetişkinliğin getirdiği sorunlar öylesine abartılır ki, kimse bu yaşlara ulaşmak istemez.
Orta yıllar yaşlılığa ve dolayısıyla ölüme giden yolun başı gibi görüldüğünden, kimse 40 yaşını aşıp gitmek istemez. 40 yaş dolayları bunalımlı, huzursuz, hüzünlü yıllar olarak algılanır.

Yetişkinlik psikolojisi konusunda kamuoyunda ve kitle iletişim araçlarında ortaya çıkan ilgi normalin ne olduğu sorununu yeniden

gündeme getirmiştir. Yetişkin yaşamındaki değişimler, ister ılımlı

"geçişler", ister dramatik "değişimler", ister korkunç "bunalımlar" olsun,

neyin normal olduğunu tanımlama sorunu ortadadır. Yaşamı, bireylerin

aynı kurallara göre izlediği ve belirli yaşlarda belirli olayların

ortaya çıktığı evreler olarak betimlemek her zaman çok akla yakın

görünür. Oysa bugün hem "biyolojik saat"imiz (erinliğin her iki cins

için de daha erken başlaması, menopozun daha geç gelmesi, vb.), hem

de "toplumsal saat"imiz (iş, eğitim, aile, sağlık koşullarının iyileşmesi,

ileri yaşlarda bile yeni işlere girme, yeni aileler kurma, vb.) değişmiştir

ve giderek değişecektir. Günümüzde toplumlar gelişmişlik düzeyleri

ölçüsünde "yaşa bağlı" toplumlar olmaktan çıkmaktadırlar. Dolayısıyla,

yetişkin kişiliğinin değişmezliği, yetişkin yaşamındaki bunalım

noktaları türünden görüşlerin de yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

::::::::::::::::

1. KİŞİLİK PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN YETİŞKİNLİK

Bu bölümde özellikle, kişiliğin sürekliliği, yetişkin kişiliği ve kadın kişiliği sorunları ele alınacaktır. Çocukluktan yetişkinliğe kadar giden değişmez bir kişilik yapısı var mıdır? Yetişkin kişiliğinin kendine özgü nitelikleri nelerdir? Cinslere bağlı kişilik özellikleri yaygın kalıpyargıların dışında nasıl tanımlanabilir?

1) Kişiliğin Sürekliliği Sorunu.

Genellikle yetişkin insanın, özel ve oldukça tutarlı bir kişiliği olan karmaşık bir varlık olduğunu kabul ederiz. Tutarlı kişilik yapıları insanların düzenli ilişkilere girebilmeleri için de gereklidir. Kişilik kavramı, benzer durumlara verilen tepkilerdeki bireysel farklılıkları ve farklı durumlarda oldukça tutarlı olan davranışları anlamamıza da yardımcı olur. Bir bakıma kişilik, birey ile çevresi arasında bir uyum oluşturur; bireyin geçmiş deneyimlerine özel uyumunu ve şimdiki toplumsal ve fiziksel çevresini değerlendirmesini sağlar. Sonuç olarak, kişiliğin geçmişteki ve özellikle çocukluktaki deneyimleri yansıttığı ve değişik durumlar karşısındaki tepkide tutarlı bir biçimde ortaya çıktığı kabul edilir. Öte yandan, insanların değiştiği de sezgisel olarak bilinir. İnsanlar her aynı duruma her zaman aynı tepkiyi vermezler;

psikoterapide değişebilecekleri umulur; yetişkinlik yıllarında yeni deneyimler ve roller edinerek değişebilirler, vb. Dolayısıyla, insanların farklı durumlarda ve yaşamlarının değişik dönemlerinde ne ölçüde tutarlı kaldıkları sorulabilir. Benlik açısından bakıldığında, benzer durumlara alışılmış tepkilerin verildiği, durumların seçici algılamayla benzer kılındığı söylenebilir. Ancak, psikologlara göre benlik ile kişilik aynı şeyler değildir. Kişilik, farklı durumlara oldukça kestirilebilir tepkileri veren içsel bir yapıdır; benlik ise kişiliğin odağında yer alan bir yapıdır. Benlikle kişilik arasındaki ilişki ve kişilikle dış dünyanın ilişkisi oldukça karmaşıktır. Örneğin, bir insamn kişiliğinin çocukluk deneyimlerini yansıttığı düşünülür; ancak, kişilik oluştuktan sonra dış durumlardan çok içsel dinamiği yansıttığı kabul edilir. Yine de kişilik dış durumlarla yoğrulmuştur. Murphy'nin dediği gibi, "Seninle ve çevrenle arada hiçbir zaman kesin bir ayırım yoktur. Çevren senin üzerinde, seni değiştiren, kalıplaştıran ve yeniden oluşturan bir etkide bulunur."

Genç yetişkinlik dönemi açıklanırken kişiliğin -kimlik karmaşasını çözmede, anababa olmada, mesleki toplumsallaşmada- sürekli

değişen yönlerine değinilmişti. Klasik kişilik görüşü insanların bu tür olaylarda önemli ölçüde değişmediğini ileri sürmektedir. Şu halde, kişilik uzun yıllar değişmez olarak mı kalmaktadır'? Değişme söz konusu ise kişiliğin hangi yönleri değişmektedir? Değişme yoksa kişilik belirli bir yaşta donup kalmakta mıdır? Yirmi ya da otuz yaşından sonra kişilikte hiçbir değişiklikten söz edilemez mi?

William James 1887'de şöyle yazıyordu: "Çoğumuzda karakter otuz yaşın gelmesiyle birlikte alçı gibi katılaşır ve bir daha asla yumuşamaz." Bedenimiz yıllarla bükülse ve düşüncelerimiz zamanla değişse de, temelde değişmez kalan bir kişilik, bir iç benlik vardır.

Zick Rubin'e (1981) göre, kişiliğin kararlılığına ilişkin bu görüş geçmiş yüzyıllarda psikolojik bir "dogma" olarak kabul edilmişti. 1970'lerden sonra ise bu geleneksel görüş eskimeye başladı. Sadece çocuklukta değil yaşam boyunca değişme kapasitesi vardır ve bugün değişim ve büyüme sözcükleri atasözü olmuş gibidir. Kişiliğin yaşam boyunca değişimi sürdürdüğü görüşü Jung ve Erikson'un kuramlarından

destek alarak pek çok yandaş bulmakta ve böylece yeni bir "dogma" oluşmaktadır.

Rubin'in dediği gibi, kişilik psikolojisinde şimdi yeni bir "dogmalar savaşı"yla karşı karşıyayız. Bu savaşta yan tutmanın, biri metodolojik (yöntemlere bağlı), diğeri ideolojik (dünya görüşlerine bağlı) iki kaynağı olduğu söylenebilir.

a) Yöntembilimsel yaklaşım. Gelişim araştırmalarının çoğunda kesitsel yöntem kullanılır. Gelişim psikolojisinde kesitsel araştırmanın egemenliği, çocukların yetişkinlerden, yaşlıların gençlerden farklı olduğu görüşünün yerleşmesine yol açmıştır. Berkeley'den psikolog Jack Block, "Kişilik araştırmalarının belki yüzde doksanının yöntembilimsel bakımdan yetersiz, kavramsal içerikten yoksun ve hatta aptalca olduğu" savını ortaya atmaktadır. Kişilik araştırmaları, yeterince sınanmamış ölçmelerle (isteyen herkes yarım günde yeni bir "kişilik ölçeği" geliştirebilir), küçük örneklemlerle ve rastgele hedeflenmiş stratejilerle ("bilgisayara ver, korelasyonlar al!") doludur. Dikkatli

ve özenli boylamsal araştırmalar yok denecek kadar azalmıştır. Şu halde, insanların önceden kestirilemez olduğu görüşü, insan doğasının değil, insan doğasını incelemekte kullanılan rastgele yöntemlerin ürünüdür.

Böylece, değişim ve kararlılık yanlıları arısındaki anlaşmazlığın çoğunun yöntembilimden kaynaklandığı görülmektedir. Özelliklerin sürekliliğini savunanlar genellikle katı kişilik testlerine, değişimi vurgulayanlar ise daha niteliksel, klinik betimlemelere dayanmaktadırlar.

Psikometrisyenler klinik verileri güvenilmez saymakta, buna karşılık klinisyenler de psikometrik verileri saçma bulmaktadırlar.

Şimdi, her iki türden araştırmaları gözden geçirerek bir sonuca varmaya çalışalım.

Jack Block, denekleri ortaokul yıllarından başlayarak kırk yaşına kadar izleyen araştırmasında 20 yılı aşkın bir sürede tutum listelerinden

görüşme kayıtlarına kadar çok zengin bir veri arşivi oluşturmuş, kişilik raporlarını derinliğine çözümlemiştir. Böylece Block

kişilikte dikkate değer bir kararlılık (stability) bulmuştur. Deneklerin ortaokul yıllarındaki ve daha sonra kırk yaşlarındaki puanları arasında istatistiksel bakımdan anlamlı bir korelasyon vardır. En özeleştirici ergenler yine en özeleştirici yetişkinler idiler, neşeli gençler kırk yaşında da neşeli yetişkinlerdi, okuldayken huyları dalgalanma gösterenler orta yaşlarda da hala dalgalanma gösteriyorlardı.

Kişiliğin kararlılığı konusunda Baltimor'lu psikologlar Paul T. Costa ve Robert R. MeCrae'nin orta yıllarla ileri yetişkinlik yıllarına ilişkin bulguları da ilgi çekicidir. Boston'da 25-82 yaşları arasında 400 erkek on yıl arayla iki kez ve Baltimor'da 20-76 yaşları arasında 200 erkek altı yıllık aralarla üç kez testten geçirildi. Sonuçlar bir şarkı sözünden alınan başlıkla yayınlandı: "Bunca Yıldan Sonra Aynı" (1980). Bulgulara bir örnek olarak şu verilebilir: "19 yaşında kendini kabul ettiren 40 yaşında da kendini kabul ettirmektedir, 80 yaşında da."

Minnesota Üniversitesi'den Gloria Leon ve arkadaşları, 71 erkeğin 1947'de aşağı yukarı elli yaşlarındayken ve 1977'de seksen yaşındayken

MMPI testi sonuçlarını çözümlediler ve on üç ölçekte yüksek

korelasyon saptadılar. Berkeley'de Paul Mussen ve arkadaşları 53 kadınla

30 ve 70 yaşlarında yapılan görüşme sonuçlarını çörümleyerek

içedönüklük-dışadönüklük boyutlarında yüksek korelasyon buldular.

Costa ve McCrae içedönüklük-dışadönüklük ölçümlerinde yüksek derecede

kararlılık olduğunu gördüler; "nörotiklik" alanında da çok sabitlik

buldular. Nörotikler yaşam boyunca olası yakınmacılardır. Yaşlandıkça

farklı şeylerden yakınıyorlar (örneğin, genç yetişkinlikte aşk

konusunda, kırk yaşlarında orta yaş bunalımından, ileri yetişkinlikte

sağlık sorunlarından), fakat hala yakınıyorlar. En az nörotik kişi aynı

olaylara daha yüksek bir ılımlılıkla tepki gösteriyor. Boylamsal araştırmalar

yetişkinlik boyunca insanların coşkunluk, etkinlik, düşmanlık

ve içtepisellik düzeylerinde çok hafif bir düşüş olduğunu göstermektedir.

25 yaşında içtepisel olan biri 70 yaşında birazcık daha az

içtepisel olabilir, fakat hala yaşıtlarından daha fazla içtepisel olması

çok olasıdır.

İnsanlar belirli bir grup içinde ölçülen özelliklerini koruyorlar.

Fakat her biri yaşlandıkça değişiyor olabilir. Eğer herhangi biri yaşamının sonraki bölümünde de aşağı yukarı aynı derecede içe dönüyorsa içe dönüklük ölçümlerindeki korelasyon hala yüksek olabilir, dolayısıyla aldatıcı bir kararlılık görünümü verebilir. Gerçekten de, psikolog Neugarten insanların yaşamın ikinci yarısında daha içe dönük olmaya genel bir eğilim gösterdiklerini ileri sürmektedir. Oysa yeni boylamsal araştırmalar insanların yaşlandıkça içedönüklükte pek az artış gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Değişim o kadar azdır ki, Costa ve McCrae bunun pratik anlamının çok az olduğunu düşünmektedir.

Mischel kişiliğin sürekliliği konusundaki araştırmaları gözden geçirmiş ve belli başlı bulguları özetlemiştir. Kişiliğin süreklilik görülen yönlerinden biri, insanın kendini tanımlamasında ortaya çıkmaktadır. Boylamsal bir araştırmada, bireylerin 19,5 yaşında ve 44,5 yaşında kendilerini tanımlamalarında değişiklik görülmüyor. Mischel'in oldukça tutarlı bulduğu bir alan da "bilişsel üslup" olmuştur. Örneğin, bilişsel üslup ile bağımlılık-bağımsızlık ilişkisi yüksek bir korelasyon göstermektedir. Bilişsel üslup alanının tutarlılığı zihinsel

süreçlerin tutarlılığından kaynaklanıyor olabilir. Bilişsel üslup (cognitive

style), bireylerin algılarını örgütlemede ve sınıflamada ortaya

koydukları kararlı tercihlerdir. Çevremizin çeşitli yönleriyle uğraşırken

her birimiz özel bir bilişsel üslup kullanırız. Bilişsel üslupta insanların

birbirinden farklılaştığı boyutlardan biri sorun çözme yaklaşımlarıdır.

Kimileri bir soruna -doğruluğu konusunda hiçbir kaygı

duymaksızın- çok çabuk yanıt verirler, aynı zekaya sahip kimileri de

çok zaman harcarlar; birincilere "içtepisel" (impulsive), ikincilere de

"düşünceli" (reflective) kişiler denir. Araştırmalar, sorun çözmede

içtepisel çocukların düşünceli çocuklardan daha geri olduklarını ortaya

koymaktadır; öte yandan, içtepisel çocuklar karmaşık görevleri

düşünceli çocuklardan daha çabuk yerine getirmektedirler. Bilişsel

üslubun bir başka boyutu da bağımlılık-bağımsızlık alanıdır. "Alan-bağımsız"

kişiler bir sahnenin ögelerini çözümlemeye yöneliyorlar,

ögeleri geri planından ayırarak ele alıyorlar; buna karşılık, "alan-bağımlı"

kişiler bir sahneyi bir bütün olarak ele alıyor ve onu oluşturan

bireysel ögeleri görmezlikten geliyorlar. Araştırmalar, alan-bağımsız

üniversite öğrencilerinin matematiğe, doğa bilimlerine, mühendisliğe

ve yüksek düzeyde çözümleyici düşünce gerektiren konulara yöneldiklerini;

buna karşılık, alan-bağımlı öğrencilerin insan ve toplum bilimlerine, eğitime ve bütüncü bir bakış gerektiren alanlara yöneldiklerini göstemmektedir.

Mischel, kendimize ilişkin tipolojimizin ve dünyayı algılayışımızın da zaman içinde değişmediğini belirtmektedir. Başka bir deyişle, bireyin kendisini ve başkalarını tanımlamak için kullandığı "özel yapılar" zamana dayanıklıdır. Belki de bunun nedeni, bu yapıları oluşturan

bilişsel ve zihinsel süreçlerin tutarlılığıdır. Mischel, seçici algının sürekliliğinden söz etmekte, zihin, gerçek dünyanın karmaşıklığını basite indirgeyen bir biçimde işlediğini söylemektedir.

Özetle, zaman içinde en çok kararlılık gösteren kişilik özellikleri, bireylerin bilişsel üslupları ve benlik tanımlarıdır. Dürüstlük, saldırganlık, otoriteye karşı tutum gibi daha psikodinamik kişilik özellikleri, daha düşük düzeyde olmakla birlikte istatistiksel bakımdan anlamılı korelasyonlar göstermektedir.

Kişiliği bir etkileşim sistemi olarak ya da bireyle durumun ortak ürünü olarak kabul edersek bu bulgular daha da anlam kazanmaktadır.

O zaman bu etkileşimsel sistemde bir süreklilik var demektir. Kurt Lewin, "bireyin herhangi bir durumdaki davranışı, o durumun özelliğinin, onu bireyin algılayış biçiminin ve o zamanki özel davranış eğiliminin ortak ürünüdür" der. Böylece, değişim ve kararlılık kişilikte aynı anda yer alabilmektedir. Aynı bütüne Freud'çu yaklaşımla bakıldığında süreklilik, davranışçı yaklaşımla bakıldığında değişim görmek olanaklıdır. Ancak sorun yalnızca yöntem sorunu da değildir.

b) Dünya görüşünün etkisi. İnsan yaşamı için neyin daha önemli olduğu konusundaki temel görüş farklılığı kişilik tartışmalarına da yansımaktadır. Costa ve McCrae zaman içinde tutarlı kalan kişiliğin değerini, kararlı bir kimlik duygusunun temel ögesi olarak vurgulamaktadır: "Eğer kişilik kararlı olmasaydı gelecekteki yaşamımız konusunda seçim yapma yeteneğimiz çok sınırlı olurdu." Eş, meslek ya da arkadaş konusunda akıllı seçimler yapacaksak nelerden hoşlandığımızı

bilmek zorundayız. Costa ve McCrac, kararlı bir kişiliğin korunmasını yaşamın değişiklikleri karşısında insanın yaşamsal bir başarısı olarak görmektedir.

Sosyolog O. G. Brim ise büyüme gizilgücünü insanlığın temeltaşı olarak görmektedir: "İnsan, sürekli olarak çevresine egemen olmaya çabalayan ve gitgide olduğundan daha fazlası olan dinamik bir organizmadır." Brim, "Ben, psikolojiyi özgürleşmenin hizmetinde görüyorum, baskının değil!" demektedir. Geçmişte Sullivan da, insanın değişmesi gerektiğini, aksi halde öleceğini söylemekteydi. Sullivan, insan kişiliğinin temellerinin Freud'un ileri sürdüğü gibi ilk çocukluk döneminde atıldığını kabul etmez, kişiliğin oluşumunu belirleyen yaşantıların bu yaşlardan sonra ortaya çıktığını savunur. Nitekim, gelişim psikolojisinde de bugün artık Freud'çu anlamda katı ve sınırlı bir kişilik oluşumu görüşünü savunmaya olanak kalmamıştır. Yine de, kişiliğin sürekliliği sorunu psikolojinin en zor sorunlarından biri olarak kalmaktadır.

Sorunun çözümsüz kalmasının nedeni, Zick Rubin'in (1981)

dediği gibi, değişim ve kararlılık arasındaki gerilimin, sadece akademik tartışmalarda değil, insan olarak her birimizin içinde de bulunmasıdır.

Yetişkin kişiliğinin gelişimi konusunda eksiksiz bir tablo,

aynı kalma ve değişme arasındaki bu gerilimi kaçınılmaz olarak yansıtacaktır,

Brim ve Kagan şöyle yazmaktadır: "Bir yanda kimlik duygusunu, süreklilik duygusunu koruma konusunda güçlü bir dürtü vardır,

çok çabuk değişme ya da dış güçlerce değiştirilme korkusunu yatıştıran...

Öbür yanda, her insan doğal olarak, şimdi olduğundan fazlasını olma isteğiyle çabalayan amaçlı bir organizmadır." Kuşkusuz, kişiliğin bazı yönleri (huzurlu ya da sıkıntılı olmaya eğilim gibi) diğer yönlerinden (çevreye egemen olma duygusu gibi) tipik olarak daha kalıcı ve kararlı olabilir. Yine de, her birimizin zaman içinde hem kararlılığı hem değişimi yansıtacağımızı kabul etmek gerekir. Nitekim, akademik tartışmanın her iki ucundaki kişiler de kişiliğin her iki özelliği birlikte taşıdığı görüşünde birleşmektedirler. Kendi savlarını şiddetle savunurken bile olasılıkları da bildirmektedirler. Örneğin Costa, "19 yaşında kendini kabul ettiren 80'inde de ettirir" derken, "bunu değiştirecek herhangi bir şey olmadıkça..." diye eklemektedir. Brim de, insanların kişiliklerinin ve özellikle özdenetim ve özsaygı

duygularının yaşam boyunca değişimi sürdüreceğini vurgularken, "takılıp kalmadıkça..." demektedir.

c) Kişiliğin etkileşen yönleri. Kişilikte kalıcı ve değişken yönlerin birlikte bulunduğunu kabul etmek, bunların birbirleriyle etkileştiğini de kabul etmeyi gerektirir. Allport (1961) kişilik kuramları arasındaki temel farklılıkları saptarken davranışçı, derinlikçi ve etkileşimci görüşleri ayırt eder. Etkileşimci görüş kişiliği bir oluşum süreci olarak görür. Bu görüş, diğer iki yaklaşımın katkılarını yadsımamakta ve kişiliği süreç (değişim) ve yapı (kararlılık) olarak ele almaktadır. Kişilik ancak bu farklı yünlerin etkileşimiyle var olabilir ve kişiliğin anlaşılması ancak bu bütünlüğün ışığında olanaklıdır. G.W. Allport'un, G.H. Mead'in, D.C. Kimmel'in paylaştığı bu görüş, bireysel kişilikleri, sayısız toplumsal etkileşimlerle yoğrulmuş, özel fizyolojik, algısal ve kavramsal sistemler içeren bir bütün olarak görür. Sullivan'ın kişilik tanımı da böyledir: "Kişilik, insan yaşamını niteleyen sürekli kişilerarası durumların oldukça kalıcı bir örüntüsüdür." Karşılıklı etkileşen bu süreçlerin ortasında insan organizması aynı oranda

karmaşık bilişsel ve duygusal süreçlerle işlev görür. Örneğin Carson,

bireyin plan yapmasının, bilgiyi işlemesinin, geribildirimden yararlanmasının

ve gelecek işlemler için kararlar almasının karmaşık yapısını

açıklamaya çalışmıştır. Bu süreçte birey kişisel bir üslup geliştirir ve

bu üslup hep korunur. Bir başka örnek Mead'in simgesel etkileşim kuramıdır.

Mead'e göre benlik toplumsallaşma süreci içinde ortaya çıkmaktadır.

İnsanda doğal olarak varolan etkileşim dilin ortaya çıkmasına

neden olmuştur. Dil, benliğin gelişmesinde ve işleyişinde temel

bir etkendir. Dil öğrenilirken, sözcüklerin simgelediği düşünceler, tutumlar

ve duygular da öğrenilir. Çocuk, ancak dili öğrendikçe paylaşabildiği

ve toplumsal anlamlar taşıyan bir dünyaya girebilir. Birey, başkalarının

kendisi karşısında takındıkları tutumların ışığında kendisi

üzerinde düşünmeye başlar, böylece kendi özbilincine varır, toplumsal

bir benlik edinir, sonuçta kendini başkalarının yerine koyabilme ve

başkalarının rollerini üstlenebilme yeteneğini kazanır.

Kişilik konusunda çok şey söylemek olanaklı olmakla birlikte,

sayısız açıklamalar içinde kaybolmamak için son olarak temel bir kavramla

ilgili açıklamalara yer vermekte yarar var. Güdü (motivation)

kavramı niçin sorusuna yanıt vermeye yarayan bir kavramdır. Niçin

insanlar çeşitli roller alırlar, planlar yaparlar, bedelinden daha yüksek

ödüller umarlar? vb. Bu soruların yanıtı için başarı, merak, acıdan

kaçınma gibi çeşitli güdülerden söz edilmiştir. Ancak, "gelişme sürecinde

olan bir varlık" olarak insan için en uygun güdü "kendini gerçekleştirme"

ve "yeterlilik" güdüsüdür. Rogers'a göre, "Kendini gerçekleştirme

güdüsü, insan organizmasının kendi gizilgücünü en üst

düzeyde gerçekleştirmek için sahip olduğu eğilimdir; belirli bir toplumsal

çevrede organizmasını ve bütün kapasitelerini koruma ve geliştirme

arayışıdır." Yeterlilik güdüsü de bireyin çevresiyle etkileşime

girmesini sağlar. Bu güdülerin yetişkinlik yaşamında ortaya çıkması

değişik noktalarda farklılık gösterecektir, yine de bunlar bireyin toplumsal

ve fiziksel çevresiyle etkileşiminin amaçlarını belirler.

Sonuç olarak, önce kişiliğin etkileşen yönleri var: Fizyolojik süreçler,

kişisel üsluplar, toplumsal roller gibi. Bu yönler bir bakıma içseldir, yani biz onları içimizde taşırız. İkinci olarak, kişiliğin dış yönleri var: Toplumsal durumlar, davranışların sonuçları, toplumsal etkileşim ağı gibi. Üçüncü olarak, bu yönlerin etkileştiği yer ya da benlik var. Dördüncü olarak, kişilik belirli bir toplumsal etkileşim kalıbı içerisinde kendini gerçekleştirme ve yeterliliğe ulaşma çabası içindedir. Beşinci olarak, kişilik sürekliliğini korurken değişime de uğrar. Altıncı olarak, kişilik geleceğe dönüktür, şimdinin sonuçlarından etkilenir, aynı zamanda geçmişle de bağlantılıdır, ama geçmiş tarafından belirlenmez. Son olarak, kişilik bu değişik ögelerden farklı bir bütündür. Bu özellikler karmaşık yetişkin kişiliğini de çerçeveleyen özelliklerdir (D.C. Kimmel, 1974).

::::::::::::::::

2. Yetişkinlikte Kişilik

Kişilik, hem oluşum hem de içerik ögelerini bir arada taşıyan, aynı şekilde hem değişime hem de kararlılığa olanak tanıyan karmaşık ve dinamik bir sistemdir. Kişilik etkileşen bir sistem olarak kabul

edildiğinde, herhangi bir alandaki değişimin sistemin bütününde de değişime yol açacağı açıktır. Örneğin, dış alanlardaki (toplumsal çevredeki) değişim toplumsal etkileşimde de değişime neden olur, o da toplumsal rol ve davranışta değişime yol açar. Bu rol değişimleri bireyin benlik algısını ve kavramını değiştirir, bu da kişilik özelliklerinin ve üsluplarının değişimine neden olur. Bu değişimin derecesi toplumsal değişimin derecesine bağlıdır. Öte yandan, kişilik sisteminin kararlılığı da söz konusudur; ayrıca en özel yönler en az değişim gösterirler, üstelik yetişkinlikteki roller de oldukça tutarlıdır. Dış tutarlılık kişilik tutarlılığını da pekiştirir.

Yetkişkinin kişilik sistemindeki gelişimsel değişimler merkezkaç bir özellik taşır, yani birey içerden dışarıya doğru döner. Yeni rollerin öğrenilmesi, yeni kişilik üsluplarının ve benlik kavramlarının geliştirilmesi, birey ile genişleyen çevresi arasında uygunluk sağlama gereksinmesinden doğar. Kuhlen yetişkinliğin bu dönemindeki gelişime "genişleme büyümesi" adını verir. Bu dönem, başarıya ulaşma, güç kazanma, kendini gerçekleştirme ve yeterlilik eğiliminin en üst düzeyde olduğu dönemdir.

Yetişkinliğin orta yıllarında kişilik sistemi içinde bir denge durumu söz konusudur. Hem bireyin toplumsal dünyası genişleme hızını yitirmiştir, hem de birey genişlemeyle başa çıkabilecek beceriler geliştirmiştir. Ayrıca, bireyin kendine ilişkin deneyimi de artmış ve birey kişiliğinin iç ve dış yönlerini daha iyi bütünleştirebilir duruma gelmiştir.

Ancak, yaşın ilerlemesiyle birlikte dış toplumsal durumlar önemini yitirmeye ve içsel süreçler önem kazanmaya başlar. Birey yaşlandıkça toplumsal rollerinin sayısı ve çeşitleri azalmaya, toplumsal etkileşim sıklığı düşmeye, kişiliğin daha iç özellikleri açığa çıkmaya başlar. Orta yıllarda elde edilmiş yeterlilik duygusu, birey yaşlandıkça yaşanacak yılların sınırlı olduğu bilinciyle, giderek kendini gerçekleştirme çabasına yerini bırakır. Bu gelişmeyi vurgulayan yazarlardan biri de Jung'tur (1933): "Yaşlanan insanlar artık yaşamlarının artmadığını ve genişlemediğini farketmekte ve karşı konulmaz bir iç güç yaşamı gitgide daraltmaktadır. Genç bir insan için kendi kendisiyle fazlaca ilgilenmek neredeyse bir suç, en azından bir tehlikedir.

Oysa yaşlanmakta olan bir insan için kendi kendisine ciddi bir ilgi göstermek bir zorunluluk ve görevdir."

Elli yaşlarından başlayarak kişilikte görülen gelişimsel değişimler, daralma, merkezde yoğunlaşma ve içselliğin artması biçiminde ortaya çıkmaktadır. Yaşlılıktaki kişilik değişimi araştırmalarını gözden geçiren Riley, Foner ve arkadaşları, yaşlıların gençlere oranla daha katı, değişen uyaranlara daha zor uyan, tutumlarında dogmatiklik düzeyi yüksek, daha hoşgörüsüz, toplumsal baskıya daha dayanıklı kişilikte olduklarını bulmuşlardır. Yaşlılar daha edilgin, iç dünyalarına daha dönük, kendi duyguları ve fiziksel işlevleriyle daha ilgilidirler. Duyu ve sinir merkezlerinin uyarılmasındaki düşüş ve zihinsel yetilerin değişimi de bu özellikleri etkiliyor olabilir.

Chicago Üniversitesi'nce, özel kişilik özelliklerinin değişimi yerine, bütün kişilik sisteminde yaşla ortaya çıkan değişimler araştırılmıştır. Kansas kentinde 40-90 yaşları arasmdaki 700 denek 7 yıl boyunca sürekli incelenmiştir. Araştırmada yaşa bağlı üç kişilik değişimi bulunmuştur: Cinsiyet rolü algılamasında, içe yönelmenin artışında ve sorunlarla başaçıkma üslubunda. Kişiliğin fazla değişim göstermeyen yönleri olduğu da saptanmıştır. Bulgular kişilikte hem değişim hem de kararlılık olduğu görüşünü desteklemektedir. Bu araştırmada değişim

göstermeyen kişilik özelliklerinin ortak noktası, bunların kişiliğin uyuma yönelik özellikleri olmasıydı. Bunlar Neugarten'in "Kişiliğin toplumsal-uyumsal özellikleri" dediği özelliklerdir. Testler, kişiliğin uyum özellikleri ve genel kişilik yapısı alanlarında bireyler arasında farklılık olduğunu göstermekte, ama yaşla farklılaşma olmadığını ortaya koymaktadır. Sağlıklı yaşlı insanlarda yaşa bağlı farklılaşma görülmemekte, buna karşılık hastalığın kronolojik yaştan daha etkili bir değişken olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak, bulgular kişiliğin toplumsal-uyumsal niteliklerinde yaşla değişimin çok fazla olmadığı doğrultusundadır. Şu halde, kişiliğin "içerik" yönleri (kişisel üslup, kişilik çizgileri ve diğerleri) orta ve ileri yaşlarda oldukça kararlılık göstermektedir. Ayrıca bulgular, birey ile toplumsal çevresi arasındaki uyum ilişkisinin oldukça kararlı olduğunu ortaya koymaktadır. Yaşla yeni roller edinilse bile kişilik içeriği aynı kalmaktadır.

Buna karşılık, Kansas City araştırması kişiliğin "oluşum" yönlerinde yaşla birlikte oldukça önemli değişimler saptamıştır. Bu değişimlerden biri, yaş ilerledikçe "kişiliğin gittikçe içselleşmesi"dir. Bu değişim orta yıllarda kendi kendine düşünme ve içebakış olarak ortaya

çıkmaya başlıyor, gitgide daha belirgin hale geliyor. Ayrıca başka araştırmalarda da, yaşla birlikte ego enerjisinde azalma ve ego üslubunda değişme olduğu, içsel dürtülere duyarlı olma özelliğinin arttığı bulunmuştur. Bu bulgular projektif testlerden elde edilmiştir.

Bulgular, dış dünya görevleri için kullanılan ego enerjisinin yaşla azaldığını göstermektedir. Yaşlı insanlar dış uyarıcılar yerine iç uyarıcılara karşı daha duyarlıdırlar, duygusal yatırımları artmaktadır. Ego üslubu da değişmekte, etkin denetimden edilgin denetime yönelinmektedir.

Cinsiyet rolü algılamasındaki değişim TAT testi ile saptanmıştır.

Buna göre, erkekler gittikçe daha boyun eğici, kadınlar ise daha çok yetkeci olmaya yönelmektedirler. Ayrıca, kadınlar yaşlandıkça kendi saldırgan ve benmerkezci dürtülerine karşı daha hoşgörülü olurken, erkekler kendi duygusallık ve bağımlılık dürtülerine karşı daha hoşgörülü olmaktadırlar. Bu sonuçlar Jung'un klinik gözlemlerini destekler niteliktedir.

Neugarten, bu bulguları şöyle özetlemektedir: 40 yaşındakiler çevreyi, cesareti ve riske girmeyi ödüllendirici olarak görürken, kendilerini de bu doğrultuda çıkacak fırsatları değerlendirebilecek güçte görmektedirler. 60 yaşındakiler ise çevreyi karmaşık ve tehlikeli olarak görürler. Yaşamla başaçıkma üslupları yaşla birlikte belirgin farklılıklar göstermektedir. İç dünyaya ilgi artar, dış dünyadaki insan ve nesnelere duygusal yatırım azalır. Dış dünyadan iç dünyaya doğru bir geçiş söz konusudur. Çeşitli uyarıcılarla ve zorlu durumlarla başaçıkmada düşüş ve isteksizlik görülür. Yaşlılar düşüncelerini aktarmada daha dogmatik terimlere başvururlar, neden-sonuç ilişkisini açıklamada başarısızdırlar, başkalarının tepkilerine duyarlılık azalır, vb.

Daha önce belirtildiği gibi, Neugarten, evre kuramcılarının tek yönlü ilerleme görüşünü reddetmekte ve yaşam süresinde değişmez bir kararlılık olmadığını ileri sürmektedir. Ayrıca ona göre yaşlılığın yaş sınırları da değişmektedir. Araştırmacılar bugün genç-yaşlı (young-old) ile yaşlı-yaşlı (old-old) arasında ayırım yapıyorlar ve bunları birbirinden

ayıran belirli yaşlar da yoktur. Birleşik Devletler'de emekliler

arasında genç-yaşlılar hızla artıyor; bunlar, fiziksel ve zihinsel bakımdan

dinç, mali bakımdan refah içinde, siyasal bakımdan etkin, tüketici

olarak da hırslı kişilerdir, zamanlarını iyi bir biçimde değerlendiriyorlar.

Yetişkinliğin yaş sınırları değiştiği için, 30 yaşında fakülte dekanı,

35 yaşında büyükanne, 50 yaşında emekli, 65 yaşında ilkokulda

çocuğu olan baba, 55 yaşında yeni bir iş başlatan dul, 70 yaşında üniversite

öğrencisi olan insanlar var. "Yaşına göre davran!" uyarısının

günümüzde hiçbir anlamı kalmamıştır.

Öte yandan, Neugarten'e göre, bunalım kavramı da anlamını yitirmektedir.

Evden ayrılma, evlenme, anababa olma, menopoz, emeklilik

gibi olaylar yaşamın normal "dönüm noktaları"dır. Kuşkusuz,

bunlar benlik kavrammda ve kimlikte değişimlere yol açarlar ve insanlar

bu olayları değişik güçlük derecelerinde yaşarlar; ama "bunalım"

yaratmazlar. Örneğin, orta yaşlı erkeklerin çoğu için emeklilik

normal bir olaydır. Emeklilik 65 yerine 50 yaşında gelirse asıl o zaman

bir bunalım olabilir. İnsanlar 40, 50 ya da 60 yaşında olmaktan değil, bu yaşlarda ne yapacakları konusunda kaygı duyuyorlar. Yeniden genç olmak istemiyorlar, ama toplumsal bakımdan kabul gören ve kişisel bakımdan doyum sağlayan yönlerde yaşlanmak istiyorlar (B.L. Neugarten, 1980).

Kişilik açısından açıklanması gereken konulardan biri de kişilikteki iç gerilimdir. "Kişilik farklılaşması" kişinin benlik kavramındaki özelleşmenin ve karmaşıklığın artmasının anlatımıdır. Kişiler olgunlaştıkça, özel ve biricik bir benlik olmalarına katkıda bulunan özel ilgiler, değerler ve roller geliştirirler. "Kişiliğin bütünleşmesi" ise, benliğin çeşitli boyutlarının tutarlı bir birlik içinde örgütlenmesidir, benliğin çeşitli boyutlarının 'aynı' kişinin parçaları olarak 'birlikte tutulması'dır. Başka bir deyişle, benlik için değişik rollerde ve zaman boyunca bir tutarlılık vardır. Yaşam boyunca kişilik farklılaşması ile kişilik bütünleşmesi arasında belirli bir gerilim yaşanır. Ergenliğin son dönemi ve genç yetişkinlik sırasında bu gerilim kimlik arayışına yansır. Aşırı farklılaşma rol dağınıklığıyla ya da uygunsuz kimlik tanımlamasıyla

sonuçlanabilir. Erken bütünleşme ise yanlış kimlik kararlarıyla sonuçlanabilir. Yetişkinlikteki kimlik gelişiminin önde gelen sorunu, yetişkinden beklenen birçok farklılaşmış rol karşısmda bütünleşmiş bir benlik duygusuna ulaşmış olmaktır.

Knox, orta yaşlardaki benlik gelişiminin belirli bir örüntü izlediğini söylemektedir: a) Yirmilerin sonları ve otuzların başları: Bu dönem bir durulma, düzen ve çabalama dönemidir. b) Otuzların sonları ve kırkların başları: Bu dönem hem görünüşün hem de etkinliğin yeniden yönlendirildiği dönemdir. Bu dönemde yetişkinlerin çoğu insan yaşamının hazlarından ve acılarından pay almaya daha istekli olurlar ve dostluğun kalitesi daha önem kazanır. Varolan benlik duygusu ile katılım yapısı arasındaki uygunluğun yeniden gözden geçirilmesi orta yaş geçişine yol gösterir. c) Kırkların ortaları ve altmışların başları: Bu dönem benlik duygusunda artan bir değişkenlik içerir. Bu dönem boyunca pek çok insan kararlılık, yeterlilik, sorumluluk ve olgunluk aşamasına ulaşır (Schiamberg ve Smith, 1982).

::::::::::::::::

3. Cinslere Bağlı Kişilik Özellikleri

Bir çocuğun psikolojik bakımdan erkek ya da kadın olması sürecini açıklamaya çalışan pek çok kuram vardır. Bunlar, psikanalitik kuram, toplumsal öğrenme kuramı ve bilişsel gelişim kuramı olarak üç ana grupta toplanabilir.

a. Psikanalitik Kuram. Freud'a göre çocuklar doğuşta psikolojik bakımdan iki-cinslidirler. Çocuklar cinse bağlı kimliklerini, ana-babalarıyla ilişkilerindeki çatışmalı sevgi ve kıskançlık duygularını çözerek kazanırlar. Erkek çocuk annesine duyduğu erotik sevgiden vazgeçerek babasıyla özdeşleşmeye girdiğinde, kız çocuk da aynı şekilde annesiyle özdeşleşmeye başladığında cinsel kimliğine kavuşma yoluna girmiş demektir. Çocuklar, bu ilk adımdan sonra, kendi cinslerinden anababalarının davranışlarını, tutumlarını ve değerlerini benimseyerek cinsel kimliklerini toplumsal yönüyle de geliştirirler. Ancak,

kız çocuk için sorun erkek çocuk için olduğundan daha karmaşıktır.

Freud'a göre Oedipus yaşantısı kız çocukta üç tür değişime yol açar. Önce, "erojen bölge değişimi" (Oedipus sırasında kız çocuk vajinal erojenliği keşfeder); sonra, "sevgi nesnesi karşısında tutum değişimi" (önceki fallik evrede kız çocuğun etkin ve saldırgan olan sevgisi Oedipus yaşantısı nedeniyle gitgide edilginleşir); son olarak, "sevgi nesnesi değişimi" (anneye duyulan etkin sevgi, yerini babaya duyulan edilgin sevgiye bırakır). Şu halde kız çocuğun karşı cinselliğe ulaşması ancak bu üçlü değişimden geçerek olanaklı olacaktır. Freud'a göre erkek cinselliği çocukluktan yetişkinliğe kadar her zaman fallik olduğu için basittir. Buna karşılık kadın cinselliği karmaşıktır: Önce çocukluk sırasında erkeksidir (küçük fallus demek olan klitorisin varlığıyla), sonra ergenlikte kadınsıdır (klitorisin reddedilmesi ve erkeğin aracılığıyla vajenin keşfedilmesiyle).

Kadın cinselliğine ilişkin Freud'çu açıklama iğdiş edilme (castration) olgusuna verilen öneme dayanır. Freud'a göre kız çocuğun psikoseksüel gelişiminde en sarsıcı olay, başkalarının bir penisi olduğunu, oysa kendisinin ona sahip olmadığını keşfetmesidir. Freud, "Kendi

iğdiş edilmişliğini keşfetmesi kız çocuğun yaşamında en kritik andır" der. Kız çocuk bu keşfe, kendisinin de bir penisi olması isteğiyle, ilerde bir penisi olacağı umuduyla ve penise sahip olan daha talihli insanlar karşısında duyduğu imrenmeyle tepki gösterir. Kendi bedenini erkek çocuğunkiyle karşılaştırarak eksik bulan kız çocuk, bu acı gerçek yüzünden aşağılandığını hissetmiştir. İşte penis özlemi ya da penise imrenme (penis envy) bu aşağılık duygusundan doğmaktadır. Ayrıca bu imrenme sevgi nesnesiyle olan ilişkilerden de kaynaklanır; kız çocuk sadece özsever gururunu doyurmak için değil, aynı zamanda annesine duyduğu libidinal istekleri nedeniyle de bir penise sahip olmak ister. Ancak, penis yokluğundan sorumlu tutulan anneye duyulan düşmanlık ve bu çok istenen organı babadan edinme isteği kız çocuğun babaya yönelmesine yol açar. Böylece başlangıçta hem erkek hem de kız çocuklar sadece bir tek cinsi, erkek cinsini tanırlar.

Freud, penis imrenmesinin kadının sonraki gelişiminde silinmez izler bıraktığını kabul eder. Örneğin, erkeklerle ilişkilerdeki bozukluklar son çözümlemede penis imrenmesinin sonuçları olarak görülür;

kadının aşağılık duyguları penis yokluğu nedeniyle kendi cinsini horgörme

olarak yorumlanır; en güzel kadın olma ya da en saygın erkekle

evlenme gibi istekler de penis özleminin anlatımıdır, vb.

Karen Horney (1951), Freud'un ve diğer psikanalizcilerin penise

imrenmeyi kadın kişiliğinin temel taşı saymalarının iki nedene bağlı

olduğunu söylemektedir. Birincisi, mevcut kültürel önyargılarla uzlaşık

kuramsal verilere dayanan analizcilerin, kadının erkeğe egemen

olma, erkeği küçük düşürme, başarısına gıpta etme, erkekten yardım

almayı reddetme eğilimlerini penis imrenmesine maletme aceleciliklerididir.

Daha iyi incelendiğinde, bu eğilimlerin nevrozlu kadınların

olduğu kadar nevrozlu erkeklerin de özellikleri olduğu açıkça görülecektir.

Öte yandan nevrozlu kadınların gözlemlenmesi, söz konusu

bütün eğilimlerin erkekler karşısında olduğu kadar diğer kadınlar ya

da çocuklar karşısında da duyulduğunu göstermektedir. İkinci etken,

kadın hastaların terapide sorunlarının penis imrenmesine dayalı açıklamalarla

ele alınmasını kolayca kabul etme eğilimini analizcilerin farketmemiş

olmasıdır. Bir kadının, doğanın haksızlığına uğrayarak iyi

niteliklerle donatılmadığını düşünmesi, gerçekte çevresinden çok şey istediğini, istekleri doyurulmadığında çok öfkelendiğini, onu her anlaşmazlıkta hoşgörüsüz kılan bir katılık ve yanılmazlık tutumu geliştirdiğini kavramasından daha kolaydır.

Horney'e göre, bastırılmış dürtüleri gizleyen erkeklik isteklerinin böyle bir rol oynaması kültürel etkenler yüzündendir. Adler'in de belirttiği gibi, Batı kültüründe erkeklere özgü sayılan güç, başarı, cesaret, bağımsızlık, cinsel özgürlük, eş seçme hakkı gibi nitelikler ya da ayrıcalıklar kadınlarda erkekliğe ilgi duymaya yol açmaktadır. Ancak Horney, penis imrenmesinin yaygın kültürde erkeksi sayılan niteliklere sahip olma isteğinin simgesel bir anlatımından başka birşey olmadığı görüşünde değildir; ona göre, penis imrenmesi çerçevesinde yapılan yorumlar tüm kişilik yapısma bağlı güçlükleri anlamayı engellemektedir.

Freud kadın kişiliği konusunda birbirine bağlı iki görüş daha ileri sürmektedir. Birincisi kadınlığın "mazoşizm"le yakın ilişkisi olduğu, ikincisi de kadında temel korkunun "sevgiyi yitirme korkusu" olduğudur.

Horney, kadınlık mazoşizmi görüşünü geliştiren Helene Deutsch ve Sandor Rado gibi psikanalizcilerin, temel olarak penis yokluğunu almalarını ve mazoşizmi özde cinsel saymalarını eleştirerek, mazoşizmin öncelikle cinsel bir olgu olmadığını vurgulamaktadır. Horney'e göre mazoşizm biyolojik değil kültürel nedenlere bağlıdır: Mazoşizm, kendini silme ve bağımlı kılma yoluyla yaşamda bir güvenlik ve doyum sağlama girişimini temsil eder. Bu tutumun temelindeki kültürel etken de, kadının zayıflığını, birine dayanması gerektiğini, yaşamının ancak kocası ve çocukları gibi başkalarıyla bir içerik ve anlam kazanabileceğini vurgulayan erkek ideolojisidir. Aslında bu etkenler de kendi başlarına mazoşist tutumlar yaratmazlar, fakat nevroz gerçekten oluştuğunda kadında mazoşist tutumların egemen olmasından bu etkenler sorumludur. Sevgiyi yitirme korkusu da, mazoşist araçlardan birinin sevgi kazanma olması ölçüsünde, mazoşist niteliklerden biridir. Ancak, kültürel etkenlere bağlı olarak, bu korku sağlıklı kadın açısından da önem taşımaktadır. Çünkü kadın yüzyıllar boyunca ekonomik ve siyasal sorumlulukların dışıda tutulmuş ve yaşamını özel bir duygusal alanla sınırlı tutmak zorunda bırakılmıştır.

Bu durumun başka bir yönü de, aşkın ve bağlılığın salt kadına özgü erdemler ve idealler olarak görülmesidir. Sevgiyi yaşamda önemi olan biricik değer saymaya sevkeden kültürel koşullar, kadındaki "yaşlanma korkusu"nu da belirlemektedir. Kadının elde edebileceği doyumlar -aşk, seks, aile, çocuk- hep erkekler tarafından sunulduğu için erkeklerin hoşuna gitmek yaşamsal bir zorunluluk olmuştur. Erotik çekiciliğe verilen aşırı önem, kadının çekici yönleri yitip gitmeye başladığında derin bir acı kaynağı olmaktadır. Bu korku kadında çekiciliğin sonunu belirliyor görünen yaşla da sınırlanmaz, kadının tüm yaşamını gölgeler ve zorunlu olarak yaşam karşısında büyük bir güvensizlik duygusu yaratır. Bu korku, kadının erotizm alanı dışında kalan olgunluk, bağımsızlık, düşünce özerkliği gibi nitelikleri değerlendirmesini de engeller. Kadın, olgunluk yıllarına karşı sürekli bir kötüleme tutumu geliştirirse ve bunları çöküş yılları olarak görürse, kişiliğini eliştirme görevini aşk yaşamıyla ilgilendiği ölçüde üstlenemez artık.

Sonuç olarak, Horney (1951) şöyle demektedir: "Bizim kültürümüzde bir kadının sevgiyi aşırı değerlendirmek, sevgiden verebileceğinin

fazlasını beklemek ve bu nedenle de sevgi yitiminden erkekten daha fazla korkmak zorunda kalmasının gerçekçi nedenleri bunlar olmuştur, bir ölçüde de hala bunlardır."

Psikanalizin kadın karşısındaki tutumunu değerlendirirken unutulmaması gereken iki nokta vardır. Birincisi, bütün psikanalitik kuramların aynı olmadığı, çoğunun geleneksel psikanalitik görüşten hızla uzaklaştığı ve onu şiddetle eleştirdiğidir. İkinci nokta, klasik psikanalizin temsilcisi olan Freud'un bile kadın konusudaki -biyolojiye sıkıca bağlı- ilk görüşlerini zamanla yumuşattığı ve toplumsal-kültürel koşulların önemini giderek teslim ettiğidir. Daha sonraki ve günümüzdeki feminist akımların düşünce kaynaklarından birinin psikanaliz olması da bunu göstermektedir.

b. Toplumsal Öğrenme Kuramı. Bu kurama göre, çocuklar doğuşta esas olarak yansızdırlar ve başlangıçtaki biyolojik farklılıkları daha sonraki cinsel kimlik farklılıklarını açıklamaya yetmez. Cinse bağlı kimliğin kazanılması sürecinde seçici pekiştirme ve taklit temel rolü oynar. Bu açıdan bakıldığında, çocuklar aynı cinsten anababanın davranışını model aldıkları için ödüllendirilirler; toplum da daha sonra

sistemli ödül ve cezalarla bu tür takliti pekiştirir. Kızlar ve oğlanlar,

yetişkinler ve yaşıtları tarafından toplumun cinsine uygun saydığı davranış

için ödüllendirilir, uymayan davranış için de cezalandırılırlar.

Walter Mischel (1970), çocukların aynı cinsten modelleri karşı cinsten

modellerden daha fazla taklit ettiklerini, çünkü aynı cinsten modellerin

onları daha fazla sevdiğini düşündüklerini ileri sürmektedir.

Çocuklar aynı cinsten anababayı sevecen ve ödüllendirici gördüklerinde

bu etken önem kazanmaktadır. Albert Bandura, toplumsal öğrenme

kuramına yeni bir boyut katarak, çocukların, büyüklerin davranışını

taklit etmeye (imitation) ek olarak, "gözlemsel öğrenmeye" de (observational

learning) yöneldiklerini ileri sürmektedir. Bandura'ya göre,

çocuklar bir modelin davranışını zihinlerinde çözümlerler ve kendileri

için olumlu bir sonucu olduğuna inanmadıkça davranışı taklit etmezler.

Sonuç olarak, toplumsal öğrenme yaklaşımı, cinsiyet rollerinin

kazanılmasında ödülün, cezanın ve gözlemsel öğrenmenin önemini

vurgulamaktadır. Genellikle, gözlemsel öğrenmenin en azından pekiştirme

kadar önemli olduğuna inanılmaktadır. Bilişsel etkenlerin gözlemsel

öğrenmeye aracılık ettiği kabul edilmektedir.

c. Bilişsel Gelişim Kuramı. Bu kurama göre, çocuklar ilk olarak kendilerini erkek ya da dişi olarak etiketlemeyi öğrenirler ve sonra kendi cins kategorilerine uygun düşen davranışları kazanmaya yönelirler.

Bu süreç "kendi kendini toplumsallaştırma" (self-socialization) olarak adlandırılır. Kohlberg'e göre, çocuklar kalıplaştırılmış bir erkeklik

ve dişilik anlayışı (aşırı basitleştirilmiş, abartılmış, karikatürleştirilmiş bir imge) oluştururlar. Daha sonra bu kalıp imgeyi kendi çevrelerini örgütlemede kullanırlar. Kendi cins kavramlarıyla uyuşan davranışları seçer ve geliştirirler.

Toplumsal öğrenme kuramının görüşü şu sırayla özetlenebilir: "Ödül istiyorum. Oğlanlara özgü şeyleri yaptığım için ödüllendirildim. Dolayısıyla, bir oğlan olmak istiyorum." Oysa Kohlberg şu sıranın izlendiğini ileri sürmektedir: "Ben bir oğlanım. Dolayısıyla, oğlanlara özgü şeyleri yapmak istiyorum. Çünkü oğlanlara özgü şeyleri yapmak ödüllendirilmektedir."

Küçük çocukların cinsiyet farklılıklarına ilişkin düşüncelerinde genital anatomi görece çok az bir rol oynamaktadır. Çocuklar, 2-6 yaşlar arasında, her bireyin ya erkek ya da dişi olduğunu, değişmez biçimde oğlanların erkek kızların kadın olacağını, erkek ya da dişi olmaya ilişkin nitelemenin duruma ya da kişisel güdülere göre değişmeyeceğini kavramaya başlamaktadırlar. Şu halde, bilişsel gelişim kuramında cinsel kimliğin kazanılması üç evrede ortaya çıkıyor demektir. Çocuk üç yaşında (birinci evre: cinsin özdeşliği) kendini doğru olarak etiketleyebilir ve başkalarının cinsini de belirli bir doğrulukla belirleyebilir. Dört yaşında (ikinci evre: cinsin kararlılığı) cinsin değişmeyeceği gerçeğine ilişkin kısmi bir bilinç vardır. Bununla birlikte, aşağı yukarı altı yaşına kadar, öncelikle fiziksel cins farklılıklarına dayanan kesin bir cinsel kimlik kavramı kurulmuş değildir (üçüncü evre: cinsin tutarlılığı). Bu ilerleme genel bilişsel gelişim örüntüsünü izler ve cinsin değişmezliği nesnenin sürekliliğinin özel bir yönü olabilir.

Kuramların topluca değerlendirilmesinde yarar var.

Çocukların cinsel kimliklerini nasıl kazandıkları konusunda tüm yayınları inceleyen E. E. Maccoby ve C. N. Jacklin, bilişsel gelişim kuramının olgulara en uygun düşen kuram olduğu sonucuna varmaktadır.

Psikanaliz ve toplumsal öğrenme kuramlarının üç temel güçlüğü vardır. Birincisi, araştırmaların, çocukların davranışlarında aynı cinsten anababaya tam tamına benzediklerini göstermemesidir. Örneğin, oğlan çocuklar, en azından ölçülen davranışların çoğunda, kendi babalarına benzemekten çok, diğer çocukların babalarına benziyor görünüyorlar. Maccoby ve Jacklin, toplumsal öğrenme kuramının, cinse bağlı davranışlarda erkeklerin ve kadınların farklı pekiştirmelere uğradıkları sayıltısını sorgulayarak, iki cinsin toplumsallaşmasında yüksek derecede bir özdeşlik olduğunu vurgulamaktadır. Anababalar çocuklarını aynı biçimde yetiştirdiklerini, cinse göre farklılaşan bir işlemde bulunmadıklarını ısrarla belirtiyorlar. Bununla birlikte, anababalar oğlanların ve kızların doğal olarak farklı olduğuna inandıkları için, oğullarını ve kızlarını aynı biçimde yetiştirdikleri iddialarını kabul etmek zordur.

Psikanalizin ve toplumsal öğrenme kuramının ikinci güçlüğü, erkek ya da dişi modeli taklit etme olanağı sunulmuş çocukların mutlaka kendi cinslerine uygun düşen modeli seçmemeleridir. Çocukların seçimleri oldukça rastlantısaldır. Ancak, Bandura'nın öğrenme ile uygulama arasıda yaptığı ayırım bu eleştiriyi aşabilmektedir. Bandura'ya göre, çocuklar her iki modelden de öğrenebilirler, ama sonuçların ne olacağı ve davranışın kendi cinslerine uygun düşüp düşmeyeceği konusundaki düşüncelerine bağlı olarak, öğrendiklerini uygulayabilir ya da uygulamayabilirler.

Maccoby ve Jacklin'in psikanaliz ve öğrenme kuramlarında saptadığı üçüncü güçlük, çocuklar cinse bağlı davranışa girdiklerinde çoğu zaman, gözlemledikleri cinse bağlı davranışla çok az bir doğrudan ilişki görülmesidir. Oğlanlar, aile arabasını annelerinin babalarından daha fazla kullandığını görseler bile arabalarla ve kamyonlarla oynamayı seçiyorlar; kızlar, anneleri aynını yapıyor olmasa bile, seksek ve ip atlama gibi yüksek derecede cinse bağlı oyunları oynuyorlar.

Gelişim psikologlarının çoğu bilişsel gelişim kuramını üstün tutmakla birlikte, kimileri her üç kuramı da dikkate değer bulmaktadır. J. S. Hyde ve B. G. Rosenberg bu konuda şöyle demektedir: "Tümüyle doğru kuram yoktur, herbiri anlayışımıza bir şeyler katar. Freud'çu kuram, , bireyin cinsel kimliğinin ve davranışmın köklerinin önceki yaşantılarda olduğunu açıklayan psikoseksüel gelişim kavramının vurgulanmasında tarihsel bakımdan önemlidir... Toplumsal öğrenme kuramı, cinsel rol değişiminin toplumsal ve kültürel ögelerini, cinse bağlı davranışların oluşumunda toplumun önemini vurgulaması bakımından önemlidir... Bilişsel gelişim kuramı da, cinse bağlı rolün öğrenilmesinin çocukluğun akılcı öğrenme sürecinin bir bölümü olduğunu vurgulamaktadır, çocuklar cinsiyet rollerini kazanmaya etkin biçimde çaba göstermektedirler" (Vander Zanden, 1981).

Freud'un kuramının temellerinden biri olan Oedipus karmaşasının oluşumuna ve evrenselliğine ilişkin açıklamalar bugün kuşkuyla karşılanmaktadır. Erich Formm'a (1979) göre, Freud Oedipus'u keşfederek

büyük bir hizmette bulunmuş, ama bu yaşantıyı cinsel bir olgu olarak görmesi yüzünden anlamını çarpıtmıştır. Oedipus, temelde anneye cinsel bağlılığın değil, cennetsi ortama duyulan özlemin, güvenlik gereksinmesinin ve korunma isteğinin anlatımıdır. Öte yandan, kadının kişilik gelişiminde penis özlemine başyerin verilmesi de şiddetle eleştirilmiştir. Kadını doğası gereği bağımlı, özsever, mazoşist, içtenlikle sevme yeteneği olmayan, cinsel bakımdan da soğuk bir varlık olarak tanımlamak en azından tarihsel bir sınırlılık içermektedir. Freud, kendi zamanının orta sınıf kadınının, ataerkil erkeğin cinsel tutumunun kaçınılmaz sonucu olan bu özelliklerini evrenselleştirmek yanlışına düşmüştür. Bütün kuramların, içinde ortaya çıktıkları çağın ya da dönemin bilimsel verilerini olduğu kadar kültürel önyargılarını da yansıtmak durumunda -hatta belki zorunda- oldukları gerçeği kuramları incelerken gözden kaçırılmaması gereken önemli bir noktadır. Öte yandan, bir kuramın bütün yönleriyle doğru ya da yanlış olamayacağı gerçeği de aynı derecede önemlidir. Freud, Fromm'un deyişiyle, devrimci bir kuram yaratmaya çalışmış, ama çağının tutucu görüşlerinin

etkisinden kendini kurtarmayı başaramamıştır. Özellikle cinsel kalıpyargıların kaçınılması güç etkileri bu görüşü doğrulamaktadır.

::::::::::::::::

4. Cinslere İlişkin Kalıpyargılar

Kalıpyargılar (stereotyps), güncel olarak kullanılsalar bile belirlenmiş buyruklar, normlar, standartlar olarak etkide bulunurlar. Toplumsallaşma çabaları toplumun bütün üyelerini kalıpyargılara uygun olarak geliştirmeyi amaçlar. Örneğin, oğlan çocuklar etkin, yarışmacı ve akılcı, kız çocuklar ise bağımlı, duygusal ve edilgin olacak biçimde yetiştirilirler. Ayrıca, Tresemer ve Pleck'in belirttiği gibi, cinsler arasındaki sınırlar bireylerin önceden belirlenmiş cinsiyet rollerinde ilerleyebileceği biçimde belirgin ve katı tutulmalıdır, vb.

Cinsler arasında varolan farklılıkları saptamaya tarih boyunca çaba gösterilmiştir. Fiziksel özelliklerin farklılığı konusunda aşağı yukarı bir uzlaşma vardır, oysa psikolojik niteliklerin saptanmasında aynı açık-seçiklik yoktur. Maccoby ve Jacklin cinslerin farklılığı

konusundaki yüzlerce araştırmanın sonuçlarını özetleyerek, pek çok farklılığın gerçeklikte temeli olmayan güncel kültürel söylenceler olduğu sonucuna varmışlardır. Maccoby ve Jacklin'e göre yanlış olan söylenceler şunlardır: Kızların oğlanlardan daha "toplumsal" olduğu; kızların oğlanlardan daha "telkin edilebilir" olduğu; kızların başarı güdüsünden yoksun olduğu; kızların katılımdan daha çok etkilendiği; oğlanların çevreye daha çok yanıt verdiği; kızların özsaygılarının daha düşük olduğu; kızların ezberden öğrenmede ve tekrarlı görevlerde, oğlanların yüksek bilişsel süreçler gerektiren görevlerde daha iyi olduğu; oğlanların daha "çözümleyici" olduğu; kızların daha işitsel, oğlanların daha görsel olduğu... Maccoby ve Jacklin, bu alandaki araştırma bulgularının çok karışık, belirsiz ve yargı geliştirmeye elverişsiz olduğunu da saptadılar. Sonuçta yalnızca dört alanda belirtilmiş cinsiyet farklılıklarını kabul ettiler (Tablo 16). Ancak, daha sonra bu çalışmaya da yöneltilen eleştirilerin ışığında, bugün, cinsler arasındaki farklılıkların önceleri görüldüğünden daha az, ama belki Maccoby ve Jacklin'in belirttiğinden daha özlü ve önemli olduğu kabul edilmektedir.

Öte yandan, cinsel rol (sex role) ile cinsel kimlik (sex identity) arasındaki ayırım da çok önemlidir. Cinsel (ya da cinse bağlı) kimlik, bir cinsten ya da öbüründen olmanın farkında olmaya, özbilincine dayanır, bir insanın erkek ya da dişi olmlsına ilişkin iç yaşantıdır. Cinsel (ya da cinse bağlı) rol, toplumun cinsler için önceden belirlediği davranışlar ve rollerdir. Bir cinsel rolün kazanılması süreci bazen "cinsel tipleşme" (sex typing) olarak adlandırılır. Bu kavramları birbirinden her zaman kesin biçimde ayırmak olanaklı değildir. Cinsel tipleşme bir cinsel kimliğin kurulmasına tabi olabilir ya da cinsel kimlik kısmen cinsel rol davranışlarının kabul edilmesine dayanabilir. Ne olursa olsun, gelişim kuramları bazen biri ya da öbürü üzerinde odaklaştığı için, böyle bir ayırım yapmakta yarar vardır (Liebert ve Wick-Nelson. 1981).

Tablo 16

Yerleşik Cins Farklılıkları Alanları ve Ortaya Çıktığı Yaşlar

Alanlar - Yaşlar

Kızların sözel yetenekleri daha fazladır. - Olasılıkla yaşamın erken yıllarında çelişen bu özellik. okulöncesi yıllarla ergenlik arasında pek az belirgindir, yetişkinliğe girildikten sonra gitgide güçlenmektedir.

Oğlanlar görsel-uzamsal yetenekte üstündürler. - Bu özellik ergenliğe kadar oluşmaz ve yetişkinlikte sürer.

Oğlanlar matematiksel yetenekte üstündürler. - Bu özellik ergenliğin ilk yıllarında başlar ve yetişkinlikte gelişir.

Oğlanlar daha saldırgandır. - Bu özellik 2 yaşlarında başlar ve üniversite yıllarında sürer. Yetişkinler açısından daha fazla bilgi yok.

Kaynak: Maccoby ve Jacklin, The Psychology of Sex Differences, 1974, aktaran Liebert ve Wicks-Nelson, 1981.

:::::::::::::::

5. Cinse Bağlı Özelliklerin Sürekliliği

Kişiliğin sürekliliği tartışmalarında görüldüğü gibi, bazı araştırmalar, erkeklerin ve kadınların yaşam süresi boyunca karşıt yönlerde ilerledikleri sonucuna varmaktadırlar. David Gutmann, Neugarten'in Kansas City araştırmasındaki erkek denekler ile dört ayrı kültürdeki erkekleri karşılaştırarak bu savın doğruluğunu araştırdı. Gutmann, bu dört kültürdeki 35-44 yaşlarındaki erkeklerin iç enerjilerine ve yaratıcı yeteneklerine güvendiklerini ve bundan hoşlandıklarını buldu. Bu erkekler yarışmacı, saldırgan ve bağımsız olmaya yöneliyorlardı. 45 ve daha yukarı yaştaki erkekler ise daha edilgin ve kendine dönük olmaya yöneliyorlardı, başkalarını etkilemek için yalvarıcı ve uymacı tekniklere başvuruyorlardı. Gutmann, etkin egemenlikten edilgin egemenliğe doğru ortaya çıkan bu değişimin kültürden çok yaşa bağlı olabileceği sonucuna varmaktadır. Gutmann, çok sayıda kültürde sürdürdüğü sonraki araştırmasında ilk bulgularının onaylandığını gördü. 55 yaş dolayındaki erkekler çevrelerinin istemleriyle başa çıkmada etkin teknikler yerine edilgin teknikler kullanmaya başlamaktadırlar. Kadınlar

ise edilgin egemenlikten etkin egemenliğe doğru karşıt yünde ilerlemektedirler. Kadınlar daha güçlü, başat ve bağımsız olmaya yönelmektedirler. Gutmann, "Gerçekte 'eril' ve 'dişil' özellikler sadece cinsiyetle değil, yaşam dönemiyle de paylaştırılmaktadır. Erkekler sonsuza dek 'eril' değildir; erkekler sözde 'dişil' örüntüden önce 'eril' özellikler gösteren bir cins olarak tanımlanabilir. Bunun tersi de kadınlar için geçerlidir" sonucuna varmaktadır. Bu cinsiyet farklılıklarını açıklama girişiminde Gutmann, anababa olma zorunluluklarının cinsleri genç yetişkinlikte farklı gereklerle karşı karşıya bıraktığına inanmaktadır. Eğer kadınlar (iş bölümündeki geleneksel örüntüye göre) çocuklarının ilk bakıcıları olarak başarılı olmak istiyorlarsa, kişiliklerindeki saldırgan ögeleri bastırma gereğini duymaktadırlar. Eğer erkekler de ekonomik gelir sağlayan kişi olarak geleneksel rollerinde başarılı olmak istiyorlarsa, kişiliklerinin saldırgan yönlerini bastırma gereğini duymaktadırlar. Ama çocukları büyüdüğünde ve kendileri yetişkinlikte ilerlediklerinde her iki anababa da kişiliklerinin tüm gizilgücünü ortaya koyma fırsatını bulmaktadır. Erkek, önceleri ekonomik yarışma yararına bastırdığı "dişilliği", kadın çocuklarına duygusal güvenlik sağlama

uğruna bastırdığı "erilliği" tekrar ele geçirebilir.

S. S. Feldman ve S. C. Nash, kendi araştırmalarında Gutmann'ın kuramını destekleyen ya da yanlışlayan bulgular elde ettiler. Gutmann'ın beklediği gibi, büyükbabalar bebeklere karşı erkeklerin yaşamlarının hiçbir döneminde duymadıkları büyük bir sorumluluk duyuyorlardı. Fakat Gutmann'ın beklentisinin tersine, erkeklerin erillik puanları yaşamın ileri evrelerinde anlamlı bir değişim göstermiyordu. Erkeklerin ileri yıllarda tipik "dişil" özellikler gösterme olasılığı artmakla birlikte, bunu yerleşik erilliklerinin gerilemesi pahasına yapmıyorlardı. Aynı şekilde, kadınlar da dişilliklerinde bir düşüş olmaksızın erillik puanlarında yükselme gösteriyorlardı.

Erkeklerin ve kadınların birbirine karşıt kişilik ve davranış özellikleri olduğu görüşünün karşısına, bugün tek bir kişide her iki cinsin özelliklerinin birleştiğini savunan androjenlik kavramı çıkartılmaktadır. Bireylerin cinse bağlı tutum ve davranışlarda farklılaşması cinse bağlı rollerin sürekli çizgisi üzerinde olmaktadır. "Androjen" bireyler,

kişiliklerini ve davranışlarını erillik ve dişilikle ilgili kültürel kalıpyargılarla sınırlamazlar. S. L. Ben, üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı bir araştırmada, erkek ve kadınların % 35'inin, kendi kişiliklerinde hem eril hem dişil özellikleri topladığını buldu. Bu insanlar, gerektiğinde bağımsız ve kendini kabul ettiren, gerektiğinde de sıcak ve sorumlu kişiler olabilmektedir. Bireylerin kendi cinsinin ve karşı cinsin rollerine sahip olmasının yaşamın özel durumlarına göre dalgalanma göstereceği de savunulmaktadır. Cinslerden birinin egemenliğine bağlı toplumsal düzenlemelerin cinse göre tipleşmiş davranışları öne çıkaracağı, eşitlikçi düzenlemelerde ise "androjen" davranışların artacağı söylenebilir (Vander Zanden, 1981).

::::::::::::::::

İİ. ORTA YILLARDA BİREYSEL GELİŞİM

Bireysel açıdan orta yıllar gelişimde inişe geçişin belirtilerini taşıyan yıllardır. Derinin kırışmaya, saçların aklaşmaya, cinsel gücün

azalmaya başladığı, iç organların çalışmasında aksamanın görüldüğü, damar sertliği ve buna bağlı yüksek tansiyon ve kalp hastalıklarının kişiyi her an alt edebildiği, kilo almanın süreklilik kazandığı bir dönem söz konusudur. Ergenlikteki ileriye doğru fiziksel ve cinsel değişimlerin yerini burada gerileyen fiziksel ve cinsel değişimler alır. Bireysel güçlerin inişe geçtiği bu dönem, aynı zamanda yaşama bir "yeniden değerlendirme" açısından bakma gereksinmesinin duyulduğu dönemdir. İşte ve meslekte en yüksek noktaya çıkılmış olmasına karşın, birey bundan böyle yaşamını aynı biçimde sürdürüp sürdüremeyeceğini sorma noktasındadır. Ancak bu dönemi bir "bunalım" dönemi olarak görmek de doğru değildir.

:::::::::::::::

1. Bedensel değişimler

Genç yetişkinlikte dış görünümde çok az bir değişme varken, orta yaşlılıkta dış görünüm'de belirgin ve dramatik değişimler söz

konusudur. Kilo alma eğilimi güçlenmiştir. Psikiyatrist Robert N. Butler (1977) orta yılları ikinci bir "oral bağımlılık" dönemi olarak nitelemektedir. İnsanlar bu dönemde yemeğe düşkündürler, şişmanladıklarını ve hatta sağlıklarını yitirdiklerini görseler bile yemekten kendilerini alıkoymazlar. Ergenlikte yağlar bedenin tüm ağırlığının % 10'u kadarken, bu oran orta yıllarda % 20'ye çıkmaktadır. Üstelik yağlanmada göğüs ve omuzlar daralıp küçülmüş gibi görünür. Ayrıca bedenin genel duruş biçimi de değişmiş, hareketler yavaşlamıştır. Özellikle erkeklerde saçların değişimi orta yaşlarda belirgindir.

Duyu işlevleri içinde görme yaşa bağlı değişimleri en çok belli eden alandır. 40 yaş dolaylarında yetişkinler görmede aniden ortaya çıkan değişimlerin (Göz bebeğinin küçülmesi, ışığa uyum, göz merceği uyumu, vb.) farkına varırlar. 65 yaşından önce yetişkinlerin yaklaşık yarısı gözlük kullanmak zorunda kalır, 65'ten sonra on yetişkinden dokuzu gözlük takar.

İşitme alanında 25 yaşından önce azalma çok enderdir (yüz kişiden

birinde), 45 yaşından sonra bu oran yükselmeye başlar. İşitme yitiminin çoğu yüksek ses frekansında olur. Erkekler düşük frekansı kadınlardan, kadınlar da yüksek frekansı erkeklerden daha iyi duyarlar.

Elli yaşından sonraki işitme yitimi erkeklerde kadınlardakinden daha fazladır.

Tat duyusundaki azalma özellikle 50 yaşından sonra belirginleşir. Önce yanaklardaki, sonra dil kökündeki tat duyusu alıcıları azalmaya başlar. Tatlılara karşı duyarlılık yaşlılıkta genç yetişkinliğe oranla üç kez daha azdır. 40 yaşından sonra koku duyarlılığı da önemli ölçüde azalmaktadır. 60 yaşındaki kişinin kokuları ayırt etme yeteneği 20 yaşındakinden % 50 daha azdır. Acı duyarlılığı ise yaklaşık 45 yaşlarında

artmakta ve artışını 60 yaşın ötesine kadar sürdürmektedir.

Hareket alanında yetişkinlik yıllarında önemli bir azalma vardır. Olgunluk ve yaşlılık yıllarındaki iş ve başarıya ilişkin araştırmalar, yaşlılık değişimlerinin olumsuz ve gerileyici olduğunu belirterek, bütün davranışsal işlevlerdeki yaşlılık belirtilerini vurgulamaktadır. Welford'un

sözünü ettiği değişimler şunlardır: a) Tepki zamanında artış.

Tepki zamanı bir bireyin bir duyu uyarısını alışı ile yanıt verişi arasındaki

süredir. Ayrıca bir işi yapma süresinde de yaşla artış vardır. b)

Bir işi başarma değişkenliğinde yaşla artış. c) Daha karmaşık işlerin

yapılmasında yaşla ortaya çıkan önemli başarı düşüşü. Beynin bilgi biriktirme

ve iletme kapasitesinde yaşlanmaya bağlı bir azalma vardır.

Sonuç olarak yaşlı kişiler gençler kadar hızlı tepki veremezler. Orta

yaşların sonlarına doğru çabuk yapılması gereken işlerde hız azalması

artar. Örneğin, bazı yetişkinler bir dizi uzun ve karmaşık hareketi

gerektiren müzik aleti çalmada güçlük duymaktadırlar. Ancak, hareket

becerilerindeki düşüş açık olmakla birlikte, bu düşüşün meslek başarısında

da düşüşe yol açacağı konusunda kesinlik yoktur. Başka bir

deyişle, yaşlı kişilerin birikmiş deneyim ve bilgileri hareketteki

yavaşlamayı ödünleyici niteliktedir.

Beden sağlıyı orta yaşların önemli bir sorunu olarak ortaya çıkar.

McCammon'un belirttiği gibi, insanlar yetişkinlik yıllarında daha fazla

kronik ve daha az akut hastalık yaşamaya eğilim gösterirler. Akut

hastalıklar kısa süreli ve tedavi edilebilir hastalıklardır, buna karşılık kronik hastalıklar (mafsal iltihabı ve şeker hastalığı gibi) uzun süreli ve tedavi edilemez hastalıklardır.

Bazı kronik hastalıklar orta yetişkinlik yıllarında ortaya çıkmaya başlar. 50-60 yaşları arasında -özellikle erkeklerde- şeker hastalığı (diabete) son derece artar, 40 yaşlarından hemen sonra mafsal iltihabı (arthirit) daha sık görülmeye başlar. Kalp ve dolaşım sistemiyle ilgili dolaşım sorunları da orta yaşlarda artar. Damar sertliği (arteriosclerosis) atardamar duvarlarında kolesterol gibi maddelerin birikmesiyle ortaya çıkar. Büyük olasılıkla çocukluk gibi erken dönemlerde başlayan bu süreç yetişkinlik boyunca sürer ve atardamar duvarlarının esnekliğini giderek sınırlar. Damar duvarında biriken maddeler sert plakalara dönüşebilir ve hatta damarın yırtılmasına yol açabilir. Genellikle iç çeperi bozulmuş olan damarlarda kan pıhtıları toplanır (tromboz) ve tıkanmalara neden olabilir; bu durum kol ve bacaklarda olursa gangrenle, beyinde olursa felçle sonuçlanabilir. Genç yetişkinlikle orta yaşlar arasında kalp atardamarlarının (koroner arterleri) yaklaşık %

25'i bu nedenle görevini iyi yapamaz ve koroner kalp hastalıkları ortaya çıkar. Bu hastalıklar bazen sigaraya, kolesterol düzeyine, yüksek kan basıncına ve kişilik özelliklerine de bağlı olabilir. Yüksek tansiyon (yüksek kan basıncı) Birleşik Devletler'de her yıl yaklaşık altmış bin erkek ve kadının ölümünde doğrudan etkili olmaktadır, bu insanların çoğu kırk yaşlarındadır. Yüksek tansiyon fıziksel ve duygusal etkenlerin etkileşimine bağlı bir hastalıktır. Atardamar duvarlarında madde birikimi fiziksel bir etkendir, bireyin streslere tepki göstermesi de duygusal bir etkendir. Sürekli gerginlik ve stres bazen kan basıncı düzeyinin artmasına neden olabilir. Kan basıncı düzeyinin yaşla artması yönünde bir eğilim de vardır. Bazı kişiler stresle başaçıkmada gençlik yıllarında sağlıklı teknikler geliştirirler, bu özellik onlara yetişkinlikte de yardımcı olur.

::::::::::::::::

2. Zihinsel değişimler

Yetişkinlikte zekanın azaldığı ya da yetişkinlerin yeni şeyler öğrenemeyecekleri türünden söylenceler, insanların yetişkinlikteki zihinsel değişimleri doğru bir biçimde değerlendirmesini engellemektedir. Zekanın ve bilişsel yeteneklerin yetişkinlik boyunca değişmez kaldığı gerçeği daha önce belirtilmişti. Gerçekte, akılyürütme ve sözel beceriler yetişkinlikte gelişebilmektedir. Orta yaşlı bireylerin düşünme yetenekleri büyük olasılıkla genç yetişkinliktekinden daha iyi olmaktadır. Ayrıca, yaratıcılık da orta yetişkinlik yıllarında belirgin bir azalma göstermemektedir. Yaratıcı kişilerin toplam ürünlerinin incelenmesi, bu insanların başarının doruğuna orta yaşlarda, bazen de ileri yetişkinlikte ulaştıklarını göstermektedir. Bilim adamları için yaklaşık 40-60 yaşları arası bilimsel üretimin oldukça sürekli bir akış gösterdiği dönemdir, göreli bir azalma ancak 60-70 yaşları arasında ortaya çıkmaktadır. Bilim adamları için 20-29 yaşları arasının en az ürün verdikleri dönem olduğu da belirtilmektedir. Sadece sanatçıların 60-70 yaşları arasında 20-29 yaşları arasındakinden daha az ürün verdikleri bulunmuştur. İnsan bilimlerinde yaratıcılık yaklaşık 30-70 yaşları

arasında sürekli gelişme göstermektedir. Orta yaşlarda doruk noktasına

ulaşan yaratıcı kişiler bazı yaratıcı etkinliklerini ileri yetişkinlik

yıllarına kadar sürdürebilirler. Çünkü doruk noktasına ulaşmak bundan

sonra bütün işlerin duracağı anlamına gelmez. Ayrıca, azalma ya

da düşüş mutlaka yeteneklerde değişme olduğunu da göstermez. Kimmel'e

göre, düşme belki de zihinsel değişimlerden çok bilişsel olmayan

etkenlerin sonucudur. Nitekim, bilim adamları -büyük yaratıcı çalışmanın

ardından- birtakım sorumluluklar üstlenerek (yöneticilik, vb.)

yaratıcı üretime daha az zaman ve enerji ayırmak durumunda kalmaktadırlar.

Aşağı yukarı her yetişkin yeterli zaman verildiğinde her türlü konuyu

öğrenmeye ve beceriyi edinmeye yeteneklidir. Yetişkinlikte bireysel

farklılıklar önemli ölçüde artmakla birlikte, kendilerine güvenlerinin

azalmaması koşuluyla, yetişkinler hala yeni şeyler öğrenebilirler.

Kendine güven özellikle önemlidir; çünkü bazı yetişkinler, öğrenim

yaşamlarının sınırlılığını aşırı vurgulayarak öğrenme yeteneklerini

olduğundan daha az görme eğilimindedirler. Pratik yolla ve özel

deneyimle elde ettikleri bilgileri de küçümserler. Oysa yetişkinler yaşamları boyunca iş, aile ve toplum yaşamlarında -informel olarak- pek çok şey öğrenirler. Birçok yetişkin kendi yönettiği öğrenme etkinliklerine girer. Yetişkinler genellikle öğrendiklerini kullanmak da isterler. Knox'a göre, yetişkinlikteki öğrenmeyi etkileyen bellibaşlı etkenler şunlardır: a) Koşullar. Fizyolojik koşullar ve fiziksel sağlık öğrenmeyi çeşitli yönlerden etkileyebilir. Duyusal kısıtlanmalar (görmenin, işitmenin azalması gibi) duyusal girdileri sınırlayabilir. Sağlığın bozulması dikkatin dış olaylara yöneltilmesini önleyebilir. b) Uyum. Öğrenme durumunda kişisel ya da toplumsal bir uyumsuzluk olduğunda bireyin öğrenmeyi değerlendirmesi ya da kolaylaştırması daha az olanaklıdır. Toplumsal uyumsuzluk genellikle öğrenen kişinin savunma ve anksiyetesiyle ilgilidir ve kişinin güdülenme ve canlılık düzeyiyle karıştırılmamalıdır. Kişi bir durumla uğraşabileceğine inanırsa ona meydan okuyabilir, eğer inanmazsa durumu tehdit edici olarak algılayabilir. Daha önce pek çok başarısı olan bir kişi başarısızlığı çok rahat göğüsleyebilir. Yeni eğitim deneyimlerinde destek ve yardım yetişkinler

için çok önemlidir. c) Uygunluk. İş anlamlı ise ve öğrenme yarar sağlayacaksa yetişkinin öğrenme etkinliğindeki güdüsü ve işbirliği de artar. Belirgin ve seçilmiş öğrenme görevleri ve anlaşılır yöntemler söz konusu olduğunda yetişkin daha etkin bir ilgi ve katılım göstermektedir. d) Hız. Özellikle yaşlı yetişkinler için zaman sınırlamaları ve baskılar öğrenme başarısını azaltmaktadır. Yetişkin kendi ritmine bırakılırsa öğrenme başarısı daha yüksek olur. e) Statü. Sosyoekonomik durumlar, öğrenme yeteneğini etkileyebilecek değerler, istemler, baskılar ve kaynaklarla yakından ilişkilidir. Resmi öğrenim düzeyi yetişkinin öğrenmesiyle yakından bağlantılı bir statü belirtisi olmaktadır. Statünün öğrenmeye etkisi öğrenme etkinliğinin türüne bağlıdır. Örneğin, ölçme sisteminin öğrenilmesinde sözel iletişim mavi yakalı yetişkinler için daha etkili olurken, beyaz yakalı yetişkinler soyut kavramları yazılı iletişimle daha kolay öğrenmektedirler. f) Görünüş. Kişisel görünüş ve kişilik özellikleri (açık görüşlülük ya da savunmacılık gibi), yetişkinin özel öğrenim türleriyle uğraşma yollarını etkileyebilmektedir (Schiamberg ve Smith, 1982).

İlerde yaşlılık bölümünde de tartışılacağı gibi, zekanın yetişkinlikteki

durumu (artma, azalma, değişmeme) her zaman merak konusu olmuştur. Bir yanda, yetişkinlik boyunca zekada düşüşün kaçınılmaz olduğunu, bilgi ve deneyim artışı gizlese bile öğrenme gücünde yaşla birlikte yadsınamaz bir azalışın ortaya çıktığını ileri sürenler vardır. Öbür yanda, zekanın yaşam boyunca esnekliğini koruduğunu, sağlık, eğitim, yaşam deneyimleri gibi etkenlerle yoğurulduğunu, dolayısıyla azalabileceğini de, artabileceğini de düşünenler bulunmaktadır. Bu görüşlerden hangisi doğrudur ya da bunları uzlaştırmanın yolu var mıdır?

Yirminci yüzyıl boyunca psikologlar zekanın ergenlikte tepe noktasına ulaştığına, sonra yetişkinlik boyunca derece derece azaldığına inanmışlardır. 1950'lerin ortalarında ilk kez bu sayıltıdan kuşku duyulmaya başlanmıştır. Özellikle boylamsal araştırmalar zekanın yetişkinlik süresince de gelişebildiğini göstermiştir. Kuşak ya da bölük farkılıklarının bozucu etkilerini ilk kez farkedenlerden biri K. Warner Schaie'dir. Schaie aynı denekleri 1963'de, 1970'de, 1977'de yeniden test edince sorunun kesitsel araştırma yaklaşımından kaynaklandığını ortaya çıkarmıştır. Ancak boylamsal yöntemin de bu haliyle birtakım

sakıncalar içerdiği görülmüştür. Bunlardan biri, hep aynı testi birçok kez almanın kişinin başarısını yükseltebileceği gerçeğidir. Schaie bu sakıncayı aşabilmek için daha önce sözünü ettiğimiz "sırasal düzen" yaklaşımını geliştirmiştir. Kesitsel ve boylamsal verilerin birlikte kullanılması kuşak farklılıkları engelini aşmayı sağlamaktadır.

Konuyla ilgili bütün araştırmalar bize yetişkinlikteki bilişsel gelişim için iki genel sonuç vermektedir:

- Değişik yaşlardaki yetişkinleri karşılaştıran kesitsel araştırmalar zihinsel yeteneklerde derece derece ortaya çıkan bir düşüş gösterdiği halde boylamsal araştırmalar ilk yetişkinlik ve genellikle orta yaşlarda pek çok yetenekte bir artış göstermektedir.

- Kuşak farklılıkları test sonuçlarını yaklaşık 60 yaşına kadar yaş farklılıklarından daha güçlü biçimde etkilemektedir.

John Horn, Cattell'in daha önce sözünü ettiğimiz iki tür zeka anlayışını yeniden ele almıştır. Akıcı zeka her yöne doğru hareket edebilir.

Kısa süreli bellek, soyut düşünce, işlem hızı gibi temel zihinsel yetenekleri içeren bu zeka türünde kişi sözcük, sayı, bilmece gibi konularda hızlı ve yaratıcıdır. Birikimli zeka daha sağlamdır; eğitimle ve deneyimle gelen olgu, bilgi, öğrenme stratejisi birikimiyle oluşmuştur. Uzun süreli bellek, sözcük dağarcığı genişliği bu zeka türünün özellikleridir. Akıcı zekanın temelde genetik; birikimli zekanın ise temelde öğrenilmiş olduğu kabul edilmiştir önceleri. Ancak John Horn bugün bu doğa-kazanım ayırımının geçersiz olduğunu düşünmektedir. Çünkü birikimli zekanın kazanılması kısmen akıcı zekanın niteliğinden etkilenmektedir. Örneğin, bir kişinin sözcük dağarcığının gücü, kısmen okuma hızının ve sözcükler arasında mantıksal çağrışımlar kurma yeteneğinin sonucudur; bu ikisi de akıcı zekayla ilgilidir. Horn yetişkinlikte akıcı zekanın önemli ölçüde azaldığına inanmaktadır. Bu düşüş birikimli zekadaki artışla geçici olarak gizlenmektedir.

Düşünme hızı akıcı zekanın önemli bir ögesidir. Standart zeka testlerinin çoğunun tepki hızına önem verdiği de bilinmektedir. Yetişkin gelişimi uzmanları zeka testlerinin bu yönünü hakça

bulmamaktadırlar. Yetişkinler hemen her şeyde gençlerden daha yavaştırlar.

20 yaş ile 60 yaş arasında tepki zamanında ortalama % 20'lik bir yavaşlama

söz konusudur. Karmaşık etkinliklerde bu yavaşlama daha da

fazladır. Örneğin elyazısı 60 yaşında 30 yaşındakinin iki katı zaman

almaktadır. Ancak düşünme hızını düşünme kalitesi ile karıştırmamak

gerekmektedir. Hatta yavaş düşünmenin daha derin ve daha iyi bir düşünme

olduğunu ileri sürenler vardır. Buna karşılık, yavaş düşünmenin

etkisiz bir düşünme olduğunu ileri sürenler de vardır. Sonuçta, zihinsel

süreçlerin yavaşlığının düşünmenin kalitesini nasıl etkilediği

konusunda görüş birliğine varılabilmiş değildir. Ancak, gelişim

psikologlarının çoğu Schaie'nin hedefe Horn'dan daha fazla ulaştığını

düşünmektedir. Yetişkin zekasında en azından orta yıllarda ılımlı bir

artış norm olabilir görünmektedir.

Bugün birçok araştırmacı zeka diye bir bütünün varlığından çok,

birçok değişik zekaların var olduğunu kabul etmektedir. Her zihinsel

yetenek, eğitim, deneyim gibi değişkenlere bağlı olarak, yaşla birlikte

artabilir, azalabilir, sabit kalabilir. Yetişkinin zihinsel yeterliği

çok-boyutlu ve çok-yönlüdür. İnsanlar yaşlandıkça geliştirmeyi seçtikleri

zeka türlerinde ya da becerilerde daha uzmanlaşırlar; kullanılmayan

yeteneklerde de düşüş görülür. (K. S. Berger, 1988)

:::::::::::::::

3. Cinsel Değişimler

Orta yetişkinlik yıllarında hem erkeklerde hem de kadınlarda birtakım

cinsel değişimler olmaktadır; bu değişimler kimi yazarlarca "yaşam

değişimi" kavramıyla dile getirilmektedir. Yaşam değişimi, orta

yaşlarda erkeklerde ve kadınlarda ortaya çıkan cinsel değişikliklere

uygulanan genel bir terimdir ve önemli bir dönüm noktası olarak yaşamın

bir döneminin terkedilmesi, bir diğerinin başlaması anlamına

gelir. Bu değişikliklerden en önemlisi erkek ve kadınlarda üretim yeteneğinin

gitgide azalmasıdır. "Yaş dönümü"nün (climacteric) sonu

kadınlar için daha dramatiktir, çünkü ayhalinin durması gibi çok belirgin

bir işaretle ortaya çıkar. "Menopoz" kadın yaş dönümünün son noktasıdır; östrojen hormonunun durması yumurtlama sürecini sona erdirir, dolayısıyla aylık kanamalar da durur. Erkek yaş dönümü ise erkek üretkenliğinin derece derece azalmasını dile getirir. Yaşlanan bedende hem sperm üretimi, hem de erkeklik hormonu (testosteron) üretimi azalmaktadır. Ancak bu azalma, erkek üretkenliğini hiçbir zaman bitirmeyecek biçimde derece derece olur. Kadının menopozundan farklı olarak, erkeğin üretim işlevi sona ermez ve genellikle - testosteron ve spermin azalmasına karşın- ileri yaşlara dek sürer.

a. Menopoz

Kadında yaş dönümünün en kolay tanınan belirtilerinden biri menopozdur. Aylık kanamaların durması genellikle 2-3 yılda tamamlanır. Kadınların sadece dörtte biri menopozun geleneksel belirtilerini göstermekte ve sadece % 10-15'i bu dönemde doktor yardımına gereksinme duymaktadır. En belirgin belirtiler sıcaklık basması ve aşırı terlemedir; yüz kızarması, yorgunluk, baş dönmesi, baş ağrısı, uykusuzluk,

sinirlilik, ağlama ve depresyon da görülebilir. Bu can sıkıcı belirtiler genellikle menopozun bitimine kadar sürer. Bu dönemde kadınlarda bazı ruhsal değişiklikler de görülür. Kadınlar, eğer menopozu çekiciliklerinin, cinselliklerinin, yararlılıklarının sona ermesinin belirtisi olarak görürlerse daha fazla üzüntü duymaktadırlar. Bu duygular yaşlı kişileri değersizleyen gençlik odaklı bir kültür tarafından daha da yoğunlaştırılabilir. Bu tür duygularla depresyona giren kadınlar yalnızca küçük bir gruptur. Menopoz geçiren kadınların en azından üçte ikisi kendilerini menopozdan sonra öncekinden çok daha iyi hissettiklerini söylemektedir. Bir bakıma bu tür belirtiler menopoza giren kadının yaşı ile de ilişkilidir. Erken yaşta menopoza girenlerde belirtiler sarsıcı olurken, 45 yaş ve sonrasında girenler için bu dönem daha sakin geçmektedir. Ortayaşlı bir kadın menopozun yaşamında önemli değişikliklere neden olmadığını kolayca görebilir.

Menopoz genellikle cinsel etkinlikleri etkilemez. Bir araştırmada kadınların % 65'i menopozun cinsel ilişkileri üzerinde hiçbir etkisi

olmadığını belirtmiştir; ancak vajen duvarının incelmesi, üretim organlarının

zayıflaması, uyarılma sırasında vajen ıslaklığının (lubrication)

azalması kimi kadınlarda cinsle ilişkiyi zorlaştırabilir. 1960'larda menopoz

belirtilerini denetim altında tutmak için östrojen hormonu kullanılması

yaygın bir yöntemdi. Ancak bugün bu yöntemin rahim kanseri

olasılığını 4-7 kat arttırdığı bilinmektedir.

b. Erkeklerde yaş dönümü

Dramatik bir değişimle ortaya çıkmadığı için erkeklerde yaş dönümünü

belirlemek güçtür. Yaşlı erkekler cinsel yeterlilikte birtakım değişimler gösterebilirler. Sertleşme (erection) eskisi kadar çabuk olmaz ve boşalma (ejaculation) süresi ve gücü azalmıştır (Masters ve Johnson, 1966). Kimi erkeklerin yakınmaları (sinirlilik, kızgınlık, depresyon, dikkatini yoğunlaştırma güçlüğü, istek yokluğu) ile yaş dönümü arasında doğrudan bir ilişki kurmak kolay değildir. Masters ve Johnson (1966), erkeğin cinsel tepki yeteneğinin azalmasında aşağıdaki psikososyal etkenlerin etkisinden söz etmektedir:

(1) Kadına ilginin, kadının çekiciliğinin yitmesine yol açan uzun süreli ilişkiye bağlı tekdüzelik.

(2) Erkeğin mesleki uğraşları.

(3) Fiziksel ya da zihinsel yorgunluk.

(4) Aşırı alkol kullanımı.

(5) Eşlerden birinin fiziksel ya da ruhsal rahatsızlığı.

(6) Başarısızlığa uğrama korkusu.

Kültürel kalıpyargılar erkeklerin 40-50 yaşlarında birden bire ciddi bir psikolojik bunalıma gireceklerini ileri sürmektedir. Erkeklerin bu yaşlarda uğradıkları güçlükler bir tür "erkek menopozu"na mal edilmektedir. Tıp adamları erkeklerde cinsel hormon üretimi azalmasından söz ediyorlar, buna karşılık psikolog ve sosyologlar biyolojik olmayan açıklamaları yeğliyorlar.

D.J. Levinson erkeklerin genellikle 35-45 yaşlarında bir dönüm noktası yaşadığını belirtiyordu. Levinson'a göre erkek bu dönemi değişmeden geçiremez, çünkü yaşamının bu döneminde değişik koşullarla karşılaşmak durumundadır. Yaşlanmanın tartışılamaz ilk işaretlerini görür, kendisi konusunda sahip olduğu düşleri ve imgeleri yeniden değerlendirmek zorunda olduğu bir noktaya ulaşır. Ölüm gerçeği de bir erkeği orta yaşlarında yeni düşünme yollarına zorlar. Yale araştırmacıları bütün bu gelişmelerin ortasında cinselliğin de önemli

bir sorun alanı olduğunu buldular: Erkekliğin azalması olasılığından ve fiziksel çekiciliğin azalmasından duyulan kaygı.

Masters ve Johnson'a (1966) göre, erkekler 50 yaşlarını geçtikten sonra penisin dikleşmesi daha fazla zaman almaktadır. Ayrıca özellikle 60'ından sonraki erkeklerde sertleşme gençliklerinde olduğu gibi tam ve güçlü değildir, maksimum dikleşme ancak orgazmdan az önce gerçekleşmektedir. Yaşın ilerlemesiyle spermde, seminal sıvıda ve sertleşme gücünde azalma olmaktadır. Eğer erkek cinsel yaşamında gençliğinden beri yüksek bir etkinlik düzeyini korumuşsa ve akut ya da kronik bir hastalığı yoksa, cinsel etkinliğini ileri yaşlara kadar sürdürebilmektedir. Yine de yaşlı erkekler çok uzun süre uyarılmamışlarsa cinsel tepki verme yetenekleri sürekli olarak azalabilmektedir.

c) Cinsel yaşam

Sağlıklı erkek ve kadınlar, cinsel isteğin yok edilmemesi ya da cinsel eylemin engellenmemesi koşuluyla ileri yaşlara kadar cinsel işlevlerini koruyabilmektedirler. Yaşlılar, kendi yaşlarındaki insanların

"sekssiz" olması gerektiği konusundaki toplumsal tanımları benimsediklerinde

haksız bir söylencenin kurbanı olmaktadırlar.

Kinsey'e ve Westoff'a göre, evli çiftler yirmi yaşlarında haftada

yaklaşık üç kez, otuzlarında yaklaşık iki kez, kırklarında bir buçuk

kez, ellilerinde bir kez ve altmışlarında yaklaşık on iki günde bir kez

cinsel ilişkide bulunmaktadırlar. Ancak, genel nüfusta dört haftalık bir

dönemde görülen ilişki sayısı 1965'te 6,8 iken, 1980'de 8.2'ye yükselmiştir.

Bu değişimin temel nedeni, gebeliği önleyici yeni yöntemlerin

bulunması ve yasal kürtaj hakkının kullanılması, dolayısıyla istenmeyen

gebeliklere bağlı anksiyetenin azalmasıdır. Toplumsal özgürlüklerin

artması, kadınların beklentilerinin değişmesi ve kitle iletişiminde

cinselliğin geniş ölçüde tartışılması da gelişmelere katkıda bulunmaktadır.

ABD'li erkekler yayınlar yoluyla cinsellikle daha fazla ilgilenmeye

yöneltilmektedirler. Louis Harris'in 18-49 yaşlarındaki erkekler

arasında yaptığı bir araştırma, erkeklerin % 49'unun cinselliği kişisel

mutlulukları için "çok önemli" bulduğunu gösterdi; yetişkin mutluluğuna bağlanan etkenler listesinde erkeklerin % 17'si cinselliği en az önemliler arasında saydı. Erkeklerden yaşamlarında kişisel olarak en önemli üç değeri seçmeleri istendiğinde en çok belirtilenler şunlardır: % 56 aile yaşamı, % 35 sağlık, % 32 iç huzur, % 25 aşk, % 19 iş, % 16 din, % 10 saygınlık, % 9 eğitim, % 8 seks. Amerikalı erkekler kendi duyarlılık ve insanlıklarının daha fazla farkına varmaya başlamışlardır.

Sevecenlik, bağımlılık, zayıflık, acı gibi duyguları gittikçe artan biçimde daha fazla tanımaya başlıyorlar. Yine de, erkeklerin çoğu ve özellikle yaşlı erkekler bu tür "erkekçe olmayan" duyguları rahatça konuşmaktan henüz çok uzakta.

Kadınlar ise kendi cinselliklerini günümüzde daha fazla farketmeye başlamışlardır. Bugün kadınlar cinsellikten daha fazla hoşlanıyor ve eşlerinden bunu istiyorlar. Hite'in araştırması kadınların % 95'inin ("frijit" olduklarını düşünenlerin bile) mastürbasyon yaptıklarında orgazm olmaya yetenekli olduklarını göstermektedir. Tutumlardaki bu değişimin kadın hareketlerinden etkilendiği de kuşkusuzdur.

Ancak, araştırmalar, erkeklerin cinsel etkinliğe daha fazla ilgi duyduklarını ve daha fazla katıldıklarını ortaya koymaktadır. Evli olmayan kadınların % 92'si cinsel etkinlikten sürekli olarak yoksun olduklarını ve % 45'i hiç cinsel ilgi duymadıklarını belirtmişler; oysa evli olmayan erkeklerin sadece % 18'i cinsel ilişkiden uzak ve sadece %15'i cinsel ilişkiden yoksun. Bununla birlikte, günümüzün genç kadınları cinsel yaşamla çok daha fazla ilgililer ve bu ilgi büyük olasılıkla yaşamları boyunca sürecektir. Dolayısıyla, yaşlı yetişkinlerin cinsel tutum ve davranışlarının gelecekte bugünkünden farklı olacağı söylenebilir.

Yaşlılık araştırmaları, cinsel ilgide ve etkinlikte azalma olsa bile, yaşamın ileri dönemlerinin hiç de "sekssiz" olmadığını göstermektedir. Örneğin, Newman ve Nichols'un araştırması, eşleriyle yaşayan 60-93 yaşları arasındaki 149 erkek ve kadından % 54'ünün cinsel ilişkiyi hala sürdürdüğünü göstermektedir. Cinsel ilişkilerin yaşam boyunca önemli ve haz verici olduğu saptanmaktadır. Deneklerini 67 yaşından 77 yaşına kadar izleyen bir başka araştırma, deneklerde cinsel ilginin hiç azalmadığını göstermiştir. Ayrıca araştırmacılar, ileri yaşlardaki cinsel ilginin -cinsel başarı gibi-, cinsel etkinliğin

düzenliliğine bağlı olduğu ve erken yıllardaki cinsel etkinlikle bağlantılı olduğu konusunda görüş birliği içindedirler (Masters ve Johnson, 1966).

Yetişkinlerin cinsel sorunları bilimsel araştırmaya daha yeni yeni konu olmaktadır. Pittsburg Üniversitesi'nin orta sınıftan yüz çift üzerinde yaptığı bir araştırmada, kadınların yaklaşık yarısı ve erkeklerin üçte biri cinsellikle ilgili sorunlar bildirdiler. Uyarılma güçlüğü bir kadının cinsel doyumsuzluğunda en çok bildirilen sorundur, kadınların yaklaşık yarısı bu güçlüğe sahiptir ve % 46'sı orgazma ulaşma güçlüğü göstermektedir. Bu kadınların çoğu sevişme sırasında rahat (relax) olmadıklarını söylemekte ve sevişmeden sonra en küçük bir sevecenlik görmediklerinden yakınmaktadırlar. Erkeklerin en çok belirttiği sorun (% 36) erken boşalmadır ve % 16'sı da ereksiyon olma ya da sürdürme güçlüğü bildirmektedir. Master ve Johnson (1970), yaşlı erkeklerin avantajının, genellikle boşalım denetiminin 50-70 yaş grubunda 30-40 yaş grubundakinden daha iyi olması olduğunu ileri sürmektedir. Her iki eş de her cinsel ilişkide boşalmanın mutlaka gerekli

olmadığı gerçeğini kabul ettiklerinde cinsel ilişki daha doyurucu olabilmektedir. Ayrıca, penisin sertleşmesinin gecikmesiyle vajenin nemlenmesinin gecikmesi de birbirine denk düşmektedir.

Sonuç olarak, doyumlu cinsel ilişki kapasitesinin sağlıklı kişilerde ileri yaşlara kadar korunduğu söylenebilir. Yaşlanan erkek için cinsel etkinliği korumada en önemli etken cinselliğin genç yaşlardan itibaren kararlılığıdır. Ne tür bir cinsel etkinliğin yaşandığı önemli değildir, önemli olan cinsel etkinliğin başından beri sürekli ve üst düzeyde tutulmasıdır. Aynı şekilde, kadınlar için de sonsuz bir cinsel etkinlik ve anlatım kapasitesinden söz edilebilir. Etkin cinsellik kadının menopoz öncesi yıllarıyla sınırlı değildir; kadın, düzenli ve etkili bir uyarımla karşı karşıya olduğu sürece, tam cinsel etkinliğe ve orgazm tepkisine her zaman yeteneklidir. Her iki cins için de cinsel kapasitenin yitirilmesi genellikle cinsel etkinlik yokluğundan kaynaklanmaktadır.

::::::::::::::::

İİİ. ORTA YILLARDA TOPLUMSAL YAŞAM

Genç yetişkinlikte olduğu gibi orta yaşlılıkta da, kişinin başta gelen iki büyük sorumluluğundan biri, benliğinin iç dünyasını düzenlemek, diğeri de bir dış dünya örgütlemektir. Bu dış dünya aile, iş ve toplumsal çevreden oluşmaktadır.

:::::::::::::::

1. Aile

Genç yetişkinlik dönemi incelenirken, eş seçimi, ailenin kuruluşu, karı-koca rollerinin benimsenmesi, ilk çocuğun doğuşu ve anababa rolü üzerinde durulmuştu. Bu bölümde de orta yetişkinlik yıllarının aile yaşam döngüsü incelenecektir. Çocukların yetiştirildiği bu dönem ailenin aynı zamanda en çok uğraş verdiği dönemdir. Yetişen çocukların aileye yüklediği ekonomik yük oldukça büyüktür. Aileyi geçindiren kişi kazancının en yüksek düzeyine ancak 45-50 yaşları arasında ulaşabilmektedir. Aileye çocukların katılması ekonomik yükü arttırdığı gibi harcanan zamanı da arttırmakta, anababaya oturup başbaşa konuşacak zaman bırakmamakta, yorgunluk ve iletişimsizlik cinsel

yaşamlarını da etkilemektedir. Bu ağır yükün altından ancak anababa olmanın sorumluluğu ve özverisi ile kalkılabilmektedir.

Yetişkinlikteki aile yaşam döngüsünün evreleri ve bu evrelerde geçen yıllar Tablo 17'de gösterilmiştir.

Okul çağında çocukları olan ailelerde çocuk, okul, sokak, komşu ilişkilerini yaşayarak böylece yeni yaşam alanlarına girmektedir. Çocuk yeni çevrelerde yeni deneyimler edinirken aile de onun gidiş gelişlerindeki güveni sağlamaya çalışmaktadır. Bu dönemde aileler okul ve eğitim konusunda da oldukça bilgi ve görüş sahibi olurlar. Ergen çocuğu olan ailede ise ergenlik, hem aile hem de çocuk için en zor dönemlerden biridir. Ergen, ailenin çocukluktan beri telkin ettiği pek çok kuralı sınamaya başlar. Aile ergene hem duygusal destek sağlamak, hem de belirli sınırlar içinde bağımsızlık vermek arasındaki nazik dengeyi tutturabilmek zorundadır. Bu dönemde baba dışarda işiyle uğraşmaktadır, ergen de çoğu zaman evin dışındadır. Anne ise evdedir ve çok çalışmaktadır. Yorgun anne ve babanın karıkoca ilişkisi epeyce zorlaşmıştır ve bunalım evrelerinden geçmektedir. Evliliğin ilk yılları

gibi 40-45 yaşlar arası da boşanmaların en çok olduğu dönemdir. Ailenin yerleştirme merkezi olarak işlev gördüğü sonraki dönemde çocuklar evlenerek ya da işe girerek evden ayrılmaktadırlar. Çocuklar evde olmadığından anababa birbiri için sadece karıkoca rolünü oynamak durumundadır. Babanın mesleğinin doruk noktasında olması, annenin evde yalnız kalması ve bu arada menopoza girmesi nedeniyle ailede zor günler yaşanabilir. Anababalık sonrası aile ya da "boş yuva" çocukların yerleştirilmelerinden emekliliğe kadar geçen sürede yaşanır ve aşağı yukarı 15 yıl sürer. Karıkoca sonunda başbaşa kalmış, ailenin ekonomik durumu rahatlamıştır. Kimileri için bu dönem evliliğin ilk yıllarına dönüş gibidir, kimileri içinse bir sıkıntı ve çöküntü dönemi olabilir. Bu döneme ulaşmış aile iki görevle yüklüdür: Kendi yaşlı anababalarına bakmak ve kendi çocuklarının çocuklarına büyükbaba, büyükanne olmak.

Tablo 17

Yetişkinlikte Aile Yaşam Döngüsü Evreleri

Evreler - Yıllar

1. Evli çift (çocuksuz) - 2 yıl

2. Çocuklu aile (ilk çocuk. doğum-30 ay) - 2.5 yıl

3. Okulçağı öncesi aile (ilk çocuk. 30 ay-6 yaş) - 3.5 yıl

4. Okulçağı ailesi (ilk çocuk. 6-13 yaş) - 7 yıl

5. Ergen çocuklu aile (ilk çocuk. 13-20 yaş) - 7 yıl

6. Yerleştirme yeri olarak aile (ilk çocuğun ayrılmasından son çocuğun ayrılmasına kadar) - 8 yıl

7. Orta yaşlı anababalar (boş yuvadan emekliliğe kadar) - 15 yıl

8. Aile üyelerinin yaşlanması (emeklilikten eşlerin ölümüne kadar) - 10-15 yıl

Kaynak: E.G.Duvall, Family Development, 1971, aktaran Schiamberg ve Smith, 1982.

Neugarten ve Weinstein, orta sınıftan 50-60 yaşlarındaki deneklerde büyükbaba ve büyükanne olma doyumunu ve biçimlerini araştırmıştır. Bulgular, deneklerin dörtte üçünün büyük-anababalıktan doyum bulduklarını, üçte birinin ise rahatsızlık ve düşkırıklığı yaşadıklarını göstermektedir. Bu rolün anlamı deneklerce farklı yorumlanmaktadır. Kimileri bu rolü bir tür biyolojik yenilenme (torunlarında yeniden gençleşme) ya da biyolojik süreklilik (aile çizgisinin sürmesi) olarak görmektedir; kimileri bu rolün bir tür duygusal doyum olanağı verdiğini belirtmektedir (iş güç yüzünden geçmişte kendi çocuklarına veremediğini şimdi torunlarına vermek). Kimileri torunları için kaynak insan oldukları duygusunu taşırken, diğerleri de çocuklarından elde edemediklerini torunlarından bulmayı ummaktadırlar. Çok sayıda olan kimileri de torunlarından oldukça uzaktırlar ("çok güzel bir olay ama hiç vaktim yok!").

Neugarten ve Weinstein 5 tür büyükanababalık biçimi saptamışlardır:

a) Keyif arama ilişkisi: Torunlarıyla sadece sevmek için ilgilenirler, onların bakımından ve yetiştirilmesinden sorumlu olmazlar. b) Resmi ilişki: İlişki çok azdır, sadece belirli günlerde buluşmayla sınırlı kalır. c) Vekil anababa olma ilişkisi: Ölüm, ayrılma, boşanma gibi nedenlerle torunlara bakmayı üstlenmek söz konusudur. d) Ailenin sağduyusu olma ilişkisi: Büyükanne ya da babanın beceri ve deneyimlerinden yararlanma, akıl isteme ilişkisidir. e) Uzak ilişkiler: Toplumsal ya da coğrafi açıdan aralarında uzun mesafe olanların ilişkisidir.

::::::::::::::::

2. İş ve Meslek

Aile ve iş yaşamının birbiriyle sürekli etkileşim içinde olan sistemler olduğu daha önce belirtilmişti. Aile yaşam döngüsü gibi bir de iş yaşamı döngüsü olduğu daha önce açıklanmıştı. Kimmel (1974), tipik bir iş yaşamı döngüsünde üç büyük dönüm noktası olduğunu belirtmektedir:

İşe giriş, ilerleyen yıllar, emeklilik.

A. İşe girme ve işte ilerleyen yıllar

İşe girme bir meslek seçimi sürecinin ardından ulaşılan dönüm noktasıdır ve genç yetişkinlik yıllarında yaşanır. İş yaşamının ilerleyen yıllarında bir dönüm noktası ve bir bunalım daha ortaya çıkar. Bu bunalım bir bakıma işe girişte yaşanan bunalıma benzer. Orta yıllarda birey gelecekteki olanaklarını değerlendirdiği bir noktaya gelir. Bu bunalımın işe girişteki bunalımdan farkı "kariyer saati"ne dayanmasından doğar. Bu saat "toplumsal saat"e benzer ve bireyin meslekte tam saatinde olduğuna ya da zamanın gerisinde kaldığına ilişkin öznel duygusunu dile getirir (ilk kitabını elli yaşından sonra yazmaya başlayan öğretim üyesinin duyguları gibi). Birey, orta yıllarda 45-55 yaşları arasında emeklilikten önce kaç yılı kaldığının birden farkına varır ve amaçlarına ulaşmadaki hızını değerlendirir. Eğer oldukça geride kalmışsa ya da amaçları gerçekçi değilse, çok geç kalmadan işini değiştirmeye ya da amaçlarını daha gerçekçi kılmaya karar verir. Orta yıllarda insanlar yaşam çizgileri ile meslek çizgileri arasında sıkı bir ilişki olduğunu algılarlar. Meslek beklentileri ile meslek başarıları

arasındaki farklılık yaşın -yaşlanmanın- farkına varılmasına neden olur. Orta yıllarda meslek amaçlarının değerlendirilmesinin yanısıra, Neugarten'in belirttiği gibi, başarı, yeterlilik, denetim altına alabilme duygusu da söz konusudur. Orta yıllarda başarılı olanlar geçmiş deneyimlerinden kaynaklanan çok gelişmiş bir karar verme yeteneğine de sahiptirler. Neugarten'in başarılı deneklerinden çok azı yeniden genç olmak istediklerini söylemişlerdir. Yaşam döngüsünün orta yıllarında yaşanan bu olaylarda yine bir benlik değişimi söz konusudur.

Genel olarak, meslek basamaklarında her yeni adım, yeni bir çevre getiren her terfi, yeniden toplumsallaşmayı gerektiren her yeni iş benlikte değişimlere neden olur ve bu değişimler her zaman yeni benlikle içsel benliğin bütünleşme sürecini harekete geçirir.

B. Emeklilik

Emeklilik orta yıllardan yaşlılığa geçişi belirleyen toplumsal bir dönüm noktası olduğu için yetişkin gelişiminde önemli bir aşamadır. Emeklilikteki geçiş erinlikteki geçişe benzetilebilir; ancak, erinlikte

biyolojik etkenlerin ağır basmasına karşılık, emeklilikte toplumsal etkenler daha önemlidir. Emeklilik ayrıca, çalışmanın sona ermesiyle boş zaman döneminin başlamasını da belirler.

Carp'a göre emeklilik olgusunun üç temel yönü vardır: Olay, statü ve süreç olarak emeklilik. Emeklilik her şeyden önce bir geçiş noktasını gösteren bir olaydır. Üretimin artması emeklilik yaşını indirmekte, yaşam süresinin uzaması da emeklilik süresinin uzamasına neden olmaktadır. Bir toplumsal konumdan diğerine bu geçiş bir tür geçiş töreniyle de belirlenebilir, kimilerinin emekliye ayrılışı basına da yansıyabilir. Yine de emeklilik kesin bir toplumsal anlamı olmayan bir toplumsal olaydır; anlamı daha çok bireyin toplumsal yaşam alanı ile sınırlıdır. Öte yandan, emeklilik bir statü olarak da değerlendirilebilir. Emeklilik olayının ardından birey, kendine özgü rolleri, beklentileri ve sorumlulukları olan yeni bir toplumsal konuma geçer. Bu değişim üstlenilen rollerde ve yaşam standardında bir düşüşü de içerir. Bu nedenle, emekli statüsüne geçiş toplumsal konumda olumsuz bir

değişimdir. Azalan rollere ve artan boş zamana karşın toplumsal değişim

olumsuz yöndedir. Buna karşılık, emeklilik için gerekli çalışma süresinin azalması ve yaşam süresinin uzaması nedeniyle bu statüde yaşayanların sayısı da gittikçe artmaktadır. Dolayısıyla, gelecekte emeklilik statüsünün daha doyurucu olması beklenebilir. Toplumun bütün yaşlar için boş zaman etkinliklerine verdiği önem arttıkça, emekli insanlar çevrelerine yararlı yeni roller üstlendikçe emekliliğin toplumsal değeri de yükselecektir. Emeklilik bir süreç olarak da kabul edilebilir. Bu süreç yeni statüye hazırlanılmasını ve bu statü değişikliğinin getirdiği yeniden toplumsallaşmayı içermektedir. Bu bakış

açısından, emeklilik sürecindcki biyolojik, psikolojik ve toplumsal etkenlerin önemi vurgulanabilir. Bu süreci anlamak, sadece olayın etkisini

değil, aynı zamanda bireyin özelliklerini, geçmekte olduğu yeni statünün özelliklerini de anlamayı gerektirir.

a. Biyolojik Etkenler. Emekliye ayrılmada biyolojik etkenlerin önemli bir payı vardır. Emeklilerin hemen hemen yarısı kötü sağlık koşulları nedeniyle emekliye ayrılmış kişilerdir. En kötüsü de,

bu kişilerin aynı nedenle boş zaman etkinliklerine katılamamalarıdır. Bireyin emeklilikte yeterince doyum bulabilmesinde biyolojik düşüş önemli bir etkendir; öte yandan, hastalık da biyolojik düşüşe bağlı temel bir etkendir. Eğer belirli bir hastalık yoksa yaşa bağlı değişim de az olmaktadır. Örneğin, emeklilikten sonra başlayan akıl hastalığı çoğu zaman fiziksel bir hastalığın ardından gelir ve hastalığın yol açtığı toplumsal yalıtılmışlık emeklilikten çok hastalığa bağlıdır. Benzer biçimde, emeklilikten sonra ortaya çıkan depresyon geçici bir durumdur ve fiziksel hastalığı birkaç yıl sonra izleyen depresyonun aksine hastanelik düzeye gelmez. Şu halde, hastalık çok önemli bir biyolojik

etkendir ve insanın fiziksel sağlığı emeklilikteki doyumlarını, rollerini, kendini algılayışını etkiler. Emekli kişi sürekli tıbbi bakıma gereksinme gösteriyorsa, bağımsızlık duygusunu, özsaygısını, yeterlilik duygusunu, anlamlılık duygusunu koruması da oldukça güçleşecektir. Ancak, tıp bilimi henüz emekliye ayrılma ile hastalık başlangıcını birbirinden kesinlikle ayırabilecek düzeyde değildir.

b. Sosyo-kültürel Etkenler. Birey için emekliliğin anlamı,

büyük ölçüde, emekliliğin toplumsal etkenlerinden ve kültürel tanımından

etkilenmektedir. Örneğin, emeklilik rollerde ani değişime neden olduğundan, bu değişimin isteyerek ya da zorunlu olarak ortaya çıkması emekliliğin bireyin gözündeki anlamını da etkileyecektir. Bu değişimin anlamı emeklilik statüsünün özelliklerinden de etkilenecektir.

Araştırmalar, yüksek gelir, eğitim ve mesleki statü sahibi kişilerin uzun süre çalıştıklarını; emekliliği isteyenlerin emekli olmaya istekli olmayanlardan daha önce emekli olduklarını, kadınların emekliliği erkeklerden daha az istediklerini ortaya koymaktadır. Bu karmaşık örüntüler emekliliğin ancak bireyin yaşam alanı içinde kavranabileceğini göstermektedir. Örneğin, emeklilikteki yüzde elliye yakın gelir düşüşüne karşın emeklilik gelirinin yeterli bulunması, ileri yaşlarda ortaya çıkabilecek hastalıkların dikkate alınmaması yüzünden olabilir. Deneklerin yeterli gelir kavramları gençliklerinde yaşadıkları ekonomik sıkıntılardan etkilenmiş olabilir (cohort-bölük etkisi). Yararsızlık duygusunun artışı söz konusu ise de, emeklilerin çoğu böyle bir duygudan söz etmemektedirler; "yaşam doyumu" duygusunda emekli olanlarla olmayanlar arasında hiç fark bulunamamıştır. Erken emekli

olanlar geç olanlara oranla emeklilikten daha hoşnut olma eğilimindedirler.

Yaşam doyumunda, emeklilikten önce emeklilik konusundaki duygular, emekliliğin istemli ya da zorunlu olmasından daha etkilidir. Araştırmalar, emeklilik konusunda yaygın olarak beklenen olumsuz sonuçlar doğrultusunda bulgular vermemektedir. Tam tersine, emekli insanların toplumdaki yeni konumlarına bağlı olumsuzluklara hoşgörüyle baktıkları ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni, emeklilik değişiminin daha önceki değişimlerden farklı ama daha korkunç olmaması olabilir. Üstelik emekliler, Darwin'ci anlamda, daha önceki bütün değişimleri, bunalımları, güçlükleri atlatabilmiş en güçlülerdir.

Kuşkusuz, emeklilik sürecindeki bazı değişiklikler bu olayı travmatik hale getirebilir. Emeklilik sırasal bir düzen içinde ilerleyen bir meslek yaşamının son aşaması ise ve birey mesleğini tamamlamış olma duygusuyla emekli oluyorsa sorun yoktur; ama, emekliliğin düzensiz bir biçimde ortaya çıkması, belirli bir geçiş süresine olanak vermemesi durumunda bunalım söz konusu olabilir. Yine de, kötü bir işten ayrılınıyorsa ve daha iyi şeyler yapılabilecekse emeklilik olumlu bir geçiş olabilir. Emeklilik ve aile ilişkilerinin etkileşimi de önemlidir.

Eş yaşıyorsa emeklilik çifti daha yoğun bir ilişkiye sokabilir. Genel olarak çiftler için emeklilik yıllarının mutlu geçtiği söylenebilir. Ancak bazen de tersi olmakta, daha önce biriken nefret su yüzüne çıkmaktadır. Daha önce kendi iş dünyasında yaşayan erkek emeklilikle birlikte karısının yaşam alanına girer ve bu alanın paylaşılmasında sorunlar belirebilir.

Emeklilik araştırmaları emekliliğin önceden planlanmasının önemini vurgulamaktadır. Bu planlama, emeklilik sonrası gelir kaynaklarını, boş zaman ilgilerini, çevrede üstlenilecek yeni rolleri ve ilişkileri düzenlemeyi ve emekliliğe ilişkin bir bilinç geliştirmeyi içermektedir. Bu süreç zaman aldığı için önceden planlanması gerekli görülmektedir.

c. Psikolojik Etkenler. Emeklilik döneminde bireyin mesleğe ve aileye katkısını değerlendirmesi önem taşır. İşte ve ailede önemli şeyler üretmiş olmaya bağlı doyum duygusu sonraki döneme taşınacak önemli bir etkendir. Ketlenme ve verimsizlik duygusu ise emekliliği zorlaştıracaktır. Üretkenlik olanağı emeklilikle sona ermez; bütünlük duygusu da sadece emeklilik sonrasına örgü değildir. Yaşam döngüsünün evreleri birbiri üstüne gelir ve temel yaşantılar birbirini

bütünler. Örneğin emeklilik Erikson'un kuramında sonraki dönemin özelliği olan "bütünlüğe karşı umutsuzluk" bunalımının önemini arttırır.

Emeklilikle birlikte birey, içinde önemli bir rol oynadığı ve kararlar verdiği karmaşık dünyadan daha az karmaşık bir dünyaya geçer. Daha çok boş zamanı, daha az görevi vardır. Bu geçişin etkisini, önceden planlama kadar, kişilik özellikleri de belirler. Reichard, Livson ve Peterson, emekliliğe iyi uyum gösteren üç kişilik tipi ve kötü uyum gösteren iki kişilik tipi ayırt etmektedirler. İyi uyum sağlayan kişiliklerden birincisi "olgun" diye adlandırılan kişiliktir. Bunlar yaşlılığa kolaylıkla giren, kendilerini gerçekçi bir biçimde kabul eden, kişisel ilişkilerinde ve etkinliklerinde doyumlu kişilerdir. İkinci grup "salıncaklı sandalye insanları" diye adlandırılmaktadır; bunlar edilginlikleri nedeniyle emeklilikteki sorumluluktan kurtulma olanağını sevinçle karşılayan ve köşelerine çekilmeyi yeğleyen insanlardır. "Zırhlı" olarak adlandırılan üçüncü grup, anksiyeteye karşı düzenli işleyen bir sistem geliştirerek yaşlılığın edilginliğini ve çaresizliğini atlatabilen, fiziksel gerilemeyi yenebilmek için sürekli etkin olmayı

yeğleyen kişilerden oluşur; bu insanlar güçlü savunmalarıyla yaşlanma korkusundan kurtulmuşlardır. Yaşlanmaya kötü uyum gösterenler arasında en büyük grubu "kızgınlar" adı verilen insanlar oluşturur. Daha önce amaçlarına ulaşamamış olmaktan dolayı kızgın, düşlerini gerçekleştiremedikleri için başkalarını suçlayan, yaşlanmakla bağdaşamayan insanlardır bunlar. Diğer uyumsuz grup ise, geçmişe bakıp düş kırıklığı ve başarısızlık gören, ama kızgınlıklarını kendi içlerine çevirmiş, kendilerini suçlayan, yaşlandıkça daha depresif olan, değersizlik duyguları duyan kişilerden oluşmakta ve "kendilerinden nefret edenler" diye adlandırılmaktadır. (Bu kişilik özellikleri yaşlılıktaki bireysel gelişim incelenirken yeniden ele alınacaktır.)

Bu veriler, insanın kişilik üslubunun oldukça tutarlı olduğunu ve emeklilik gibi bir dönüm noktasında da aynı biçimde tepki verdiğini ortaya koymaktadır (D.C. Kimmel, 1974).

Özetle, şunları söyleyebiliriz: Emeklilik insan yaşamındaki dönüm noktalarından biridir. Emekliliğin doğurabileceği sorunlar toplumsal,

kültürel, ekonomik ve kişisel özelliklere bağlıdır. Esnek bir kişilik yapısına sahip kişiler emekliliğe de kolayca uyum sağlayabilirler. Emekliliğe önceden hazırlanmak da önemlidir, böyle bir hazırlık yapmamış kişilerde boşluk, anlamsızlık, işe yaramazlık duyguları oluşabilir. Tıptaki gelişmeler ortalama insan yaşamını uzattığından günümüzde emeklilik dönemi de uzamaktadır. Ne var ki, kişilerin uzayan bu döneme uyum sağlamalarını kolaylaştırma yolunda önemli adımlar atıldığı söylenemez. Araştırmalar, yaşlanmakta olan kişilerin sağlıkları izin verdiği sürece çalışmayı yeğlediklerini göstermektedir. Bunun nedenleri arasında, ekonomik zorunluluk, toplumsal baskı, başka ne yapacağını bilememe, kişiliğini ancak işinde bulma vb. sayılabilir.

Bazı kişiler için iş salt gelir getirdiği için önemlidir, böyle düşünen kişinin işi ona gelişim açısından herhangi bir katkıda bulunmaz. Buna karşılık bazı kişiler için yaptıkları iş parasal katkıdan daha önemli değerler sağlar, kendine güveni arttırır, topluma katılımı güdüler.

Emeklilik bu ikinci tür kişiler için diğerleri için olduğundan daha zor bir dönem olabilir. Emeklilik karşısındaki tutumları etkileyen etkenler şunlardır: Sağlık durumu, işe karşı tutum, emeklilik türü, emekliliğe hazırlanma, emeklilikte gelir düzeyi, ailenin tutumu.

Bütün bu bilgiler emekliliğin yalıtılmış bir olay değil, bir dizi evre içeren bir süreç olduğunu göstermektedir. R. C. Atchley emeklilik yaşantısının geçirdiği evreleri belirlemiştir (bk. Tablo 18). Bazı kişiler birtakım evreleri atlarlar, kimileri de tekrar ederler. Emeklilik öncesi evresinde insanlar kendilerini işlerinden duygusal olarak uzaklaştırmaya ve emeklilik yaşamı hakkında düşlemler kurmaya başlarlar.

Balayı evresi iş bırakıldığında ve düşlemleri gerçekleştirmeye girişildiği zaman başlar. Düşlemleri gerçekçi olmayan kişiler daha sonra uyanma evresine girerler. Uyanmış emekliler düşlemlerini bırakıp gerçekçi seçimler aramaya başladıklarında yeniden yönelim evresine ulaşırlar. Bu evre genellikle emekliliğin ikinci yılının sonunda ortaya çıkmaktadır. İnsanlar doyumlu bir yaşam üslubunu bulduklarında da kararlılık evresine girmektedirler. Bu kişiler kendilerine uygun bir emeklilik rolünü başaran kendine yeterli yetişkinlerdir. Emekliliğe ilişkin gerçekçi beklentilerle emekli olan kişiler balayı evresinden doğrudan doğruya bu evreye geçebilirler. Bitirme evresinde insanlar emeklilik rolünün dışına çıkarlar. Kimileri çalışmaya geri döner; çoğu için bu rol hasta ve zayıf düştüklerinde sona erer; artık kendilerine bakmaya yetenekli olmadıkları için hasta ve zayıf rolünü üstlenmeleri

gerekmektedir (Hoffman ve ark., 1994).

Tablo 18

Emekliliğin Evreleri

Evre - Özellik

Emeklilik öncesi - Emekliliğe duygusal bakımdan hazırlanma

Uyanma - Emeklilik öncesi düşlemlerin gerçekleştirilmesi

Yeniden yönetim - Gerçekçi seçimlerin araştırılması

Kararlılık - Emekliliğe başarılı uyum

Bitirme - Çalışmaya yeniden dönme ya da hasta ve zayıf olma rolüne sığınma

Kaynak: Atchley, 1976. Aktaran Hoffman ve ark., 1994.

:::::::::::::::

3. Toplumsal Çevre

Orta yaşlılıkta insanların toplumsal ilişkileri bir bakıma onların toplumsallaşma yeteneklerinin de anlatımıdır. Toplumla ilgili etkinliklerin pek çok türü vardır: Siyasal, dinsel etkinlikler, dernek ya da kulüp üyeliği, eğlence toplantıları, vb. Bu etkinlikler sosyo-ekonomik düzeyle yakından ilişkilidir. Gelir düzeyleri yüksek olanların toplum içinde daha etkin oldukları bilinmektedir.

Orta yaşlılığın gelişim görevlerinden biri de "arkadaşlık" sanatına ulaşmaktır. Orta yaşlılıkta kişi arkadaşlık konusunda daha seçici olmakta, ama arkadaşlıktan beklentilerini daha çok gerçekleştirmektedir. Özellikle streslerle dolu dönemlerde yetişkinler için arkadaşlık çok önemli olmaktadır. Yakın arkadaş yetişkinin en güvendiği ve önem verdiği kişidir. Knox yetişkin arkadaşlığının temel boyutları olarak

şunları göstermektedir: 1) En önemli boyut "yaşantı benzerliği"dir ve deneyim, etkinlik, ilgi paylaşımını içerir. 2) İkinci boyut "karşılıklılık"tır ve destek olma, bağlılık, kabul edicilik ve güvenirlik özelliklerini içerir. 3) Üçüncü boyut birlikte haz duyma özelliğini içeren "uyuşabilme" boyutudur. 4) Dördüncü boyut "yapısal"dır ve coğrafi yakınlığı, sürekliliği ve uygunluğu içerir. 5) Beşinci boyut, kimi arkadaşların yarattıkları hayranlık ve saygınlık nedeniyle model olma, rehberlik etme özelliğiyle ilgilidir (Schiamberg ve Smith, 1982).

Neugarten (1980), günümüz Amerikan toplumunda orta yaşlıların "belki Amerika'nın sahip olduğu ilk gerçek boş zaman değerlendiricileri" olduğunu söylemektedir. Boş zamanın toplum ve bireyler için ne anlama geldiği sorulabilir. Boş zaman, daha fazla TV izlemek, daha fazla yolculuk yapmak ya da arkadaşlarla daha fazla birlikte olmak demek midir? Yoksa eğitime, sanatlara, toplumsal hizmetlere daha fazla zaman ayırmak anlamına mı gelmektedir? Bu sorular, her bireyin kendi boş zamanını değerlendirme kararını kendisinin vereceği biçimde yanıtlanabilir. Ancak, her bireysel kararda toplumun da payı

olduğu kuşkusuzdur. Toplumsal değerler boş zamanın tanımlanmasında

etkili olmaktadır. Örneğin, boş zaman ne anlama gelmektedir, çalışılmayan

zamanla boş zaman, serbest zamanla boş zaman aynı şeyler

midir? Boş zamanın (leisure) tanımlanmasının çok zor olduğu ilgili

yayınlarda vurgulanmaktadır. Kelly, üç farklı boş zaman türü olduğunu,

bir de boş zaman olmayan çalışılmayan zaman türü bulunduğunu

belirtmektedir. 1) "Koşulsuz boş zaman", özgür olarak seçilen

ve işe bağlı olmayan boş zamandır. Tek saf boş zaman tipi olarak

ideal bir boş zamandır. Bir etkinliği gönlünce seçmek ve yapmak bu

türe girer, ama iş sıkıntılarından kaçmak bu türe girmez. Etkinliğin anlamı

ve seçme özgürlüğü bu tür için çok önemlidir. 2) "Koşullu etkinlik",

yine özgür olarak seçilmiş, fakat herhangi bir biçimde işle

bağlantılı olan etkinliktir. Boş zamanında bilimsel bir dergi okuyan

profesörün etkinliği buna en güzel örnektir. Bir iş adamı gönlünce

golf oynamak için golf sahasına gitliğinde bu etkinlik ikinci türe girer.

Üçüncü tür, tam anlamıyla özgürce seçilmiş olmayan, ama işle doğrudan

bağlantısı da bulunmayan "tamamlayıcı etkinlik"tir. Bu tür etkinlik,

gönüllü örgütlere (meslek birlikleri, kulüpler, vb.) girme ya da topluluk etkinliklerine (okul-aile birliği, vb.) katılma biçiminde olabileceği gibi, sosyo-ekonomik statüde ilerleme, eğitimini geliştirme biçiminde de olabilir. "Hazırlık ve ödünleme" etkinlik türü, işle bağlantılı ve serbestçe seçilmiş olmayan, dolayısıyla boş zaman etkinliği sayılmayan türdür. Örneğin, işi yüzünden TV izlemekten başka bir şey yapamayan kişi, müşterilerini ağırlamak zorunda olan satıcı, yarınki dersini hazırlayan öğretmen boş zaman etkinliğinde bulunuyor sayılmamaktadır. Bu etkinlikler doğrudan işle ilgilidir ve iş tarafından belirlenmektedir.

Kimmel (1974), normal bir kişinin neleri yapmaya yetenekli olması gerektiği sorusuna Freud'un verdiği yanıtı bugün biraz değiştirmek zorunda olduğumuzu söylemektedir: Normal bir kişi sevmeye, çalışmaya ve boş zamanını değerlendiımeye yetenekli olmalıdır.

::::::::::::::::

IV. YETİŞKİN EĞİTİMİ

Bu bölümde, günümüzde yetişkinlerin yeniden eğitimi, sürekli eğitim, yaşamboyu eğitim gibi adlarla anılan etkinliği, iki açıdan ele alacağız. Bunlardan birincisi eğitime yeniden dönen yetişkinler konusu, ikincisi de okuma-yazma bilmeyen yetişkinlerin eğitilmesi sorunudur. Birinci konuyla ilgili olarak Perlmutter ve Hall'dan (1992) aşağıya aldığımız parça ileri yetişkinlikteki eğitimin anlamını çok iyi açıklamaktadır.

"Pek çok gerontolog sürekli eğitimin yaşlılık yıllarının kalitesini büyük ölçüde iyileştireceğine inanmaktadır. Eğitim bilgi sağlar, ama aynı zamanda tutumları, inançları, davranışı etkileyen bir toplumsallaşma etkeni olarak uyarır ve etkide bulunur. Yaşlı öğrencilerin amaçları onların eğitimin değerinin farkında olduğunu göstermektedir. Kimi yaşlı öğrenciler, bedenlerinde ve davranışlarında olgunlaşmanın ve yaşlanmanın sonucu olan değişimleri anlamalarına ve belki de ödünlemelerine yardımcı olacak bilgiyi ararlar. Kimileri de eskiliğiyle onları tehdit eden teknolojik ve kültürel değişimi anlamaya çalışırlar. Bu değişimlerin kişisel sonuçlarına karşı

bilgideki ve becerilerdeki kuşak farklılıklarını en aza indirecek dersler alarak savaşabileceklerdir. Kimileri belki bir ikinci -ya da üçüncü- mesleğe girmelerini sağlayacak yeni mesleki beceriler kazanırlar. Kimileri de eğitimi anlamlı emeklilik rolleri geliştiren bir kişisel gelişme ve doyum aracı olarak kullanırlar." (Perlmutter ve Hall, 1992).

Perlmutter ve Hall'ın (1992) belirttiği gibi, okulun yaşlı yetişkinlere kapılarını açması oldukça gecikmiştir. Bunun nedenlerinden biri yaşlılık karşısındaki tutumlarımızdır. Yakın yıllara kadar yaşlanma düşüş, bozuluş ve ölümle eşanlamlı sayılıyordu. Şimdi artık yaşlı kişilerin de eğitimden yararlanabileceği kabul edilmektedir.

Yetişkin eğitimi etkinliklerine genellikle genç ve orta yaşlı yetişkinlerin katıldığı bilinmektedir. Amerika Birleşik Devletleri Nüfus Bürosu'nun 1990'da bildirdiğine göre, bu ülkede orta yaşlı (35-54 yaşlar arasındaki) yetişkinlerin yüzde 17'si ve 54 yaşından büyüklerin

yaklaşık yüzde 6'sı okula yeniden dönmektedir. Yetişkinlerin eğitime yeniden katılma nedenleri çok çeşitlidir, amaçları ise yaşla çok az değişmektedir. Genç yetişkinler iyi bir iş, bir genel eğitim sahibi olmak, daha fazla para kazanmak istediklerini belirtirken, daha yaşlı yetişkinler topluma katkıda bulunma, daha kültürlü bir kişi olma, daha fazla para kazanma isteklerini dile getiımektedirler; ilginç şeyler öğrenme, ilginç kişilerle tanışma niyetleri de belirtilmektedir. Willis (1985) yetişkinlerin eğitimlerinde bellibaşlı beş amaç saptamaktadır. Birincisi, yetişkinlerin kendilerini ikinci bir mesleğe hazırlamalarıdır. Bunlar erken emekli olan, işinden bıkan, mesleğine ilgisini yitirmiş kişilerdir; bazıları da yıllarını çocuk yetiştirmeye verdikten sonra iş pazarına giren kadınlardır. İkincisi, eğitimden toplumsal-kültürel değişimi anlama aracı olarak yararlanmaktır. Toplumsal ve teknolojik değişimlerin yarattığı tehdide karşı savaşabilmek için onları anlamak gerekmektedir.

Hızlı değişim, özellikle kişisel denetimin yitirildiğini telkin ettiği durumlarda tehdit edici olabilmektedir. Sürekli ya da yaşamboyu eğitimin geleneksel hedefi yetişkine bu değişimi kavrama yollarını sağlamaktır. Üçüncü amaç, teknolojik ya da sosyokültürel eskimeye,

modası geçmeye karşı savaşmadır. Gelişmiş ülkelerde sanayi ya da iş dünyası bu tür bir yetişkin eğitimini elemanlarına kendisi sağlamaktadır (en bilinen örnek büro memurlarına bilgisayar kullanımının öğretilmesidir). Dördüncü eğitim amacı doyumlu emeklilik rollerinin yaratılmasıdır. Burada amaç ekonomik yarar sağlamak yerine kişisel doyuma ulaşmaktır (hobiler, boşzaman ilgileri geliştirmek gibi). Son olarak, yaşlı yetişkinlerin önemli bir amacı da yetişkinliğin biyolojik ve psikolojik değişimlerini kavramaktır. Öğrenme, bellek, sorun çözme alanlarındaki düşüşleri önlemek için geliştirilen bilişsel stratejiler yetişkinlere öğretilebilmektedir. Bilişsel alandaki birçok araştırma kişinin eğitim düzeyinin yaşından çok daha etkili olduğunu göstermektedir.

Varolan eğitim programları ile yaşlı öğrencilerin gereksinmeleri arasındaki kopukluğu gidermek için doğrudan onlara yönelik programlar hazırlanmaktadır. Bunlardan biri Amerika Birleşik Devletleri'nde 60 yaşını geçmiş kişiler için düzenlenen, yoğun olmayan, kısa süreli bir programdır. "Elderhostel" adını taşıyan bu programda konular

mimariden genetik mühendisliğine, deniz ekolojisinden beyzbol edebiyatına kadar çok çeşitli alanlara yayılmaktadır. Araştırmalar, 71-86 yaşlar arasındaki bazı "yaşlı" öğrencilerin bu derslerden en fazla yararlananlar olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, okur-yazar olmayan yetişkinler sorunu dünyamızın hala ciddi bir sorunudur. Söz gelimi, Birleşmiş Milletler'e mensup 158 ülke içinde Amerika Birleşik Devletleri bile okur-yazar nüfus sıralamasında kırk dokuzuncu sırayı almaktadır. 1970'lerde bu ülkede nüfusun üçte birinin okumaz-yazmaz olduğu kestiriliyordu; on yıl sonra bu oran yüzde on üç dolaylarındaydı. Ancak bir ülkede okumaz-yazmaz yetişkinlerin sayısını belirlemek sanıldığı kadar kolay değildir. Bu konudaki kestirimler, hiç okuma-yazma bilmeyenlere mi, yoksa temel okuma-yazma becerisine sahip olup da bunu üretici bir biçimde kullanmayanlara mı bakıldığına göre değişmektedir. İşlevsel okumaz-yazmaz olarak adlandırılan ikinci gruptaki insanların nasıl tanımlanacağı konusunda da pek görüş birliği yoktur. Bununla birlikte, yetişkin eğitimi konusundaki beklentilerin dayandığı temel ilke

değişmemektedir: Eğer sağlığımızı koruyabilirsek, hep etkin olursak, zihnimizi kullanmayı sürdürürsek, büyük olasılıkla bilişsel işlevlerimizde önemli düşüşler olmayacaktır. Bu da yetişkinlerin her yaşta eğitimlerini sürdürebilecekleri anlamına gelmektedir.

Yetişkinlerde yaşa bağlı bilişsel düşüşler daha çok deneysel araştırmalarda ortaya çıkmakta, bunların gündelik yaşamdaki etkisinin çok az olduğu görülmektedir. Bireyin yaşam koşullarını dikkate alan kuramlara göre, gelişim büyük ölçüde bilişsel, toplumsal, fiziksel çevreye bağlıdır. Çeşitli eğitim programlarıyla yaşlı kişilerin sorun çözme kalitesi, bellek işleyişi, akıcı zeka düzeyi iyileştirilebilmektedir. Hangi teknik kullanılırsa kullanılsın eğitim genellikle etkili olmaktadır. Yaşlı kişiler eğitim sırasında çözdükleriyle aynı tür sorunlarla karşılaştıklarında yeni stratejiler kullanabilmektedirler. Buradaki sorun, bu stratejilerin benzer olmayan sorunlara aktarılması konusunda ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, gerek sorun çözme eğitimi, gerek bellek eğitimi, gerek akıcı zeka eğitimi programlarında yaşlı kişilerin önemli

ilerlemeler kazandıkları görülmektedir (Hoffman ve ark., 1994).

:::::::::::::::

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YETİŞKİNLİKTE İLERİ YILLAR

:::::::::::::::

YETİŞKİNLİKTE İLERİ YILLAR

İ. YAŞLILIK

Yaşlı kişiler kimlerdir? Gelişmiş ülkelerde genellikle 65 yaş ileri yetişkinliğin başlama yaşı olarak kabul edilir. Ancak, orta yıllarla ileri yıllar arasında sınır olarak bu yaşın seçilmesinde bir kesinlik yoktur. Yaşlılığın 65 yaş ve sonrasıyla tanımlanması Bismarck'tan kaynaklanmış ve diğer ülkelerde de kullanılagelmiştir. Bu tanımlamada, bireyin işten emekliye ayrılması ve bazı toplumsal ve sağlıksal hizmetlerden

yararlanmaya başlaması temel alınmaktadır. Bununla birlikte, 65 yaş bireyin diğer işlevlerini belirlemede yeterli değildir. Sözgelimi, bir bireyin 65 yaşında olduğunu söylemek, onun genel sağlığı, fiziksel ya da psikolojik dayanıklılığı, zihinsel yetenekleri, yaratıcılığı konusunda bize hiç bir bilgi vermez. Gerçekte yaşlı kişiler biyolojik ve davranışsal işlevler bakımından gençlerden ve orta yaşlı yetişkinlerden daha fazla değişiklik gösterir. Örneğin, 35 yaşındaki birinin neler yapabileceği konusunda oldukça doğru kestirimlerde bulunabiliriz, oysa 65 yaşındaki biri için kestirimlerimizin doğruluğu önemli ölçüde azalacaktır.

Günümüzde yetişkinliğin diğer dönemlerinde olduğu gibi yaşlılık dönemine de ilgi gittikçe artmaktadır. Gerontoloji yaşlılığın bütün yönlerini inceleyen bilim dalıdır; 1960'lara kadar akademik bir disiplin olarak var olmakla birlikte asıl günümüzde hızla gelişen bir alandır ve psikoloji, biyoloji, sosyoloji ve kent planlamasıyla yakından ilişkilidir. Geriyatri ise yaşlıların sağlık sorunlarını açıklamaya ve tedavi etmeye yönelik etkinlikleri içerir.

::::::::::::::::

1. Yaşlılığa Genel Bakış

Yaşlılık konusuna bilimsel açıdan yaklaşırken yapılacak ilk iş birtakım söylencelerle gerçekleri birbirinden ayırt etmek olmalıdır. Bunlardan birkaçı aşağıda incelenmektedir.

Söylence: Yaşlıların çoğu hastanelerde, bakımevlerinde, yaşlılar yurdunda ya da diğer kurumlarda yaşamaktadır. Gerçek: 65-74 yaş grubundaki 1000 kişiden sadece 12'si şifa yurtlarında yaşamaktadır.

Söylence: Yaşlıların çoğu çeşitli hastalıklar nedeniyle yetersizdir ve zamanının çoğunu yatakta geçirir. Gerçek: Evde yaşayan yaşlıların sadece % 8'i yatağa bağlıdır, % 5'i ciddi biçimde yetersizdir ve % 11-16'sı hareket bakımından sınırlıdır.

Söylence: Yaşlıların çoğunun sağlığı kötüdür ve kolayca bulaşıcı hastalığa yakalanır. Gerçek: Akut hastalıklar yaşlılar arasında nüfusun diğer kesimlerindekinden daha azdır. Kronik hastalıklar ise yaş ilerledikçe

düzenli olarak artmaktadır. Kronik sağlık sorunlarının bu artışına karşın, yaşlı kişilerin çoğu kendilerini günlük etkinliklerini yürütemeyecek durumda görmemektedir.

Söylence: İnsanların yaşamları ve ilgileri ileri yaşlarda köklü biçimde değişir. Gerçek: Yaşlı kişilerin boş zaman ilgilerinin üniversite öğrencilerininkiyle aynı olduğu görülmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşlı kişilerin oranı gittikçe artmaktadır. 1860 yılında 37 kişiden sadece biri 65 ya da daha ileri yaştaydı. 1960'da bu oran yaklaşık altıda bir olmuştur. Bu değişimin nedenleri olarak şunlar sayılmaktadır: Toplumun ve yöneticilerin yaşlılıkla ve özellikle yaşlıların sağlık ve gelir sorunlarıyla daha fazla ilgilenmesi, yaşlıların çeşitli kaynaklardan (toplumsal güvenlik, refah, tıbbi hizmetler, dinlenme merkezleri, vb.) yararlanma isteminin artması, yaşlı kişilerin siyasal bir güç ve toplumsal hareket olarak ortaya çıkması.

Yaşam beklentisi (life expectancy) kavramı, bir bireyin doğumundan itibaren ne kadar yaşayacağına ilişkin beklentiyi dile getirmektedir. Bu beklenti gelişmiş ülkelerde uzundur, yani bu ülkelerde insanlar ortalama olarak diğer ülkelerdekinden daha fazla yaşamaktadırlar; dolayısıyla, yine bu ülkelerde 65 yaş ve daha üstündeki insanların oranı diğer ülkelerdekinden daha fazladır. Örneğin, 65 ve üstündekilerin oranı Kenya'da % 3.6, Meksikada 3.7, Arjantin'de 7.5 iken, Hollanda'da 10.3, Macaristan'da 11.4, Danimarkada 12.1, İngiltere'de 13.1, Fransada 13.4, İsveç'te 13.7'dir (Demographic Yearbook, 1975, Birleşmiş Milletler).

Çeşitli ülkelerdeki yaşam beklentilerinin cinsiyete göre dağılımı Tablo 19'da, yaşlıların genel nüfus içindeki oranı Tablo 20'de gösterilmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşam beklentileri erkekler için 67, kadınlar için 75'tir (1975 verileri). Erkek ve kadınların yaşam beklentileri arasındaki fark 1920'den beri artmaktadır. 65 ve daha yaşlı

her 100 kadına karşılık 69 erkek vardır. Doğumda her 100 kadına karşılık

105 erkek vardır, erkek ölüm oranı sürekli artmakta, 19 yaşından

itibaren kadınların sayısı erkekleri geçmektedir. Genellikle erkeklerin

daha az yaşaması daha ağır çalışmasına bağlanmaktadır, ama yeni

doğmuş ve bebek oğlanlar kızlardan daha ağır çalışıyor değillerdir.

Asıl neden belki kadınların daha kararlı bir organizmaya sahip olmasıdır.

Ayrıca çevresel etkenlerin de payı vardır (erkeklerin daha fazla sigara

içmesi gibi).

Amerika Birleşik Devletleri'nde 22 milyon kişi 65 yaşında ya da

üstündedir. Bu grubun yaklaşık yarısı 73 yaşın üstünde, bir milyon

kişi de 85 yaşında ya da üstündedir. Bütün bu toplamlar bu yüzyıl

boyunca artış göstermiştir. 1900 yılında yaşam beklentisi sadece 47

yıl idi ve nüfusun sadece % 4'ü 65 yaşını aşıyordu. 1977 verilerine göre

yaşam beklentisi yaklaşık 72.5 yıla ulaşmıştır. Bu gelişme temelde

çocuk ölümlerinin azalmasına ve halk sağlığı önlemlerinin yaygınlaşmasına

bağlanmaktadır. Aşağıdaki tablo ABD'de 100 kadına karşılık

erkek sayısının yaşlara göre dağılımım göstermektedir (Tablo 21).

Kadınların erkeklerden daha uzun yaşaması kuşkusuz yaşlı yetişkinlerin evlilik statüsünü de etkilemektedir. Yaşlı kadınların çoğu duldur, öte yandan çoğu yaşlı erkekler de evlidir, çünkü yaşlı bir erkeğin evlenmesi yaşlı bir kadının evlenmesinden çok daha kolaydır.

Tablo 19

Dünyada Doğumdan İtibaren Yaşam Beklentileri

Ülke - Erkek - Kadın

İsveç - 72,1 - 77,5

Norveç - 71,3 - 77,6

Japonya - 71,2 - 76,3

Hollanda - 71,2 - 77,2

Danimarka - 70,8 - 76,3

İsviçre - 70,3 - 76,2

Kanada - 69,3 - 76,4

İtalya - 69,0 - 74,9

Doğu Almanya - 68,9 - 74,2

İngiltere - 68,9 - 75,1

Fransa - 68,6 - 76,4

Belçika - 67,8 - 74,2

Batı Almanya - 67,6 - 74,1

Avusturya - 67,6 - 74,2

Yunanistan - 67,5 - 70,7

İskoçya - 67,2 - 73,6

Polonya - 66,8 - 73,8

SSCB - 64,0 - 74,0

Meksika - 62,8 - 66,6

Çin - 59,9 - 63,3

Brezilya - 57,6 - 61,1

İran - 50,7 - 51,3

Kenya - 46,9 - 51,2

Hindistan - 41,9 - 40,6

Kaynak: Birleşmiş Milletler, 1977.

Tablo 20

Dünya Nüfusunda Yaşlıların Oranı

Tablo 21

ABD'de Kadın ve Erkek Sayısının Yaşlara Göre Dağılımı

Yaşlar - 100 kadına göre erkek sayısı

15'in altı - 104.1

15-24 - 102,2

25-44 - 97,3

45-54 - 93,6

55-64 - 89,6

65-74 - 76,8

75-85 - 61,5

85 ve üstü - 48,5

Kaynak: Birleşik Devletler Nüfus Bürosu, Current Population Reports,

1976.

:::::::::::::::

2. Yaşlılık Kuramları

Tıbbın bütün alanlarında yüzyılımızda ortaya çıkan ilerlemelere

karşın maksimum insan ömrünün daha fazla artmadığı bilinmektedir.

Genel olarak insanın yaşam uzunluğu organizmanın yaşına bağlı etkenlerle

belirlenmektedir. Ancak, bu ilişkinin doğası yani biyolojik

yaşlanmanın nedenleri henüz açıklanabilmiş değildir. Aşağıda, biyolojik

yaşlanma konusundaki çeşitli görüşler aktarılmaktadır.

Biyologlar tarafından belirlenen çok çeşitli yaşlanma türleri vardır.

Bakteriler yeterli gıda ve fiziksel ortam buldukları sürece yaşayabilirler.

Ağaçlar köklerindeki suyu yukarıya çekemez ve güneş ışığını

kullanamaz duruma gelinceye kadar yaşarlar. Vahşi hayvanlar

genellikle yaşlanmadan çetin doğa koşulları altında ölürler. Çeşitli

memeliler de üreme işlevlerini bitirdikten sonra yaşamdan çekilirler.

Filler üretkenliklerini yitirdikten sonra yavrularını yetiştirmek için

yaşayabilen nadir memelilerdendir. İnsan ırkı da üreme yeteneğini yitirdikten

sonra yaşamayı sürdürür. (Bir kadın menopozdan sonra 20

yıl, son çocuğunun doğumundan sonra 35-40 yıl yaşayabilir.)

Gerontoloji, yaşlanmanın, ırkların var olmasına ilişkin evrimsel

bir süreç sonucu mu, yıpranmanın birikmiş etkisi sonucu mu, yoksa

doğal fizyolojik değişim süreci sonucu mu ortaya çıktığını saptayamamıştır.

Yaşlanma genel olarak organizmanın çevreye uyumunda gitgide

artan bir yetersizlikle ortaya çıkar.

Belirli ırkların yaşam uzunluklarında kalıtsal özelliklerin rol oynadığı açıktır. Türlerin yaşam süresi, genetik ve kalıtsal özelliklerinin yüzyıllar boyunca evrimiyle ortaya çıkmıştır. Ancak üretimden sonra yaşamanın ne tür bir evrimsel katkısı olduğu tartışmalıdır. Weisman, insanın üretkenlikten sonra yaşamasının insan türünün yaşam değerini "toplumsal" olarak arttırdığını ileri sürmüştür. Şu halde yaşlanma süreci

çocukların yaşamını iyileştirmek için ortaya çıkmış olabilir. Çünkü yaşlılar birtakım güçlükleri aşmayı bilirler, örneğin kıtlık yıllarında yiyecek ve suyun nerede bulunduğunu anımsayabilirler. Öte yandan, yaşlılığın evrim sonucu olmadığını, genetik programın sona ermesinden kaynaklandığını ileri sürenler de vardır. İnsanın düşünme yeteneği onun daha uzun yaşamasını sağlamış olabilir, yaşlanma bir bakıma "programın tükenmesi" anlamına gelebilir. Böylece insanın ileri yaşları,

bir görev için uzaya gönderilen roketin görevini bitirdikten sonra yörüngede kalmayı sürdürmesine benzetilebilir. Bir başka evrimsel yaşlanma modeline göre, insanın yaşlanması, daha önce birincil önem

taşıyan uyum özelliklerinin ileri yıllarda olumsuz özelliklere dönüşmesidir.

Örneğin, insanın sinir sistemi hücrelerinin yenilenmemesi,

bellek ve öğrenme yeteneklerini arttırması açısından türün sürmesi

için çok uygundur, ama yaşamın sonsuza dek işlemesini de engeller.

Böylece insanın uzun yaşamasının ve sonuç olarak yaşlanmasının, türünün

varoluşu için gerekli olduğundan mı ortaya çıktığı (doğrudan

evrimin sonucu olarak), yoksa evrimleşmiş bir tür olarak çevresiyle

başaçıkmada ve yaşamını uzatmadaki başarısına mı bağlı olduğu (gelişmiş

zihin yapılarının sonucu olarak) henüz belli değildir.

Kalıtsal özellikler özel çevre koşullarında en üst düzeyde

gerçekleşebilecek gizilgüçlerdir. Kaza, hastalık, açlık gibi olaylar insanın

genetik özelliği ne olursa olsun yaşamına son verebilir. Jones, kır

yaşamı ve evlilik gibi etkenlerin yaşamı 5 yıl uzatığını, şişmanlığın

ise 4-15 yıl kısalttığını belirtmektedir. Ayrıca, çocukluk yıllarının ve

bulaşıcı hastalıkların denetime alınması ortalama yaşam süresini 15

yıl uzatmıştır. Dış etkenler arasında radyasyon da yaşlılığın olası nedeni

olarak ilgi çekmiştir. Hemen herkes günde bir miktar kozmik radyasyona maruz kalmaktadır. Yüksek miktarda radyasyon hücre çekirdeğini tahrip ettiği gibi, daha alt düzeylerdeki radyasyonun da yaşam süresini kısalttığı belirlenmiştir. Radyasyon ile yaşam süresinin azalması arasındaki ilişki birçok araştırmada ortaya konmuştur. Radyasyona maruz kalanlar daha fazla kromozom yitimine uğramaktadırlar, böylece yaşlanmanın hızlanması söz konusu olmaktadır. Ancak, hücrenin kendi kendini onarması gerçeği bu ilişkinin kesinliğini azaltmaktadır.

Hem kalıtsal, hemde dış etkenler (hastalık, radyasyon, virüs vb.) yaşam uzunluğuyla ilgili bulunmakta, ancak yine de bu etkenler yaşlanma olgusunu açıklayamamaktadır. Böylece fizyolojik yaşlanma kuramlarına gerek duyulmaktadır. Yaşlanmanın biyolojik sürecini açıklayan pek çok kuram vardır, fakat hiçbiri tümüyle kabul edilmiş değildir. Bu yaşlanma kuramları birincil yaşlanma süreçlerini tanımlayan kuramlardır. Birincil yaşlanma, bir türün bütün üyelerinde ortaya

çıkan aşamalı, kaçınılmaz, yaşa bağlı değişimleri içerir. Kuşkusuz bu tür yaşlanma tamamen normaldir. Birincil yaşlanmanın nedenleri konusunda çeşitli kuramlar vardır; bunlardan ilk üçü genetik denetimle ilgilidir.

a) Genetik programlama. Bu kurama göre düzenleyici genler gelişim sırasında harekete geçerler ve dururlar. Orta yaşlara yaklaşırken ya gençlik genleri durur ya da yaşlanma genleri harekete geçer. Şu halde bedenin bozulması ve ölümü genlerin önceden programlanmış olmasıyla düzenlenmektedir; başka bir deyişle, genler elden çıkarılabilecek bedenler üretmektedirler.

b) Zaman ayarlama. Bu kurama göre yaşlanma çeşitli organların derece derece bozulması olarak görülebilir. Hipotalamusun içindeki biyolojik saat pitüiter bezine gönderdiği sinyalleri azaltmaya başladığında bedenin hormon dengesi bozulmakta ve yaşlanma başlamaktadır.

c) Bağışıklık mekanizması. Bu kurama göre yaşlanma bağışıklık

sisteminin olanaklarının azalmasıyla başlar. Yaşlanmayla birlikte bedenin doğal savunmaları normal hücrelere yönelmektedir; yani bağışıklık sistemi artık yabancı maddeleri ve anormal hücreleri tanımakta güçlük çekerek bedene saldırmaya başlamaktadır.

Diğer yaşlanma kuramları ise insan bedeninde, özellikle hücrelerde biriken yıkımla ilgilidir; burada temel görüş biyolojik sistemin aşınmasıdır.

d) DNA'nın onarımı. Bu kuram bedenin DNA'yı onarma yeteneğinin, metabolizma sırasında ya da kirlenme ve radyasyonla temas sonucunda ortaya çıkan yıkımla başedemediğini varsaymaktadır. Böylece yaşlanma DNA'nın biriktirdiği yıkımların depolanması olarak ortaya çıkıyor demektir.

e) Kopye yanlışlarının birikmesi. Bu kuram biyolojik yıkımın hücredeki protein sentezi sırasında yapılan yanlışların sonucu olduğunu varsaymaktadır. Genetik mesajın tekrar tekrar kopyelenmesi sırasında

yanlışlar yıkıma yol açacak oranlarda birikmekte ve sonuçta hücreler normal olarak işleyemememektedir.

f) Metabolik artıklar. Organizmalar yaşlanırlar, çünkü hücreleri metabolizmanın artık ürünleriyle yavaş yavaş zehirlenir ya da işlevleri bozulur. Metabolizma sırasında değişimler beden hücrelerindeki protein moleküllerinin doğasını sürekli olarak değiştirirler. Kalıcı bağlar oluşturan moleküller gitgide katılaşırlar, dolayısıyla uygun işlev yapamaz olurlar ve onarılamazlar (Hoffman ve ark., 1994).

Perlmutter ve Hall'a (1992) göre, yaşlanma sürecini incelerken birincil, ikincil ve üçüncül yaşlanma arasında ayırım yapmak önemlidir. Birincil yaşlanma, yukarıda da belirtildiği gibi, herkeste ortaya çıkan, evrensel, kaçınılmaz yaşlanmadır ve genetik programın sonucu olabilir. Birincil yaşlanma (ya da "normal yaşlanma"), izleri yıllarca ortaya çıkmasa bile yaşamda erkenden başlar. Bazı belirtileri görünürdedir (saçların ağarması, hareketlerin yavaşlaması, görmenin zayıflaması gibi); görünür olmayan belirtiler bedenin uyum sağlama yeteneğini

azaltan özelliklerdir (ısıya tepkinin değişmesi gibi). Hücre içinde DNA'nın onarım yetisi derece derece azalır. Yaşlanma bedenin bütün düzeylerinde (yani hücreden organa, organdan sisteme) sürer. Bütün beden sistemleri yaşlanır, ama bütün organlar ya da sistemler aynı oranda yaşlanmaz. İkincil yaşlanma insanların çoğunda ortaya çıkar, ama evrensel ya da kaçınılmaz değildir. Bu tür yaşlanma, hastalığı, kullanımı bırakmayı ya da kötü kullanımı içeren yaşamboyu bir sürecin sonucudur. İkincil yaşlanmaya bağlı değişimler yaşla ilişkili olduğu için çoğu zaman birincil yaşlanmayla karıştırılırlar. Söz gelimi, ciltteki buruşukluklar geçmişte birincil yaşlanmanın belirtisi sayılırken, günümüzde (güneş ışınlarından gelen radyasyonun birikmesi ile) ikincil yaşlanmanın sonucu olarak değerlendirilmektedir. Birçok hastalık yaşlanmanın sonucu değildir; normal yaşlanma bile hastalığa yol açmadığı halde yaşlanan bedenin azalan direnci yaşlıları hastalığa daha yatkın yapmaktadır. Hastalık yaşla gitgide daha bağlantılı hale geldiği için genellikle yaşla ilişkili sayılan değişimlere katkıda bulunmaktadır. Kullanımı bırakma da bütün beden sistemlerinde ikincil yaşlanmaya neden olabilir. Örneğin, egzersiz yokluğu kaslarda zayıflamaya

(atrofi) ve mafsallarda sertleşmeye yol açabilir. Birçok yaşlı insan sırf artık yeteneği olmadığına ya da kendisine iyi gelmeyeceğine inandığı için egzersizi bırakmaktadır. Gerçekte ise bedenlerini kullanmadıkları için ikincil yaşlanmanın etkilerini çabuklaştırmaktadırlar.

İkincil yaşlanmanın bir başka nedeni olan kötü kullanımın en açık örnekleri sigara, alkol, aşırı şişmanlık ve kötü beslenmedir. Kötü kullanımın bu derece açık olmayan biçimleri de vardır. Örneğin, belirli bir derece işitme yitimi birincil yaşlanmayla birlikte görülür; ama çalışırken ya da müzik dinlerkenki yüksek sesler de işitmeyi sınırlayabilir.

Birincil yaşlanmanın etkileri konusunda bugünkü koşullarda hiçbir şey yapılamamaktadır; ama ikincil yaşlanmanın etkileri geciktirilebilir, yavaşlatılabilir, hatta durdurulabilir. Üçüncül yaşlanma yaşamın sonunu haber veren hızlı, sonul bozulmadır. Sağlıkta, toplumsal yaşamda, bilişsel işleyişte yaygın değişimlerle kendini belli eder; bu değişimler normal yaşlanmadaki değişimlerden hem nicelik hem nitelik açısından farklıdır. Yaşamın büyük bölümü artık uykuda geçmektedir, ölümün gelmesi yakındır (Perlmutter ve Hall, 1992).

Timiras yaşlanmayı, "kaza, hastalık ve diğer çevresel baskıların kaçınılmaz bir biçimde artmasına neden olan fizyolojik yeterlilik azalması" olarak tanımlamaktadır. Zamanın geçmesi ile ölme olasılığı da böylece artmakta (Gompertz'in 1825'de ortaya koyduğu matematiksel olasılık eğrisi) ve bireyin doğal nedenlerle ölmesi önemli yaşamsal süreçlerin gerilediğini ve sonucun ölüm olduğunu ortaya koymaktadır.

Henüz yaşlanmanın belirli bir nedene bağlı olarak açıklanması olanaklı görünmemektedir. Birden fazla gizil neden bir arada yaşlanmaya neden oluyor ya da sadece fizyolojik noksanların birikmesi yaşlanmayı yaratıyor olabilir. Dolayısıyla, teknoloji yaşlanmanın nedenini bulamadan yaşam süresini uzatacağa benzemektedir.

Aşınma kuramı sağduyuya en yakın kuram gibi görünmektedir. Buna göre, organizma tıpkı makinada olduğu gibi eskimektedir. Ancak, yaşam süresini yalnız çok çalışmanın ya da stresin kısalttığına ilişkin kesin bulgular yoktur. Organların zamanla aşınması "organ nakli"ni ortaya çıkarmıştır, ama eskiyen organları yenileyerek yaşam

süresini uzatmak olanaklı değildir, çünkü karmaşık homeostatik mekanizmanın gerilemesini ve hücre yaşlanmasını önlemek olanaksız görünmektedir.

Bedende yaşamsal fizyolojik dengeyi sağlayan homeostatik mekanizmalar yaşlanmada da rol oynamaktadır. Bu görüşe göre yaşlanma, homeostatik kusurların artışı sonucu ortaya çıkmaktadır. Dinlenme durumunda mekanizmaların kendilerini düzenlemelerinde yaşlılarla gençler arasında fark yoktur; ama, stres sonrasında normal dengeye dönmenin yaşlı deneklerde daha yavaş olduğu ortaya konmuştur. Böbreklerin dengeyi yeniden bulması, beden ısısının normale dönmesi, kandaki şeker oranının dengelenmesi yaşlılarda daha zor olmaktadır. Yaşlı organizmanın kendi kendisini düzenleyen geribildirimi (feedback) azalmakta, gerekli dengeyi koruyamayınca da organizma ölmektedir. Homeostatik mekanizmada gençlerin kolayca dayanabildiği baskılar yaşlıların yaşamını tehdit edebilmektedir. Bu baskılar fiziksel olabildiği gibi, fiziksel ve toplumsal çevrede değişimler biçiminde de olabilir. Yaşlılıkta ortaya çıkan duygusal baskılar da yaşlıyı tehdit edebilir.

Strese fizyolojik tepkinin azalan yeterliliği kuramı en geniş yaşlanma kuramıdır, çünkü yaşlanmanın fizyolojik, toplumsal ve psikolojik yönlerini bir arada açıklayabilmektedir. Yaşlanmayı metabolik artıkların birikmesiyle açıklayan kuram ise, bu artıkların yaşlılık nedeni olmaktan çok belirtisi olduğu biçiminde eleştirilmektedir. Ancak, biriken artık maddelerin yaşla ortaya çıkan değişimlerde önemli bir rol oynadığı da açıktır. Öz-bağışıklık kuramı, damar hastalıkları, yüksek tansiyon, şeker hastalığı, romatizma, kanser gibi sorunları açıklamada yararlı olmaktadır. Hücresel yaşlanma kuramı ise bedendeki hücre oluşumundan çok tükenmesine dayandığı için yanılmaktadır. Bazı hücrelerin çok ender olarak yenilendiği ya da hiç yenilenmediği doğrudur, ama hücrelerin büyük bir bölümü üremeyi sürdürür ve kuramsal olarak sonsuza dek yaşar. Ancak bu üreme yaşla kusurlu olabilmekte ya da mutasyona uğrayabilmektedir. Hayflick ise, hücrelerin sonsuz üreme gizilgüçlerinin aslında yaşlanma mekanizması olabileceğini ileri sürmektedir; hücreler çoğaldıkça bozulma olasılıkları da artmaktadır. Bu kuramların hepsi insanın doğal bir yaşam uzunluğuna

sahip olduğu sayıltısına dayanmaktadır. Araştırmacılar insan ömrünün en fazla 110 yıl dolaylarında olduğunu kestirmektedirler. Kuşkusuz yaşlanma derecesinde bireysel farklılıklar vardır, ama yaşlanmanın tipik değişimleri herkeste ortaya çıkar. Bu değişimler bir sonraki bölümde incelenmektedir.

:::::::::::::::

İİ. YAŞLILIKTA BİREYSEL GELİŞİM

Bu bölümde yaşlılık yıllarının fiziksel ve zihinsel değişimleri ve kişilik özellikleri incelenecektir. Yaşlılığın bir yitirme ve zarara uğrama dönemi olduğu yadsınamaz, ama yaşlılık sürecindeki değişimlerin çoğunun "anormallik" olarak nitelenemeyeceği de açıktır. Aslında yaşlılığa bağlı değişimlerle hastalığa bağlı değişimler arasında bir ayırım yapmak çoğu zaman güçtür ve insanlar genellikle bu iki etken grubunun birleşmesi nedeniyle tedavi peşinde koşarlar.

:::::::::::::::

1. Fiziksel Değişimler

Orta yetişkinlikten ileri yetişkinliğe doğru genel fiziksel sağlık'ta önemli değişimler görülür. Örneğin, kalp hastalıkları ve yüksek tansiyon artar, buna karşılık kansere bağlı ölümler azalır. Tablo 22'de orta ve ileri yaşlarda görülen yaygın ölüm nedenlerinin dağılımı gösterilmektedir.

Hemen hemen bütün duyularda yaşla birlikte bir düşüş görülür. Koku ve tat duyularındaki azalma beslenmeyi de bozar. Mekan algısındaki azalma bireyin dengesini ve eşgüdümünü etkileyebilir. Uzağı görme yeteneği genellikle diğer duyulardan daha önce bozulur. Görme alanında ve karanlığa uyumda da azalma vardır. Görmedeki bu değişimler etkinliği sınırlar ve uyum güçlükleri yaratır. İşitme duyusu genellikle yaşla azalır, bu da konuşmayı etkiler, toplumsal ilişkiyi sınırlar. İşitme yitimi çoğu zaman karışıklık, şaşkınlık ve güvensizlik duygularıyla bir aradadır, çünkü çevrede bir "durgunluk" izlenimi yaratabilmektedir.

Tablo 22

Orta ve İleri Yaşlarda Yaygın Ölüm Nedenleri

Hareket ve motor beceriler alanında, yaşlı kişilerin harekete geçmede çok zaman harcadıkları ve daha az kas gücüne sahip oldukları bilinmektedir. İleri yaşlarda kemik yapısında da oldukça büyük bir düşüş vardır ve bu da kırılma olasılığını arttırmaktadır. Ayrıca yetişkinlerin çoğunda kıkırdak ve eklemlerde kireçlenme görülmekte, esneklik azalmaktadır. Yaşla birlikte kas boyu ve gücü de azalmaktadır. Sinir sistemi değişimleri hareket becerisindeki azalmanın da en önemli nedenlerinden biridir. Merkezi sinir sisteminin aracılık ettiği her davranış organizmanın yaşlanmasıyla yavaşlar, böylece refleksler ve tepkiler daha yavaş ve daha az etkili olur.

Kalp-damar sisteminde yaşlanmaya bağlı değişimlerle hastalığa bağlı değişimleri ayırt etmek çoğu zaman güçtür. Sistolik kan basıncı artışına doğru bir eğilim, strese karşılık verme yeteneğinde bir azalma, kalpten çıkan kan miktarında bir düşüş vardır.

Yaşlılığa bağlı fiziksel değişimlerin psikososyal uyumu büyük ölçüde etkilediği bilinmektedir. Özellikle görme ve işitme duyusundaki azalmalar başka insanlarla etkileşimi ve iletişimi etkiler ve duygusal güçlüklere yol açabilir. Fiziksel bozulmaların kabul edilmemesi, reddedilmesi, özellikle yaşlılara özgü paranoid düşüncelerde kendini gösterir.

:::::::::::::::

2. Bilişsel İşlevler

a) Zeka

Zekanın değerlendirilmesi ve ölçülmesi en iyi koşullarda bile belirsiz ve kesin olmayan bir süreçtir. Bu güçlüğün bir bölümü zekanın tanımlanmasından kaynaklanmaktadır. Zeka, zeka testlerinde başarılı olmak mıdır? Zeka, insanlarla iyi ilişkiler kurmak, birçok arkadaşı olmak mıdır? Zeka, çok para kazanmak mıdır? Tanımı kimin yaptığına bağlı olarak zekanın aslında hiçbir anlamı olmadığı bile söylenebilir.

Yaşlılıktaki bilişsel işlevler konusundaki araştırmalar birçok değişim yönü olduğunu göstermektedir. Gelişim psikolojisinde uzun yıllar boyunca zekanın yaşlılıkta azaldığı görüşü benimsenmiştir. Ancak bugün bu görüşün tümüyle doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Özellikle boylamsal araştırmaların kesitsel araştırma bulgularını tam anlamıyla doğrulamadığı görülmektedir. Zihinsel işlevlerin yetişkinlikte azalmaya başladığı inancı kesitsel araştırmalardan kaynaklanmıştır. Boylamsal yöntemi kullanan Blum, Jarvik ve Clark gibi araştırmacılar ZB'nin ancak 65-85 yaşları arasındaki bireylerde değiştiğini saptadılar. Zeka testi puanlarında 55-73 yaşları arasında sadece küçük bir azalma olduğunu, daha fazla azalmanın ancak 73-85 yaşları arasında olduğunu buldular. Green gibi onlar da değişim derecesinin zeka testinin farklı bölümlerinde sabit olmadığını gördüler. Sözcük dağarcığı gibi bilgi testlerinde 85 yaşlarında bile azalma olmadığını, buna karşılık hız gerektiren testlerde azalmanın 65-73 yaşları arasında oldukça fazla olduğunu saptadılar.

Geçmişte psikologların ileri yetişkinlikteki zeka konusunda olumsuz bir sörüş geliştirmelerine yol açan kesitsel araştırmalar bireyleri "farklı" yaşlarda testten geçiriyor ve sonuçları karşılaştırıyordu. Oysa boylamsal araştırmalar daha çok vaka öyküleri gibidir, "bazı" bireyleri yıllar boyunca yeniden testten geçirmektedir. Yaşlılara ilişkin kesitsel araştırmaların, zeka testlerindeki başarıda kuşak farklılıklarını dikkate almadıkları görülmektedir. Eğitim olanaklarının artması ve diğer toplumsal değişimler, birbirini izleyen kuşakların gitgide daha yüksek düzeyde başarı göstermesini sağlamaktadır. Dolayısıyla halkın ölçülen zekası (ZB) da yükselmektedir. 1963 yılında 50 yaşında olanlar 1956'da 50 yaşında olanlarla karşılaştırıldığında ölçümlerin yükseldiği görülmektedir. Fakat 1963'te 50 yaşında olanlar 1956'da 43 yaşında olduklarına göre, 1956'da yapılan bir kesitsel araştırma, onların 1956'da 50 yaşında olanlardan daha başarılı olduklarını yanlış bir biçimde telkin edebilecektir. Böylece zekanın yaşla azaldığı sonucuna yanlış olarak ulaşılacaktır. Sonuç olarak, kesitsel araştırmalar kuşak (bölük) farklılıklarını kronolojik yaş farklılıklarıyla karıştırıyorlar demektir. Öte yandan, boylamsal araştırmaların da zekanın yaşla azalmasını

çok az değerlendirdiği ya da en aza indirdiği söylenebilir.

Araştırmaların gözden geçirilmesi, zihinsel yeteneklerde özellikle ileri yıllarda yaşla birlikte bir düşüşün ortaya çıktığını göstermektedir. Zekanın bazı yönleri, özellikle performans testleriyle ölçülenler ve akıcı zeka, diğerlerinden daha fazla yaştan etkilenmektedir. Buna karşılık zekanın bazı yönleri de -özellikle birikimli zeka- ileri yaşlara kadar artmaktadır. Daha önce de sözü edilen akıcı ve birikimli zeka ayrımı kimi psikologlar için çok önemlidir. Akıcı zeka "kültürden bağımsız"dır ve organizmanın fizyolojik yapısına dayanır; buna karşılık birikimli zeka toplumsal deneyimler sırasında kazanılır. Birikimli zeka testlerindeki dereceler. akıcı zeka testlerindekinden daha fazla resmi eğitimden etkilenirler. Genellikle birikimli zeka yaşla birlikte artış gösterir ya da en azından azalmaz; oysa akıcı zeka ileri yaşlarda yaşla birlikte düşüş göstermektedir.

Zekada yaşam süresinde ortaya çıkan gelişimsel değişimlerle ilgilenen en önemli araştırmalardan biri K.Warner Schaie'nin 1956'daki araştırmasıdır. 21-70 yaşları arasındaki yaklaşık 500 kişi belirli bir

sayıda zeka testinden geçirilmiş, yedi yıl sonra ilk örneklemdeki deneklerin

% 61'i yeniden teste almmıştır. Schaie'nin bulgularına göre

zeka iki boyutta yaşla artmaktadır: 1) "Birikimli zeka", yani sözel anlama,

sayısal beceri, tümevarımsal akıl yürütme gibi bireyin eğitimle

ve kitle iletişim araçlarıyla kazandığı beceriler; 2) "Görselleşme", yani

resimli malzemeyi işleme ve düzenleme.

Neugarten yaşlılık ve zeka konusunda şu sonuçlara varmaktadır:

(a) Kronolojik yaş başarıyı kestirmede iyi bir etken değildir.

(b) Eğitim düzeyi yaşlılıktaki başarıyı kestirmede etkendir, eğitim

düzeyi yükseldikçe başarı da yükselmektedir.

(c) Tepki hızı yaşla azalır. Bunun sonucu olarak yaşlı kişi hızlı

koşullarda verilen bir testte özellikle zayıf bir başarı gösterir.

(d) Fiziksel ve zihinsel bakımdan aktif olan bir yaşlı aktif olmayandan

daha başarılıdır.

(e) Zihinsel gerileme uzun ömürlülükle ters orantılı görünmektedir; daha az parlak olanlar erken ölürler.

(f) Zihinsel gerileme yaşlı erkeklerde yaşlı kadınlardakinden daha fazladır.

Sonuç alarak, hız, fiziksel etkinlik ya da kısa süreli bellek gerektiren yeteneklerin, zamana bağlı olmayan ya da deneyimden kaynaklanan yeteneklerden daha fazla düşüş gösterdikleri söylenebilir. Bu bulgu yaşlı kişilerin gençlerden ya da orta yaşlılardan daha az zeki oldukları anlamına gelmez. Tepkinin yavaşlaması zeka ölçümlerinin gençlerinkinden daha düşük olmasına yol açmaktadır. Yaşlı kişilerin görsel ve devinimsel eşgüdüm gerektiren görevlerde birtakım özel güçlükleri olduğu da açıktır.

b. Bellek

Piaget bilişin yapılarını vurgulamaktaydı, buna karşılık öğrenme

kuramcıları özel becerilerin ve olguların öğrenilmesini vurgulamışlardır.

Yeni bir bilişsel araştırma grubu ise, bu iki yaklaşımı birleştirmeye

çalışmaktadır. Bu grup insanın öğrenmesinde bilgi-işlem süreçlerini esas almaktadır, çünkü insanın düşünmesinin bazı yönlerinin bilgisayarın işleyişine benzediği gözlemlenmiştir. Bu araştırmacıların en çok araştırdıkları konu bellektir. Gelişimciler, belleğin birbirinden ayrı olarak ele alınabilecek iki yönü olduğunu kabul ederler: Beynin ne kadar bilgiyi alabileceğini, işleyebileceğini ve saklayabileceğini belirleyen bellek kapasitesi (memory capacity); bilgilerin zihinde tutulmasını sağlayan çeşitli bellek tekniklerinin anlaşılmasını ve kullanılmasını içeren üst-bellek (metamemory).

Bellek kapasitesi bilgiyi depolamanın üç düzeyini içerir: Birincisi, duyusal bilgiyi alındığı gibi geçici olarak depolayan bellek kaydı (sensory register)'dir. Duyusal kayıta giren malzeme çok kısa süre (bir saniyeden az) tutulur. Duyusal kayıt kapasitesinin çocuklarda ve yetişkinlerde hemen hemen aynı olduğu söylenebilir. Duyusal kayıta giren malzeme yaklaşık bir dakika süreyle kalacağı kısa süreli bellek'e (shortterm memory), oradan da daha fazla işlem göreceği ve günlerce, aylarca, yıllarca kalacağı uzun süreli bellek'e (long-term memory) aktarılır.

Yetişkinlerin çocuklardan, büyük çocukların küçük çocuklardan daha iyi anımsamasının genel nedeni üst-bellek farkıdır. Üst-belleği oluşturan ögeler, seçici dikkat (selective attention) ve çeşitli bellek teknikleri (memory techniques)'dir. Üst-bellek araştırmalar bilgi-işlem araştırmacılarının genel öğrenmenin aşamalarını daha yakından görmelerini de sağlamıştır. Yaşlı kişilerin bellek stratejilerini kullanmayı başaramamalarının nedeni temel bellek süreçlerini bilmemeleri değildir. Yaşlı yetişkinler karmaşık bellek stratejilerinin etkili olduğunu bildiklerinde bile bunları çok az kullanmakta, basit ya da kolay dışsal stratejileri yeğlemektedirler. Bu farkın yaşam üslubuyla ilgili olabileceği düşünülmektedir.

Öğrenme ve bellek birbirleriyle çok yakından ilişkilidir, dolayısıyla birindeki yaşa bağlı değişim diğerini de etkiler. Bellekte genellikle iki tür ayırt edilir: "Kısa süreli bellek" (örneğin, yeni bir telefon numarasını telefonu çevirişten hemen önce anımsamak) ve "uzun süreli bellek" (örneğin, bir yetişkinin çocukluk yaşantılarını anımsaması). Uzun süreli bellek yaşa bağlı etkenlere direnç gösterebilmektedir.

Sözel beceriler, önceki deneyimlerden kaynaklanan bilgi ve kişisel geçmişe ilişkin bilgi genellikle yaşla azalmamaktadır. Aslında insanlar yaşlandıkça bellek sisteminin bütün bölümleri aynı biçimde değişmemektedir. Yaşlanma duyusal belleği (görme ya da ses belleği) pek etkilememektedir; belleğin içeriği de yaşlanmadan etkilenmemektedir; uzun süreli belleğe depolanan bilgi sabit kalmakta ve yaşla birlikte artabilmektedir. Bu tür bilgiler geçici olarak kullanımdan çıkmakta, ama yitip gitmemektedir. Bir bilgi bir kez uzun süreli belleğe aktarıldı mı orada tutulması yaşa bağlı değildir. Yaşlı kişilerin sorunu bilgiyi geri getirecek ipuçlarını bulma konusunda ortaya çıkmaktadır.

Kısa süreli belleğin bazı kişilerde yaşla azalması konusunda çeşitli açıklamalar denenmiştir: Kullanmayışa bağlı bellek yitimi, bilgilerin birbirine karışmasına bağlı bellek yitimi, sinirsel-kimyasal değişime bağlı bellek yitimi. Kimmel özellikle son iki nedeni daha açıklayıcı bulmaktadır. Ancak, ilerleyen yaşla birlikte bellek yitiminin de ilerleyeceğini düşünmek yanlıştır. Araştırmalar, yalnızca bazı yaşlı kişilerin bellek yitimine uğradığını ve öğrenmeyi gençler kadar

sürdürebildiğini göstermektedir. Yaşlıların bir bölümü yaşa bağlı olmayan ses belleğini korumaktadır. Ayrıca, belleğin bütün yönleri yaştan aynı derecede etkilenmemektedir. Yaşa bağlı düşüşler, anımsama görevleri için tanıma görevleri için olduğundan daha fazla olmaktadır.

Yaşlılardaki bellek yitiminin pek çok nedenleri vardır; bazıları yeni bilgi edinmeye, bazıları bilginin korunmasına, bazıları da bilginin anımsanmasına ilişkindir. Örneğin, yaşlı kişiler yeni bilgiyi gençliklerinde yaptıkları kadar iyi ve tam olarak örgütleyemezler. Bellek yitimini açıklayan "bozulma" kuramına göre, unutma beyindeki bellek izlerindeki bozulmaya bağlıdır. "Karışma" kuramına göre ise, geri getirici işaret gitgide daha az etkili olmaktadır. Bilginin geri getirilmesi kusuru bellek yitiminin en büyük nedenlerinden biridir. Yaşlı kişiler, birikmiş bilginin geri çağrıldığı mekanizma ve stratejilerde bozulmaya uğrarlar. Ayrıca, yaş ilerledikçe geri getirme süresi de daha uzun olmaktadır.

Çeşitli bilişsel yeteneklerin azalış oranlarının karşılaştırılması,

belleği ve soyut akıl yürütmeyi içeren akıcı zekanın birikimli zekadan daha çabuk çöktüğünü göstermektedir. Bu bulgu bilişsel işleyişteki düşüşlerin bilgi-işlemin temel ögeleriyle bağlantılı olduğunu düşündürmektedir. Bu ögeler şunlardır: Girdi (bilginin beyne aktarılması), depolama (bilginin belleğe yerleştirilmesi), program (bilginin örgütlenmesi ve yorumlanması). Bilgiyi beyne getiren yollar açısından genç ve yaşlı kişiler arasında farklılık vardır. Yaşlı kişilerin bilgi alıcıları, özellikle gözler ve kulaklar duyusal uyaranı almakta daha az beceriklidir. Ayrıca, algı süreçleri yaşla birlikte yavaşlamaktadır. Çünkü yaşlılıkta beynin yeni bilgiyi kaydetme hızı azalmaktadır. Bir başka etken de, seçici dikkatteki azalmadır. Özellikle, birçok şeye aynı anda dikkat etmesi gerektiğinde yaşlı kişi genç birinden daha fazla ilişkisiz uyaranlar yüzünden dikkatini yitirebilir. Şu halde, yaşla birlikte girdi daha yavaş gelmekte ve daha az etkili olmaktadır. Algılanan bilginin bellekte depolanması gerekir. Bilgi depolamanın da yaşlılıkta daha az etkili olduğunu araştırmalar göstermektedir. Ancak, azalma belleğin bütün yönlerinde aynı değildir. Kısa süreli bellek, özellikle kişi için anlamlı ve ilginç olmayan konularda önemli bir düşüş

göstermektedir. Bunun nedenlerinden biri bilgi işlemenin yaş arttıkça daha fazla zaman alması, bunun da bilgiyi belleklerine almayı yaşlı kişiler için daha güç yapmasıdır. Buna karşılık, uzun süreli bellek yaşla birlikte çok az azalıyor görünmektedir. Bir bilgi bellek bankasına bir kez güvenli biçimde yerleştirildikten sonra orada kalma eğilimi göstermektedir. Yaşlılıkta herkesin bilgiye yaklaşma ve bilgiyi özümleme süreçleri ya da programları vardır. Bu zihinsel stratejiler gençlerde ve yaşlılarda farklı olabilmektedir. Bu farklılıklar sorun çözme alanında da söz konusudur. Yaşlılar soyut sorunları çözmede ilişkisiz bilgilerden daha fazla etkileniyor ya da mantıksal teknikler kullanmaktan çok kendi bildiklerini izliyor görünmektedirler.

Bunama (dementia), gitgide ilerleyen zihinsel bozulma, bellek yitimi, zaman ve mekan yönelimi bozukluğu ile belirlenen bir durumdur. Geriyatri uzmanları, 65-75 yaşlarındakilerin yaklaşık % 15'inin ve 75 yaşın üstündekilerin % 25'inin değişik derecelerde bunamaya uğradıklarını belirtmektedirler. Genellikle bu bozukluk beş yıl içinde ölümle sonuçlanmaktadır.

Bunama orta yaşlı kişilerde ortaya çıktığı zaman, Alzheimer ya

da Pick hastalığıyla bağlantılı olması koşuluyla, "presenile dementia" söz konusudur. Alzheimer hastalığında beyinde büzülme ortaya çıkar, Pick hastalığında ise değişimler lokalizedir. Anatomik bakımdan Alzheimer hastalarının beyni bunamaya uğramış kişilerin beyninden ayırt edilemez.

Alzheimer hastalığı bir yaşlılık ya da erken yaşlılık dönemi hastalığıdır. Beyindeki sinir hücrelerinin yıkımıyla ilerleyen bu hastalık bütün beyin işlevlerinin derece derece yitirilmesine yol açar. Nedeni tam olarak bilinmeyen, tedavisi de şimdilik olanaksız olan bu hastalıkla ilgili araştırmalar son yıllarda hızla artmıştır. Hastalığın nedeni günümüzde bir yandan genetik etkenlerle (beyin dokusunda amiloid maddesinin birikmesi), öbür yandan çevresel etkenlerle (beyin hücrelerinde alüminyum miktarının artması) açıklanmak istenmektedir; ancak kesin bir sonuca ulaşılabilmiş değildir.

Araştırmalar, bunamanın bir hastalık olduğunu, kaçınılmaz bir zihinsel bozulma ve düşüş ürünü olmadığını ortaya koymaktadır. "Senile

dementia"ya benzeyen semptomlar, alkolizmden, başa sürekli ağır darbeden (örneğin boksta) ya da felçlerden (beyine kan götüren damarların tıkanması) kaynaklanan beyin hasarlarının ardından da ortaya çıkabilir. Bunamanın en yaygın belirtileri, bellekte zayıflama, unutkanlık, dikkat azlığı, dikkatini yoğunlaştıramama, zihinsel algı azlığı, duygusal tepki azlığıdır. Bunamaya ve damar sertliğine bağlı değişimler birlikte ya da birbirinden ayrı olarak ortaya çıkabilir. Sağlıklı yaşlıların incelenmesi yaşlanma ile hastalık arasındaki ayrımın vurgulanmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla, bunama, yaşın ilerlemesiyle ortaya çıkabilecek ya da çıkmayabilecek bir hastalıktır.

c. Düşünme ve yaratıcılık

Öğrenme ya da bellek alanında ortaya çıkan bozuklukların düşünme ya da yaratma yeteneğini etkileyeceği açıktır. Bununla birlikte, yaşlı kişilerin hafif bellek yitimine ya da öğrenme güçlüğüne karşı birtakım yollar geliştirebildikleri bilinmektedir. Laboratuvar araştırmaları zihinsel süreçlerdeki yaşa bağlı değişimleri açıklamada daha yararlı

olmaktadır. Örneğin, yaşlı kişilerde sorun çözme yeteneğinin azaldığı bulunmuştur. Yeni kavramlar elde etme güçlüğü ve sorun çözmede etkili stratejiler kullanma yeteneksizliği yaşlı deneklerin özellikleri olarak ortaya çıkmaktadır. Yaşlıların düşünme süreçlerinin diğer iki özelliğini (katılık ve somutluk) laboratuvarda gözlemlemek daha güçtür.

Kavram geliştirme yeteneği yaratıcılıkla yakından ilişkilidir, dolayısıyla kavramlaştırma yaşlılıkta azalınca yaratıcılığın da azalması beklenir. Yaratıcılığın ne olduğu, nasıl ölçülebileceği, yaratıcı ürünlerin çoğunun yaşamın ileri yıllarında verilip verilmediği gibi sorunları yanıtlamak çok zordur. Lehman'a göre filozoflar yaratıcılıklarının tepe noktasına ortalama olarak 60-64 yaşları arasında çıkmaktadırlar. Einstein'inki gibi diğer yaratıcılık türleri, yeni bir kavramlaştırmanın ya da eski bir sorunu yeni bir bakışla görmenin keşfedilmesi sonucudur. Ayrıca yaratıcı kişiler sıradan işlerinde de çoğumuzun en büyük işimizde olduğumuzdan daha yaratıcıdırlar.

Yaratıcılık sorununa iki farklı yaklaşım vardır ve bu farklı tanımlar

yaratıcılıktaki yaşa bağlı değişimleri de açıklayabilir. Lehman yaratıcılığı bir büyük adamın yaşamının her yılında ürettiği "yüksek nitelikte ürün"lerin yüzdesiyle ölçmektedir. Buna göre, birçok alanda yüksek çalışma ürünlerinin oranı otuzlu yaşlar sırasında fazladır, sonra derece derece azalmaktadır. Yüksek ürünlerin yaklaşık % 80'i elli yaşında tamamlanmaktadır, elli yaşından sonra gerçekleştirilenlerin oranı % 20'dir. Lehman, çeşitli bilim alanlarında (tıp, atom enerjisi, astronomi, botanik, matematik) yüksek nitelikli ürünlerdeki yaratıcılık oranlarını incelemiş ve benzer sonuçlara ulaşmıştır: Başlangıçtaki doruk noktasını yaşla gelen bir düşüş izlemektedir. Bu düşüş birbirini etkileyen çeşitli etkenlerin sonucudur: Bedensel dinçlikte ve duyusal kapasitede azalma, hastalığın artması, salgıların değişmesi, pratik sorunlarla daha fazla uğraşma, yoğunlaşmaya uygun olmayan koşullar, entelektüel merakın zayıflaması, zihinsel bozuklukların artması, kötü alışkanlıkların birikmesi, vb.

Dennis ise, karşıt bir yol izleyerek, sadece "yüksek nitelikli" işleri değil, "toplam üretkenlik" olgusunu incelemiştir. Böylece kırklı

yaşların yaşamın en üretken dönemi olduğu ortaya çıkmaktadır. İnsan bilimlerinde çalışanlar yetmişli yaşlarda kırklı yaşlardaki kadar üretkendirler. Müsbet bilimciler 20-29 yaşlarında en az üretkendirler, yetmiş yaşlarında önemli bir düşüş göstermektedirler. Sanatçılar için düşüş daha da keskindir, sadece bu grupta yirmili yaşlar yetmişli yaşlardan

daha üretkendir. Bu çizgiyi zihinsel yetenekler dışında başka üretkenlerin belirlediği açıktır.

Her iki yaklaşımın bulguları dikkate alınarak, yaratıcılık çizgisinin önemli değişimler gösterdiği, ayrıca alanlara göre yaratıcılıkta doruk noktalarının farklılaştığı söylenebilir. Örneğin, Manniche ve Falk'ın Nobel ödülünü kazananların (1901-1950) çalışmaları üzerinde yaptığı araştırma fizikte ve kimyada Lehman'ınkine benzer bulgular vermiş, tıpta ortalamanın kırk yaşlarında olduğunu ortaya koymuştur.

Yaratıcılığı tanımlama biçimine bakılmaksızın, yükselişlerin ve düşüşlerin, zihinsel değişimlerden çok zihinsel olmayan etkenlere bağlı olduğu da söylenebilir. Bu açıdan sağlık belki en önemli etkendir. Sağlık engeli dışında, insanların yaratıcılığı için hiçbir yaş sınırının olmadığı belirtilebilir. Bazı üreticilik türleri -yaratıcı katkılar

ya da başarılar biçiminde olsun- uzun bir yaşamın sonlarına dek sürmektedir.

Bischof aşağıdaki örneklerin bunu kanıtladığını söylemektedir (1969):

- Mikelanj, St. Peter'in kubbesini 70 yaşında bitirmiştir.

- Sofokles, Kral Oedipus'u 80 yaşında yazmıştır.

- Goethe, Faust'u 80'inden sonra tamamlamıştır.

- Gladstone, 84 yaşında dördüncü kez başbakan olmuştur.

- Hendel, Haydn ve Verdi ölümsüz melodilerini 70 yaşından sonra yaratmışlardır.

- Hobbes, 91 yaşına dek yazmayı sürdürmüştür.

- Franklin, 81 yaşında Anayasa Kurulu'nun etkin bir üyesi olarak çalışmıştır.

- Jefferson, 83 yaşındaki ölümüne dek yaratıcı ve etkin olmuştur.

- Tennyson, 80 yaşından sonrasına dek şiir yazmayı sürdürmüştür.

- Churchill, 77 yaşında başbakan olmuştur.

Daha yakın tarihlere gelindiğinde de pek çok ilginç örneğe rastlanmaktadır:

Oyun yazarı ve yöneticisi George Abbot 92 yaşında kitap

yazmış, 100 yaşında müzikal oyun yönetmiştir; George Burns 80 yaşında

en iyi yardımcı aktör Oscarını kazanmış, 88 yaşında film çevirmiştir;

Ruth Gordon 83 yaşında Emmy ödülünü kazanmış, 85

yaşında kitap yayınlamıştır; Harry Lieberman 80 yaşında resme başlamış,

106 yaşındaki ölümüne kadar bunu sürdürmüştür; ressam ve

heykelci Georgia O'Keffe 90 yaşında Başkanlık Onur Madalyası'nı kazanmış,

95 yaşında sergi açmıştır; Pablo Picasso resim çalışmalarını

90 yaşına kadar sürdürmüştür; Scott O'Dell çocuk kitapları yazmaya

61 yaşında başlamış, 90 yaşında bile bunu bırakmamıştır; Erik Erikson

80 yaşında gelişim psikolojisi kitabı yayınlamış, 84 yaşında yaşlılık

araştırmalarına katılmıştır.

Bilişsel işlevlere genel bakış

Bu bölümde yetişkinlikteki bilişsel işlevler konusunda daha önce aktarılan bilgiler topluca değerlendirilecektir. Bu bağlamda özellikle zeka ve bellek ele alınacak, daha sonra bilişi etkileyen etkenler gözden geçirilecektir.

Bilindiği gibi, zeka konusunda süregelen en önemli tartışma zekanın genel bir yetenekten mi, yoksa bir dizi süreçten mi ibaret olduğu sorunu çevresinde döner. Kimi araştırmacılar zekanın akıcı zeka (temel bilişsel süreçler) ve birikimli zeka (kazanılmış bilgiler ve gelişen zihinsel beceriler) olarak ikiye ayrılabileceğini savunurlar. Aynı bağlamda,

zekanın mekanik zeka (temel süreçler) ve pragmatik zeka (sözcük bilgisi, uzmanlık, üst-biliş) olarak ayrılabileceğini ileri sürenler de vardır. Piaget'in organizmik yaklaşımında zekanın gelişimi ergenlik döneminde en üst düzeyine çıkar (soyut işlem düşüncesi). Yaşlı kişilerin Piaget'ci görevlerdeki başarısı daha genç yetişkinlerinkinden genellikle daha düşüktür; ama bu, yaşlı yetişkinlerin çevresel koşullarıyla

ya da bu görevlerin nitelikleriyle açıklanabilmektedir. Zekanın, işleme, bilme, düşünme düzeylerinin bileşimi olduğunu ileri süren üç katlı model'e göre, temel bilişsel süreçler (1. kat) yaşamın sonuna doğru bozulabilir; sözcük bilgisi (2. kat) ve yüksek zihinsel işlevler (3. kat) ise sürekli gelişim gösterebilir. Soyut-sonrası düşünce'ye (3. kat süreci) ulaşan kişiler görelilik düşüncesini sergilerler, çelişkinin gerçekliğin temel bir yönü olduğunu anlarlar ve çelişkileri diyalektik düşünce içinde bileştirirler. Yaratıcılık, önceden birbirine bağlı olmayan ögelerin yeni, alışılmış olmayan ve uyumsal bir tarzda bir araya getirilmesini içerir. Yaratıcılıkta en üst düzeye ulaşılması, daha önce verilen örneklerde görüldüğü gibi, kronolojik yaşla değil meslek yaşıyla ilişkilidir.

Genellikle bellek sistemindeki değişimlerin yaşlanmaya eşlik ettiği herkesçe bilinir. Ancak, sistemin bütün bölümlerinin aynı biçimde değişmediği de bir gerçektir. Bellekteki değişimleri daha iyi anlamak için sistemi "kapasiteler" ve "içerikler" olarak ayırmakta yarar vardır. Bellek kapasiteleri temel mekanizmalardan ve stratejilerden oluşur ve düşüş gösterebilir; buna karşılık depolanan bilgiden oluşan bellek içerikleri artış gösterebilir. Bellek sisteminin en sığ düzeyinde, çevresel

bilgiyi (sesler, görüntüler, kokular, vb.) alan temel mekanizma

olan duyusal bellek yer alır. Bu bilgi bir-iki saniye kalır, sonra zayıflar,

eğer kullanılacaksa daha derin bir düzeyde işlem görmesi gerekir.

Yaşlanmanın duyusal bellek üzerinde çok az etkisi olduğu ileri sürülmektedir.

Bellekte iki temel sistem daha vardır. İşte, yaşlanmanın etkisi

bu iki sistemde çok farklıdır. Kısa süreli bellek bilgiyi bilinçte tutan

sınırlı kapasiteli sistemdir. Burada bilgi genellikle yaklaşık 15 saniye

içinde yitirilir. Bilginin sürekli kodlama için örgütlendiği kısa süreli

bellekte hız ve esneklik yaşla birlikte azalmaktadır. Uzun süreli bellek

geçmiş deneyimlerin, dünyaya ilişkin bilgilerin depolandığı, bellek

içeriklerini tutan, sınırsız kapasitesi olan bir sistemdir. Kodlanan bilgi

uzun süreli belleğe aktarılır ve yeniden gereksinme duyuluncaya kadar

orada tutulur. Geri çağırma sırasında bilgi yeniden kısa süreli belleğe

aktarılır ve orada bilinçli olarak işlenir. Yaşın bilginin zihinde

tutulmasına etkisi yoktur; bilgi uzun süreli bellekte bir kez depolandığında

orada tutulması her yaşta aynıdır. Kişi bilgiyi geri getirmeye yeterli

olmadığında bile bilgi depolanmış ama kullanılmıyor demektir. O halde,

doğru durumda doğru ipucu verildiğinde bilginin geri getirilebileceği

söylenebilir. Yaşlı yetişkinler kodlama ya da geri getirme stratejilerini kendiliğinden kullanmada genellikle başarısızdırlar. Bellek sisteminin nasıl işlediğini anlamak olarak tanımlanan üst-bellek konusunda yaşlı yetişkinlerin durumu araştırılmaktadır. Yaşlıların bellek sistemine ilişkin bilgileri gençlerinkinden farklı olmadığı halde, yaşlı yetişkinler bilgiyi gençlerden daha az özel ve ayırt edici bir biçimde kodlamaktadırlar, bu da bilgiyi geri getirmeyi güçleştirmektedir (Perlmutter ve Hall, 1992).

Daha önce de belirtildiği gibi, araştırmacılar yetişkinlikte bilişi etkileyen etkenlerin neler olduğu sorusunu sık sık ele almışlardır. Eğitim bu tür etkenlerin başında gelmektedir; diğer etkenler arasında kişilik, yaşam üslubu, kronik hastalıklar sayılabilir. Kişilik örüntüleri bilişin işleyişini özellikle yüksek derecede stresli durumlarda etkileyebilmektedir. Yetişkinler emekli oldukları ve toplumsal yaşamdan uzaklaştıkları zaman da bilişsel yeteneklerinde düşüş görülebilmektedir. Zeka düzeyindeki düşüşler yoksul olmakla, toplumdan uzaklaşmakla, çalışmayı kesmekle, dul kalmakla ya da boşanmakla ilişkili

olabilmektedir. Etkin bir yaşam üslubuna sahip olan, toplumsal ve

entellektüel etkinliklere tam olarak katılan yetişkinler zeka testlerinde en

iyi sonuçları almaktadırlar. Düzenli beden egzersizlerinin de bilişsel

başarı üzerinde etkili olduğu görülmektedir (tepki zamanı hızlanmakta,

bellek daha iyi çalışmakta, akılyürütme daha kusursuz olmaktadır).

Düzenli egzersiz kaygıyı ve gerilimi de azaltmaktadır. Egzersizin

dolaşım sistemi ve kan basıncı üzerindeki olumlu etkisi zaten bilinmektedir;

öte yandan, kalp-damar hastalığının belirtisi olan yüksek

tansiyon bilişsel işlevlerdeki yaşa bağlı düşüşü kısmen açıklayabilmektedir

(tansiyon ile akıcı zeka testi puanları arasında olumsuz korelasyon

vardır). Kalp-damar hastalığı ile sorun çözme yeteneğindeki

düşüş arasında da ilişki olduğu saptanmaktadır. Orta yaşlı ve yaşlı kişilere

Piaget'in soyut akılyürütme testleri verildiğinde puanlar üzerinde

yaşın değil sağlık durumunun etkili olduğu görülmektedir.

::::::::::::::::

3. Kişilik Özellikleri

Kişiliğin ele alınışında her insanın tek ve biricik olduğu gerçeğini her zaman akılda tutmak gerekir. Bununla birlikte, bir kişilik tipolojisi yapmak da olanaklıdır. Nitekim, yaşlı kişileri inceleyen gerontologlar belirli kişilik tipleri saptamaktadırlar.

Reichard, Livson ve Peterson 55-84 yaşları arasındaki 87 erkeği inceleyerek belli başlı kişilik tiplerini ortaya çıkarmışlardır. İyi uyum sağlamış olanlar "olgun", "salıncaklı sandalyeli" ve "zırhlı" kategorilerinde, daha az uyum sağlamış olanlar ise "kızgın" ve "kendinden nefret eden" kategorilerinde sınırlanmışlardır. "Olgun" tip yaşamdan zevk alır, kendini kabul eder, etkinliklerinde ve başkalarıyla ilişkilerinde doyum arar, geçmişte olanlara yazıklanmadan içinde bulunduğu durumda en iyisini yapmaya çalışır. "Salıncaklı sandalyeli" tip de yaşlılık yıllarında başarılıdır, ancak yaşama olgun gruptan daha edilgin bir biçimde yaklaşır, emekli olduğuna ve sorumluluktan kurtulduğuna sevinir. "Zırhlı" tip yaşlanmanın sonuçlarından korkar, bu konuyla

yüzleşmekten kaçar, duygularını denetim altında tutar; mutlu göründüğü

için yaşlanmada kısmen başarılı sayılır. "Kızgın" tip, kendi kendisiyle

barışık olmayan, yaşlandığına kızan ve ölümden korkan tiptir.

"Kendinden nefret eden" tip yaşlanmanın sonuçlarına bozulan, gündelik

sorunlarda kendini kınayan, ölümü kendi sefilliğinden kurtuluş

gibi gören tiptir.

Yaşlılıktaki kişilik tiplerini açıklayan bir başka araştırmada

yukardakilere benzer dört yaşlı tipi bulunmuştur. Neugarten'in bu

araştırması kişiliği "yaşam doyumu" ve "etkinlik düzeyi" ile ilişkisi içinde

ele almaktadır. Denekler 70-79 yaşlarında 59 erkek ve kadından oluşmaktadır.

Tipler, "bütünleşmiş", "zırhlı-savunmacı", "edilgin-bağımlı"

ve "bütünleşmemiş" kategorilerinde toplanmaktadır.

Bütünleşmiş kişilikler, egoları yeterli, bilişsel yetenekleri tam,

yaşam doyumları yüksek, iç yaşamları görece karmaşık kişilerdir. Bu

kişiliklerde üç tip ayırt edilir: 1) "Yeniden örgütleyici"ler sürekli

etkinlik içindedirler ve yaşamlarını eski etkinliklerin yerine yenilerini

koyarak yeniden düzenlerler. 2) "Odaklanmış" kişiler, birincilerin aksine, enerjilerini bir ya da iki rolde yoğunlaştıran kişilerdir, 3) "Kopmuş" kişiler, düşük bir etkinlik düzeyi göstermeleriyle ilk iki kişilikten ayrılırlar ve kendi dünyalarına çekilmiş olarak yaşarlar.

Zırhlı-savunmacı kişilikler çabacı başarı güdüleriyle ve genellikle sakınımlı duygularıyla belirlenir. Bu kişilikler iki tipe ayrılırlar: 1) "Sebatlı" model, orta yaş yaşam biçimini ve etkinliklerini olanak ölçüsünde koruyan ve sürdüren tiptir. Etkinlik düzeyi yüksek ya da orta, yaşam doyumu fazladır. 2) "Daralmış" tip, yaşlılık tehdidine karşı toplumsal ilişkilerini sınırlayarak kendini savunmaya çalışır. Orta bir etkinlik düzeyinin eşlik ettiği oldukça yüksek bir yaşam doyumuna sahiptir.

Edilgin-bağımlı kişilikler: 1) "Başvurucu-arayıcı" kişiliğin yüksek düzeyde bağımlılık gereksinmesi vardır, olduğunca uzun süre bağlanacak birini bulduğunda yaşamdan daha fazla hoşnut olur. 2) "Duygusuz" kişilik görece edilgin ve kayıtsız bir yetişkinlik yaşar, yaşam doyumu ortayla düşük arasındadır.

Bütünleşmemiş kişilikler yüksek derecede çözülmüş, örgütlenmemiş bir yaşlılık örüntüsü gösterirler. Duygusal bozukluklar ve düşünce süreçlerinde genel bir gerileme içeren psikolojik sorunları vardır. Hem etkinlikleri hem de yaşam doyumları aşağı düzeydedir.

Daha önce de sözü edildiği gibi, Neugarten'e göre, insanlar yaşlandıkça içşel düşünce ve duygulara dış etkenlerden daha fazla bağımlı olmaya yönelmektedirler. Neugarten bu değişimi etkinlikten edilginliğe geçiş olarak görmektedir. Dünyayı edilgin bir açıdan görmeye başlayan yetişkinler dış dünyadan iç dünyaya geçmeye başlamaktadırlar. Yetişkinlerin kendi iç dünyalarıyla uğraşmaları gitgide artmakta, diğer insanlarla duygusal bağları da azalmaktadır. Bütün bunlara karşın, eskiden kendilerini nasıl görüyorlarsa öyle görmeyi sürdürmektedirler. Dolayısıyla, ileri yetişkinlikte benlik-kavramında dramatik değişimlerden çok kararlılığın olduğu söylenebilir. Atchley'e göre benlik-kavramındaki bu kararlılığın iki nedeni vardır: 1) Yaşlılar başkalarından gelen tepkilere daha az, kendi iç ölçülerine daha fazla

bağımlıdırlar. 2) Yaşlılar değişime karşın kendilerini önceki rolleriyle düşünmeyi sürdürürler (örneğin emeklilikten çok sonra da kendilerini öğretmen, avukat, mühendis olarak düşünmektedirler). Benlik kavramının kararlılığını koruma yeteneği, Liberman'a göre, ileri yetişkinlikteki rol değişimlerine olumlu uyum sağlamakla ilişkilidir (Schiamberg ve Smith, 1982).

Yaşlılıktaki kişilik konusuna gelişim görevleri açısından da bakılabilir. Erikson'a göre umutsuzluğun karşıtı olan "ego bütünlüğü" ileri yetişkinliğin olumlu niteliğidir. Başka yazarlar yaşlılığın gelişim görevi olarak, başarılı alışkanlıkların sürdürülmesini, geçmişle bütünleşmeyi, olgunluktan bilgeliğe geçişi, yaşlılıktaki olgunluk değişikliğini kabul etmeyi, yaşamın sona ermesini onaylamayı, değişmiş idealler edinmeyi vb. göstermektedirler. Önerilen görev ne olursa olsun, yaşlılık yıllarının getirdiği değişimler genellikle ölüme hazırlanma göreviyle ilgilidir. Öte yandan, yaşlılar, artan edilginliklerini ve bağımlılıklarını, artık katılmacı olmaktan çok izleyici olmalarını, azalan güçlerinin sınırlarını kabul etmek göreviyle de karşı karşıyadırlar. Dürtülerinin gücündeki değişimleri kabul etmek de bir başka gelişim

görevidir. Yaşlı kişiler merkezi sinir sistemindeki bazı gerilemeleri, yeni bilgiler edinmedeki güçlükleri kabul etmek zorundadırlar.

Bazen yaşlıların bu dönemin gelişim görevlerine karşı çıktıkları da görülür. Azalan fiziksel ve zihinsel yeteneklerine karşın istemlerini değiştirmeyi reddedebilir, sınırlılıklarının artışını yadsıyabilir ve bunun için de savunma mekanizmalarına başvurabilirler. Bunun tersi bir tutumla, yaşlılığa bağlı fiziksel ve zihinsel düşüşe abartmalı bir biçimde zamanından önce teslim olma ve kendini kaptırma eğilimi de söz konusu olabilir.

Yaşlıların kişiliği konusunda merak edilen en önemli konulardan biri de, onların yaşla birlikte daha tutucu ve huysuz olup olmadıklarıdır. Bazı araştırmalar yaşlıların yaşlandıkça özsaygılarında ve yaşam doyumlarında önemli bir değişim olmadığını göstermektedir; yaşlıların özsaygısı gençlerinki kadar yüksek bulunmaktadır. Kimi gelişim psikologları, yaşın çok küçük bir etkisi olduğunu, çünkü yaşlıların kendilerini "yaşlı" hissetmediklerini düşünmektedirler. Araştırmalar, yaşlıların çoğunun kendilerini gerçek yaşlarından daha

genç gördüğünü, yaklaşık üçte ikisinin kendini "orta yaşlı" ya da "genç" olarak tanımladığını ortaya koymaktadır (bk. Tablo. 23). Buna göre, orta sınıf Amerikalıların kendi öznel duygularını, görünümlerini, eylemlerini ve ilgilerini kendilerinden daha genç insanlarınkiyle bir tuttukları anlaşılmaktadır. Yaşlılar kendilerini yaşlı görmeyi reddettikçe yaşlılığa bağlanan olumsuz konumu da kabul etmek zorunda kalmamaktadırlar. Özellikle hala yaşayan bir anababası olan yaşlı kişiler kendilerini "en yaşlı" kuşaktan saymaktan kurtulmaktadırlar. Ancak, bu görüşler üzerinde kültürün, toplumsal konumun, etnik grubun etkisi olabilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşlıların çoğu çocuklarına bağımlı duruma gelmekten korkmakta, böyle olanların yaşam doyumu da düşme eğilimi göstermektedir. Buna karşılık, çocuklara bağımlılığın başarılı bir yaşlılığın en iyi yolu olarak görüldüğü Hindistan'da bu durum daha az önemlidir. Bununla birlikte, iki kültürde genç yetişkinlerin yaşlıları nasıl gördükleri karşılaştırılınca Amerikalıların Hintlilerden daha olumlu bir yaşlı kişi görüşüne sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. Amerikalı genç yetişkinler yaşlıları

Hintli genç yetişkinlerden daha fazla seviyorlar ve onları daha az eleştirici ve zorlayıcı buluyorlar (Hoffman ve ark., 1994).

Tablo 23

Yaşlı Amerikalılar Kendilerini Nasıl Görüyorlar

Gerçek Yaşlar; Öznel Yaş (yanıtlayanların yüzdesi)

60-69;

Kendimi olduğumdan en az 10 yıl genç hissediyorum % 77

Olduğumdan en az 10 yıl genç gösteriyorum % 73

Olduğumdan en az 10 yıl gençmişim gibi davranıyorum % 89

İlgilerim benden en az 10 yıl genç olan kişilerin ilgileridir % 82

70-79;

Kendimi olduğumdan en az 10 yıl genç hissediyorum % 72

Olduğumdan en az 10 yıl genç gösteriyorum % 83

Olduğumdan en az 10 yıl gençmişim gibi davranıyorum % 86

İlgilerim benden en az 10 yıl genç olan kişilerin ilgileridir % 78

80-89;

Kendimi olduğumdan en az 10 yıl genç hissediyorum % 86

Olduğumdan en az 10 yıl genç gösteriyorum % 100

Olduğumdan en az 10 yıl gençmişim gibi davranıyorum % 100

İlgilerim benden en az 10 yıl genç olan kişilerin ilgilerdir % 100

Kaynak: R. Goldsmith ve Helens, 1992. Aktaran Hoffman ve ark.,

1994.

:::::::::::::::

İİİ. YAŞLILIKTA TOPLUMSAL GELİŞİM

İnsanlar yaşlandıkça yaşamın anlamı, özellikleri ve biçimleri de değişmektedir. Yaşlanmanın içerdiği fiziksel, psikolojik ve toplumsal değişimler, bir yandan da onlarla başaçıkabilmek için birtakım stratejilerin geliştirilmesini, uygulanmasını, değiştirilmesini gerektirmektedir. Yaşlı kişilerin bireysel yaşamı için önemli olan değişimler aynı zamanda onların aile ve toplum yaşamını da etkilemektedir. Aile ve çevre ilişkileri ileri yaşlarda yaşanan fiziksel, psikolojik ve toplumsal değişimlerden bağışık değildir.

:::::::::::::::

1) Aile Yaşamı

Bu son dönem kocanın emekli olmasıyla başlar, karısı da çalışıyorsa

o da aşağı yukarı aynı zamanlarda emekli olacaktır. Böylece ailede en önemli değişim gelirdeki belirgin düşüştür. Gelir yitimi ailenin yaşam düzeyinde de düşüşe neden olur. Bu ekonomik güçlük çiftin sağlığı bozuldukça daha da belirginleşir. Bu durumda geniş aile örüntüleri tersine işlemeye başlar, yani daha önce büyüklerin yardım ettiği gençler şimdi büyüklerine yardım etmeye başlarlar.

Daha önce de belirtildiği gibi, sanayileşmeye ve kentleşmeye bağlı olarak ortaya çıktığı kabul edilen çekirdek aile büyük aile örüntülerini tümüyle ortadan kaldırmış değildir. Litwak ile Sussman ve Burchinal'ın çalışmaları modern toplumda değişime uğramış geniş ailenin varlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca araştırmalar, ayrı yerlerde yaşamalarına karşın yaşlılarla akrabalarının ilişkisinin sürdüğünü, hatta, yaşlıların akraba yanına sığınmayı uzakta kalmaya yeğlediklerini göstermektedir. Yaşlılarla ilgilenen kurumların ortaya çıkması ailenin rolünü ortadan kaldırmamış, sadece değiştirmiştir. Cottrell, ailenin eğitim, eğlence, ekonomik durum, koruma gibi etkinliklerdeki dolaysız e tkisi azalsa bile sevgi rolünün derinleştiğini saptamaktadır.

a. Demografik özellikler

Ailedeki değişimler genelde nüfus yığılmalarını yansıtır niteliktedir. Nüfustaki yaş dağılımı ileri yaşlara kayınca ailenin üyelik profili de aynı özelliği gösterir olmuştur. Demografik süreçlerdeki değişimin aile yapısında yarattığı değişikliklerin sürmesi beklenmektedir. Gelişmiş ülkelerde en önemli değişim ailenin yaş kompozisyonunda ortaya çıkmıştır. Çocuklar artık ailenin küçük bir bölümünü oluşturmakta, yaşlıların oranı artmakta, genç insanlara bağımlı yaşlıların sayısı çoğalmaktadır. Büyük anababalığın orta yaşlara kaymış olması, torunların kendi çocuklarını büyük anababaların yaşam süresi içinde büyütmelerine olanak sağlamaktadır. Shanas'ın belirttiği gibi, 65 ve daha üstü yaşlara ulaşmış insanların yarısı 4 kuşaklı bir aileye sahip olabilmektedir. Evlenme ve çocuk sahibi olma yaşlarının düşmesi de kuşaklar arasındaki mesafeyi azaltmaktadır. Bu değişimler ailenin ortalama yaşını da yükseltmekte, aileyi daha yaşlı kılmaktadır. Kadınların yaşam süresindeki değişimler, anneyi yitirmenin orta yaştan emeklilik

öncesine doğru kaydığını ve kadının ortak yaşama süresinin erkeğinkinden

uzun olduğunu ortaya koymaktadır. Doğum oranının azalması

nedeniyle yaşlılara düşen genç sayısında da önemli bir azalma olmaktadır.

Ölüm oranlarındaki düşüş ve kadınların kendilerinden büyük erkeklerle

evlenmeleri, kadınların dulluk deneyimlerini kaçınılmaz kılmaktadır.

ABD'nde yaşayan 65 ve daha üstü yaşlardaki kadınların sadece

% 41'inin yaşayan eşi vardır, erkeklerin ise sadece % 14'ünün

eşleri ölmüş durumdadır (ABD, Nüfus Bürosu, 1981). Çok genel olmamakla

birlikte, yaşlı erkeklerin kadınlara oranla yeniden evlenme

olasılıkları 5 kat daha fazladır. 65 yaşın üstündeki erkeklere oranla

bekar kadın sayısı üç kat daha fazladır. Bu sayısal avantaj erkeklerin

daha genç kadınlarla evlenmeleri gibi toplumsal bir normla da

desteklenmektedir. Bütün bunlara karşın kadınların eşleriyle geçirdikleri

süre artmıştır. Ortalama evlenme yaşında (kadınlar için 22, erkekler için

25) evlenenler arasında kadınların % 64'ü kocasının ölümünden önce

40 yıllık bir evlilik dönemi yaşamaktadır. Bu durumda, ilk çocuksuz

yıllar da dikkate alındığında, evliliğin yaklaşık üçte biri "boş yuva"da geçmektedir.

b. Psikososyal özellikler

İnsanlar yaşlandıkça akraba oldukları insan sayısı da artmaktadır, aileye yeni üyeler ve yeni kuşaklar eklenmektedir. Ancak, üyelerdeki artış belli bir davranış örüntüsünün oluşması demek değildir. Doğum oranındaki düşüş her çocuğa verilen ilgiyi arttırmış, kardeş kavgasını azaltmıştır. Geçmişte bebek ölümleri yüksekken anababalar, çocuklarına duygusal olarak fazlaca bağlanmamaya çalışıyorlardı, aynı neden şimdi de yaşlıların yeniden evlenmelerini engelliyor olabilir. Ölüm oranındaki düşüş şimdi insanların daha köklü kuşaklararası ilişkiler kurmalarına, gelişimsel bunalımlara dayanaklı güçlü bağlar oluşturmalarına yol açmaktadır. Çoğunluk yaşlı olduğu için olgunluk farkından doğan kuşaklararası çatışma hemen hemen ortadan kalkmaktadır. Yaşlı akrabalar yaşlılıktaki toplumsallaşma yöntemleri açısından gençlere de yararlı olmaktadırlar.

Yaşam süresinin uzunluğu ve yaş farklarının azlığı nedeniyle birçok anababa çocuklarıyla birlikte yaşlanmaktadır. Emekli olan ve kendi çocuklarını evlendiren çocuklar şimdi de anababalarına bakmak durumundadırlar. Bu durumda Brody "orta kuşak sıkışması"ndan söz etmektedir.

Yetişkinler hem çocuklarının hem de anababalarının istemlerini yerine getirmekte güçlük çekmektedirler. Çocukların boşalttığı yuva yaşlanan anababa ve akrabalar tarafından doldurulmaktadır. Yaşlıların ölümü de birçok insanın yuvanın boşalmasını yeniden yaşamasına neden olmaktadır. Kadınların dışarda çalışması da yaşlı anababaya bakmayı sorun haline getirmektedir (özellikle bu bakımın kadının işi olduğunu düşünen çevrelerde). Geleneksel olarak yaşlıların bakımını orta yaşlılar üstlendiğinden, bunların gitgide daha fazla dışarda çalışmalarıyla sorun daha da zorlaşmaktadır.

20'inci yüzyılda gelişmiş ülkelerde yaşam düzenlemeleri çarpıcı biçimde değişime uğramıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1900 yıllarında 65 yaşındaki nüfusun % 60'ı çocuklarının yanında barınırken, bu oran 1980'lerde % 15'e inmiştir. Bu değişimler özellikle yüzyılın

ikinci yarısında hızlanmıştır. Yaşlı insanlar bağımsızlıklarını korumak istemektedirler. Yetişkin çocuklarıyla yaşayanlar kendilerine bakamayacak kadar hasta ya da yoksul olanlardır. Genel kanının aksine, geçmişte geniş ailede yaşamanın da % 10'dan fazla olmadığı ortaya çıkmıştır (en azından yaşamın kısa sürmesi nedeniyle). Çocuklarından ayrı yaşayan yaşlıların kendilerini mutlaka ihmal edilmiş hissetmedikleri de saptanmaktadır; üstelik çocuklarıyla yaşayanlardan daha fazla mutlu oldukları da söylenebilir.

Yalnız yaşama eğilimine karşın yaşlıların çoğu ilişki kurabilecekleri akrabalarına yakın yaşamayı yeğlemektedir. Çocuklarla ilişki işçi sınıfında orta sınıftan daha sık, diğer akrabalarla ilişki orta sınıfta işçi sınıfından daha sık görülmektedir. İlişkilerde cinsiyet de önemli bir etken: Kadınlar kızlarıyla ilişkilerini erkeklerden daha çok sürdürüyorlar, anne akrabaları baba akrabalarından daha yakın sayılıyor. Erkekler anababalarına ekonomik, kızlar ise toplumsal ve duygusal destek sağlıyorlar. Cinsiyete bağlı özellikler çalışan sınıfta orta sınıfa oranla daha belirgindir. Hiç evlenmemişlerin akraba ilişkileri daha

zayıf; ayrılmışlar kendi ailelerinden daha fazla yardım görüyorlar; yeniden evlenme akrabalıkları genişletiyor... Araştırmalar, nesnel akraba ilişkilerinin çok anlamlı olmadığını, ilişkinin öznel olmasının istendiğini, duygusal olarak güvenebilecekleri bir dosta sahip olan yaşlıların sağlıklarının ve yaşam doyumlarının daha üst düzeyde olduğunu göstermektedir.

Çocuklar, diğer destekleme görevleri yanında, torunlarla büyük anababalar arasında köprü olma görevini de yerine getirmektedirler. Hill ve arkadaşları orta kuşağı "kuşaklararası bağın köprüsü" olarak nitelemektedir. Son araştırmalara göre dört büyük anababadan üçü torunlarını ayda en az iki kez görmektedir. Robertson, Neugarten'in daha önce sözü edilen sınıflamasından farklı bir büyükanababa tipolojisi geliştirmiştir. Robertson, özellikle büyükanababa rolünün toplumsal ve kültürel boyutlarını birbirinden ayırarak dört büyükanababa tipi saptamaktadır: 1) "Paylaşılmış" büyükannenin büyükannelik rolü konusunda yüksek kişisel ve toplumsal beklentileri vardır. Torunlarıyla

çok ilgilidir, onlar için en iyi olanı yapmaya çalışır. 2) "Uzak" büyükanne tipi karşı uçta yer alır, büyükannelik konusunda düşük kişisel ve toplumsal beklentileri vardır. Bu iki tip arasında, büyükanababalığın normatif ve moral yünlerini vurgulayan "simgesel" büyük anababa ile, bu rolün kişisel yönünü vurgulayan "bireyselleşmiş" büyük anababa yer alır. Robertson deneklerinin üçte birinin büyükanababalığı anababalığın yeğlediklerini bulmuştur. Kahana ve Kahana ise, çocukların büyüdükçe kendilerine aşırı düşkün büyük anababaları daha az yeğlediklerini saptamıştır. Torunların büyükanababalarını nasıl algıladıkları konusunu Robertson da incelemiş, 18-26 yaşlarındaki işçi sınıfı deneklerinin büyük anababalar için olumlu görüşler belirttiklerini, her üç kişiden ikisinin gerektiğinde büyük-anababaya bakma sorumluluğuna inandığını görmüştür (Aizenberg ve Treas, 1985).

::::::::::::::::

2. Toplumsal Çevre

Aile yaşamı en fazla araştırılan konulardan biri olmakla birlikte, yaşlıların yaşamında arkadaşlık ilişkileri de çok önemlidir. Ancak, bazı araştırmalar uzun süreli arkadaşlıkların korunduğunu gösterirken, bazıları da yaşla birlikte ilişkilerin zayıfladığını ortaya koymaktadır. Birçok araştırmacı kadınların erkeklerden daha anlamlı ve derin arkadaşlıklar kurabildiklerini belirtmektedir. Yaşlı erkekler eşlerine her yönden daha bağımlılar ve eş yitimine daha zor uyum sağlıyorlar, kadınlar ise ailede kopukluk olunca arkadaşlarına daha kolay dönebiliyorlar. Erkeklerin daha geniş bir arkadaş çevresi oluyor. Orta sınıf arkadaşlarını korur ve çoğaltırken, işçi sınıfı komşuları yeğliyor. Ayrıca, yaşam doyumu da arkadaşlıkla ilişkili bulunmaktadır. Blau, yaşlılıkta yeni bunalım ve rol değişimleriyle başaçıkmada arkadaşlığın önemini vurgulamaktadır. Bununla birlikte, arkadaşlık aile ilişkilerinin yerini dolduramamaktadır. Doğrudan bakım olmasa bile, kurumlardaki yaşlılarla daha çok aileleri ilgilenmektedir. Kuruma gitmek çocuklarla ilişkiyi bozmamakta, hatta bazen güçlendirmektedir.

Yaşlılarla ilgili toplumsal politikaların, hizmetlerin, programların geliştirilmesine katkıda bulunan politikacılar, sosyal çalışmacılar, iktisatçılar ve gerontologlar yaşlıların bellibaşlı toplumsal sorunlarını beş kategoride toplamaktadırlar: "gelir", "sağlık", "bakımevi", "ulaşım" ve "beslenme". Bunlar kadar somut olmamakla birlikte aynı derecede önemli olan diğer sorunlar, eğitim, iş, emeklilik sonrası roller, tinsel gereksinmeler, güvenlik vb. gibi sorunlardır. Bütün bu sorunların çözümü yaşlı kişileri toplum içinde tutma amacını destekleyecektir. İnsanın toplumsal bir yaratık olduğu ve insanlığını dile getirecek toplumsal araçlara gereksinmesi olduğu herkesçe bilinmektedir. Yaşlanan bir kişinin yaşlılığa uyum sağlaması ile topluma uyum sağlaması arasında yakın bir bağ olduğu da söylenebilir. Uyum kuramları işte bu sorunu açıklamaya çalışmaktadır.

a) İlişki kesme kuramı (disengagement theory). Elaine Cumming ve William E. Henry'nin geliştirdiği bu kuramda, yaşlılık, fiziksel, psikolojik ve toplumsal açıdan toplumsal dünyadan derece derece geri çekilme süreci olarak görülmektedir. Fiziksel düzeyde, insanlar

etkinliklerini yavaşlatır ve enerjilerini elde tutarlar. Psikolojik düzeyde,

geniş dünyayla olan ilişkilerini öncelikle kendilerini ilgilendiren

yaşam alanlarında odaklaştırmaya yönelirler. Dışardaki dünyaya yönelttikleri

dikkatlerini kendi duygu ve düşüncelerinin iç dünyasına

çevirirler. Toplumsal düzeyde, karşılıklı bir geri çekilme söz konusudur,

böylece toplumun diğer üyeleriyle yaşlı kişi arasındaki etkileşim

de azalır. Birey toplumdan geri çekilir, toplum da bireyden elini çeker.

Cumming ve Henry'e göre ilişki kesme, toplumu ve bireyi tedavi edilemez

hastalığın ve ölümün sonul ilişki kesmesine önceden hazırlayan

ilerleyici ve karşılıklı doyum verici bir süreçtir. Yaşlılar için ilişki

kesme, istenen ve oynanan rollerin, kurulan ilişkilerin azaltılmasıyla

gerçekleştirilen bir süreçtir. Bunun sonucu olarak, yaşlılar ölümle rahatça

karşı karşıya gelebilirler. Toplum da kendi yönünden ilişki kesmeyi

destekler, çünkü böylece yaşlıların geliştirdiği birtakım işlevleri gençlere

aktarabilir.

İlişki kesme kuramı hem çok saldırıya uğramış, hem de geniş

ölçüde savunulmuştur. Her iki yönde yapılan kesitsel araştırmalar ise kuşak farklılıklarını yaş farklılıklarıyla karıştırmak açısından eleştirilmiştir. Öte yandan, en azından 75 yaşın altındakiler için yaşlılık, çeşitli örgütlere gönüllü olarak katılma düzeyinde kararlılık ve süreklilik gösteriyor görünmektedir. Ancak çok yaşlı kişilerin birçok üyeliklerini azalttıkları ve gruplarda etkin katılımdan çekildikleri söylenebilir. Sonuç olarak, ilişki kesme kuramının, yaşlı kişilerin daha önceki yaşamlarının anlamlı yönlerinden ayrılmalarını ve yalıtılmalarını abarttığı ileri sürülebilir.

b) Etkinlik kuramı (activity theory). Etkinlik kuramı, ilişki kesme kuramına alternatif olarak, sosyolog Robert J. Havighurst, Bernice L. Neugarten ve Sheldon S. Tobin tarafından geliştirilmiştir. Bu kurama göre, kaçınılmaz biyolojik ve sağlıksal değişmeler dışında, yaşlı kişiler temelde aynı olan psikolojik ve toplumsal gereksinmeleriyle orta yaşlı kişilerle aynıdırlar. Bu açıdan bakıldığında, yaşlılığı belirleyen toplumsal etkileşim azlığı toplumun yaşlı kişiden elini çekmesinden kaynaklanır. Yaşlı kişi orta yaş etkinliklerini olabildiğince

uzun süre korumak ister ve terketmeye zorlandığı etkinliklerin yerine yenilerini koyar.

Etkinlik kuramcıları, ilişki kurmanın 60 ya da 55 yaşından sonra bazen azalmakta olduğu görüşüne katılırlar. Yaşlı kişilerin etkinlik düzeyinin, doyum ve mutluluğunun azalmakta olduğunu da kabul ederler. Ancak bu azalmanın istenen birşey olduğu görüşünü reddederler.

Sağlıklı yaşlıların çoğu etkinlik düzeyini oldukça basit tutmaktadır. İlişki kesme ya da kurma oranı daha çok geçmişteki yaşam biçimlerine, sosyoekonomik statülere ve sağlık koşullarına bağlıdır. Ancak bütün bunlar yaşlıların mutlaka daha olumlu bir yaşam düzenlemesi yaptıkları anlamına gelmez. Ayrıca, kimi yaşlı kişiler mutluluğu kalabalıkta bulurlar, kimileri yalnızlıkta ararlar. Yaşam deneyimini kalitesinin en anlamlı ölçüsü, moral, yaşam doyumu ve düzenlemedir.

c) Rol bırakma kuramı (role exit theory). Bu kuram sosyolog Z. S. Blau tarafından önerilmiştir. Blau'ya göre; emeklilik ve dulluk yaşlı kişinin toplumun temel kuramsal yapılarına (iş ve aile) katılımını sona erdirir. Buna bağlı alarak yaşlıları toplumsal bakımdan yararlı

kılan olanaklar da azalmaktadır. Blau, meslek ve evlilik statüsü yitimini özellikle yıkıcı nitelikte görmektedir. Çünkü bunlar yetişkin kimliği için demir atma noktaları olan temel rollerdir. Sosyolog Irving Rosow, benzer bir yaklaşımla, Birleşik Devletler'de insanların yaşlılığa etkili bir biçimde toplumsallaştırılmadıklarını savunmaktadır. Yaşlılıkta beklenen davranışları tanımlayan toplumsal normlar zayıf, belirsiz ve sınırlıdır. Ayrıca, yaşlılar temelde "rolsüz rol" olan rollerine toplumsal bakımdan değersizleşen statülerine uyum sağlama konusunda pek az güdülüdürler.

Rol bırakma kuramı, yaşlı kişilerin çoğunun toplumsal yitimler hissettiği konusunu abarttığı ileri sürülerek eleştirilmiştir. Yaşam doyumuyla ilgili boylamsal araştırmalar yaşlıların çoğunun çok az toplumsal yitim hissettiklerini ya da hiç hissetmediklerini göstermektedir. Yaşlıların çoğu, işlerini ve ana-babalık rollerini yitirmelerinin karşılığının, özgürlüğün ve eskiden beri istedikleri şeyleri yapma olanağının artması olduğunu belirtmektedir.

d) Toplumsal değiştokuş kuramı (social exchange theory).

James J. Dowd gibi sosyologlar toplumsal değiştokuş kuramını yaşlılık sürecine uyguladılar. Bu kurama göre, insanlar toplumsal ilişkilere girerler, çünkü bundan birtakım ödüller çıkarırlar (ekonomik destek, tanınma, güvenlik, sevgi, vb.). Ödül elde etme sürecinde birtakım bedeller de öderler (olumsuz yaşantılar, yorgunluk, çabalama, vb.) ya da olumlu yaşantılardan ödüllendirici etkinlik uğruna vazgeçmek zorunda kalırlar. Yaşlılığa uygulandığında bu kurama göre, yaşlılar pazarlık etme güçlerindeki düşüş nedeniyle yaralanabilir oluşlarının arttığı bir konumda bulunmaktadırlar. Endüstrileşmiş toplumlarda yaşlıların daha önce sahip oldukları beceriler teknolojik gelişmeler içinde gitgide modası geçmiş kalmaktadır. Ayrıca, yaşlı bir işçi işte ne kadar uzun kalırsa genç işçilerin meslekte yükselmelerini o kadar engellemektedir. Yaşlı işçiler iş gücündeki yerlerini toplumsal güvenlik ve tıbbi hizmetle değiştokuş etmektedirler.

Toplumsal değiştokuş kuramcıları kendi görüşlerini, modernleşme ile yaşlılık statüsü arasında bulunan karşıt ilişkiye dayandırmaktadırlar.

Yaşlıların endüstrileşmemiş ve geleneksel toplumlardaki konumu yüksektir, çünkü yaşlılar bilgi birikimini ve denetimini sağlamaktadırlar. Endüstrileşme ise geleneksel bilgi ve denetimin önemini azaltmaktadır doğal olarak. Ancak, modern endüstri toplumlarında yaşlıların yüksek statülerde bulunduklarını gösteren istisnalar da vardır (Rusya, Japonya gibi). Toplumsal değiştokuş kuramı yaşlıların bir toplumdaki konumunu etkileyen değiştokuş ögelerine dikkati çekse bile, tam bir açıklama getirmekten çok uzaktır (Vander Zanden, 1981).

e) Süreklilik kuramı (continuity theory). İlişki kesme ve etkinlik kuramlarının sınırlılıkları, yaşlılığın karmaşık süreçlerine daha geniş bir açıdan bakmayı gerektirmiştir. R. C. Atchley tarafından geliştirilen süreklilik kuramı, yaşlılıkta bazı rollerle ilişkinin kesilmesi, bazı rollerdeki başarının sürdürülmesi bileşimine dayanmaktadır. Atchley'e göre, bireyler yetişkin olma sürecinde birtakım alışkanlıklar, bağlantılar, tercihler geliştirirler ve bunlar giderek kişiliğin bir parçası haline gelir. Birey yaşlandıkça söz konusu bu özelliklerin sürekliliğini korumaya yönelir. Süreklilik kuramı yaşlılığın karmaşıklığını vurgulayan

bir kuramdır.

::::::::::::::::

İV. YAŞLILIKTA RUH SAĞLIĞI

Daha önce de söz edildiği gibi, yaşlılık dönemiyle ilgili birtakım kalıpyargılar vardır. Butler'e göre bunlardan birincisi doğrudan doğruya yaşlılığın kendisi ile ilgilidir: Kronolojik yaşlanma, bir insanın yaşını yaşadığı yılların sayısıyla ölçme. Oysa fizyolojik, kronolojik, psikolojik ve toplumsal yaşlanma derecelerinde bireyden bireye değişen büyük farklılıklar olduğu bilinmektedir. İkinci kalıpyargı üretim dışı olmakla ilgilidir. Oysa hastalık ve toplumsal sorunlar olmadığında yaşlı kişilerin de üretken olma ve yaşama etkin olarak katılma eğiliminde oldukları görülmektedir. Önceki kalıpyargıya bağlı bir üçüncüsü, ilişkisizlik, yani yaşlı kişilerin yaşamdan kopmayı, yalnız ya da kendi yaşıtları arasında yaşamayı yeğledikleri biçimindedir. Ancak, toplumdan kopmanın yaşlılığın doğal bir yanı olduğu görüşünü destekleyen

yeterli sayıda bulgu yoktur. Dördüncü kalıpyargı esnek olmama savıyla ilgilidir. Bir insanın değişme ve uyum sağlama yeteneği yaşından çok, yaşamboyu taşıdığı kişiliğiyle ilgilidir. Beşinci sorun bunaklık (kocama= senility) kavramıyla ilgilidir; bu kavram yaşlıların kaçınılmaz olarak bunayacağını ifade eder. Yaşlı kişiler de tıpkı genç kişiler gibi anksiyete, keder, depresyon ve paranoid durumlar yaşayabilirler.

Benjamin Rush bunamanın yaşlanma sürecinden ayrı, farklı bir hastalık olduğunu göstermiştir. Kötü beslenme, uyuşturucu kullanımı, alkolizm, fiziksel bir hastalığın tanılanmaması gibi sorunlar bunama nedeni olabilir. Altıncı kalıpyargı huzur (serenity) kavramıyla dile gelir. Buna göre yaşlılık göreli bir barış ve huzur çağıdır. Gerçekte ise yaşlı kişiler başka herhangi bir yaş grubundakilerden daha fazla stres yaşarlar, üstelik bu stresler çoğu zaman yıkıcıdır. Yaşlının bu bunalımlara direnme gücü dikkat çekicidir; böyle durumlarda sakinlik, beklenmeyen ve uygun olmayan bir tepki olacaktır. Depresyon, anksiyete, psikosomatik hastalıklar, paranoid durumlar dış streslere karşı içsel tepkilerdir. Keder yaşlıya sık sık eşlik eden bir duygudur. Apati ve boşluk, yakınların yitirilmesini izleyen ilk şokun ortak bir

kalıntısıdır. Fiziksel hastalık ve toplumsal yalıtılma yasın ardından gelebilir. Anksiyete birçok biçimde kendini gösterebilir: Düşünmede ve davranışta katılık, çaresizlik, huzursuzluk, kuşkuculuk ve bazen paranoya.

Butler, yaşlılıkla ilgili bütün kalıpyargıların ve söylencelerin kısmen bilgisizlikle, kısmen de yaşlılarla gündelik ya da profesyonel ilişkinin yetersiz olmasıyla açıklanabileceğini düşünmektedir. Butler'e göre hepimizin içinde bulunan bir başka güçlü etken de "yaş ayırımı" diye adlandırılabilecek etkendir. Irk ayırımcılığı (racism) ve cinsiyet ayırımcılığı (sexism) nasıl insanları derilerinin rengine yada cinsiyetine göre ayırıyorsa, yaş ayırımcılığı da (ageism) insanları sırf yaşlı oldukları için sistemli bir ayırıma tabi tutma ve kalıplara sokma sürecidir. Yaşlı insanlar bunak, düşüncede ve davranışta katı, ahlak ve denetim açısından eski moda gibi kategorilere konulmaktadırlar. Yaş ayırımcılığı genç kuşaklara yaşlı insanları kendilerinden farklı görme yolunu açar. Böylece üstü kapalı biçimde yaşlıları insan olarak tanımama eğilimi doğar.

Toplum daha dengeli bir yaşlılık anlayışına nasıl kavuşabilir ve ileri yaşların sorunlarını gözeterek insanlara başarlı bir yaşlılık nasıl sağlanabilir? Toplumun daha duyarlı bir yaşlılık kavramına sahip olması için alınabilecek önlemler (toplumsal refah politikalarının oluşturulması, kitle iletişim araçlarının işletilmesi, vb.) uzun erimlidir. Yaşlılara psikolojik yardım ve destek sağlamaya yönelik teknikler içinde, yaşamı gözden geçirme terapisi ve yaşam döngüsü grup terapisi sayılabilir.

Yaşamı gözden geçirme terapisi (life review therapy) yaşlı kişiden ve diğer aile üyelerinden geniş bir özyaşam öyküsü alınmasına dayanır. Yaşlı kişiler geçmiş yaşamlarına baktıklarında çoğu zaman yaptıklarından değil, yapmadıklarından esef duyarlar. Yaşlıların geçmişlerinden sık sık söz etmeleri ve geçmişteki yaşantılarını yineleyerek anlatmaları aslında geçmişi düşünme ve gözden geçirme eğiliminin dışavurması sayılabilir. Geçmişi gözden geçirme eyleminde yalnızca geçmişi anımsama değil, aynı zamanda geçmişi çözümleme boyutu da vardır; dolayısıyla geçmişi gözden geçirme amaçlı ve etkin

bir süreçtir. Bu süreçte yaşantıları bütünleştirmek ve yorumlamak söz konusudur. Butler'a göre bu süreçte yaşamı gözden geçirme içsel, anımsama ise davranışsal boyutu oluşturmaktadır.

Yaşam döngüsü grup terapisi (life-cycle group therapy), tedavi gruplarına 15 yaştan 80 yaşına kadar bireyleri birlikte alma temeline dayanır. Yaş ayırımının kuşaklar arasındaki duygu, deneyim ve destek alışverişini önlediği inancı bu yaklaşımın temelidir. Bu gruplarda yalnızca içsel psikiyatrik bozuklukların tedavisi değil, yaşam döngüsündeki değişikliklerden doğan sorunların çözülmesi de amaçlanmaktadır. Gruba girmenin ölçütü, etkin bir psikozu olmamak, buna karşılık akut ya da kronik yaşam bunalımı geçiriyor olmaktır (Butler, 1977).

Günümüzde, yaşlı insanların mutlaka geçmişe bağımlı, yaşamın dışına düşmüş kişiler olduğu düşünülmemektedir artık. Tam tersine, bugün yaşlıların kendini yenileme yeteneklerine daha fazla inanç ve güven duyulmaktadır. Yaşlılar kendilerine özgü sorunlara karşın, ulaştıkları olgunluk, birikim ve doyum düzeyi ölçüsünde yaşama bağlanma şansına sahiptirler. Bunun için de yaşlıların, yaşama ve kendilerine

gereken ilgiyi ve özeni göstermeleri yetmektedir. Bu açıdan, bakım kurumlarının yaşlılara verdiği edilgin destek yeterli değildir, yaşlıları edilgin bırakmayacak önlemlere gerek vardır. Bütün gün televizyon izlemek, hiç spor yapmamak, sürekli ilaç tüketmek gibi durumlar yaşlıları edilginliğe itmektedir. Oysa yaşlılara uygun spor, grup psikoterapisi gibi etkinlikler onları daha etkin kılabilmektedir: Bu düzenli destekler de yaşlıların kendini yenileme yeteneklerini harekete geçirmektedir.

Öte yandan, yaşlıların ruh sağlığıyla yakından ilgili olduğu için yaşam doyumu olgusunu da incelemekte yarar var. Neugarten'e göre yaşam doyumu (life satisfaction), kişinin yaşamda ne istediği ile ne elde ettiğinin karşılaştırılmasından elde edilen sonuçtur. Yaşam doyumu ile yaşın ilişkisini araştıran araştırmaların genel bulgusu yaş arttıkça yaşam doyumunun azaldığı biçimindedir. Başka bir deyişle, yaşlı grupta yaşam doyumunun genç gruptakine oranla daha düşük olduğu görülmektedir. Ancak, yaşlı insanların sağlık durumlarının, ekonomik koşullarının, etkinlik düzeylerinin yaşam doyumunda önemli bir belirleyici olduğu bilinmektedir. Öte yandan, yaşam doyumunun

yaşla azaldığını ileri süren genel kanıyı bazı çalışmaların desteklemediği

de görülmektedir. Clemente yaşlanmayla birlikte belirli

bir doyumun daha yerleşik duruma geldiğini savunmaktadır. Diener,

yaşam doyumunun çok genç ve çok yaşlılarda farklı olmadığını, en

önemli farkın 45 yaş dolaylarında ortaya çıktığını, asıl bu yaş grubundaki

insanların diğer iki gruba oranla daha doyumsuz olduğunu bildirmektedir.

Sonuç ne olursa olsun, yaşam doyumu ile yaş arasındaki

ilişkinin nedensel bir ilişki olmadığı söylenebilir. Yaşlı insanların

yaşam doyumu düzeyi yalnızca yaşlanmalarına değil, daha çok dış

koşullara bağlı görünmektedir. Örneğin Birren yaşlılığa bağlı ruhsal

sorunların kentlerde kırsal kesimlerdekinden daha fazla görüldüğünü

söylemektedir. Sonuç olarak, dış koşullarla daha etkin biçimde başedebilen

yaşlıların yaşam doyumu düzeyinin daha yüksek olacağı düşünülebilir.

Son olarak, yaşlıların stresle başa çıkmalarında karşılaşılan sorunlardan

söz etmemiz gerekmektedir. Yaşlı kişilerin karşılaştığı streslerin

çoğunun (sağlığın bozulması, gelirin azalması, eşin ölümü gibi)

öncelikle olumsuz olduğu bilinir. Yaşlanan bağışıklık sistemi de yaşlı kişileri stresin etkilerine daha açık duruma getirmektedir. Olaylar arttıkça ve yaşlının denetim duygusu azaldıkça stres daha da yıkıcı olmaktadır. Denetim duygusu ile sağlık durumu arasındaki ilişkinin insanlar yaşlandıkça arttığı bilinmektedir. Denetim duygusu stresin yıkıcı etkisini çeşitli yollarla azaltabilmektedir. İnsanlar çaresiz olmadıklarına, belirli bir denetime sahip olduklarına inandıklarında hoşa gitmeyen olayların yaşamları üzerindeki yıkıcı gücü azalmaktadır. Öte yandan, denetim duygusu strese karşı gösterilen fizyolojik tepkileri azaltmaktadır (denetlenemeyen stresin bağışıklık sisteminin kanserle savaşma yeteneğini zayıflattığı saptanmaktadır). Son bir nokta da, çevreleri üzerinde belirli bir denetim duygusuna sahip olan kişilerin sağlıklarını koruma konusunda daha etkin olmalarıdır; sağlıkla ilgili bilgileri daha fazla ediniyorlar, kendilerine iyi bakıyorlar, tıbbi kontrollerini yaptırıyorlar, vb.

Bilindiği gibi, stresin etkisini azaltmayı sağlayan etkenlerden biri de toplumsal destektir. Aile ve arkadaş çevresi yaşlı kişilere hem toplumsal

kimliğin sürdürülmesi olanağını, hem de duygusal destek,

maddi yardım, bilgi ve hizmet sağlamaktadır. Özellikle geleneksel

toplumlarda bu desteğin çok güçlü olduğu, gelişmiş toplumlarda ise

daha fazla kurumsallaştığı bilinmektedir. Toplumdan yalıtılmak yaşlı

kişiler için son derece yıkıcı bir duygudur. Sonuç olarak denetim duygusunun

ve toplumsal desteğin aynı derecede önemli olduğu söylenebilir

(Hoffman ve ark., 1994).

:::::::::::::::::

V. ÖLÜM

Doç. Dr Meral Çileli

Gelişmiş Batı toplumlarında yakın zamanlara kadar ölüm "tabu"

konulardan biri olarak görülmüştür. Kimi bilim adamları, örneğin

Amerikan kültürünü "ölümü yadsıyan kültür" olarak tanımlamışlardır.

Sosyal antropolog Benedict'e göre, Amerikan toplumunda çocuklar,

cinsellik, doğum ve ölüm gibi doğal olaylara tanık olmamakta, bu da

bireyin gelişiminde süreksizlik yaratmaktadır.

Son yirmi yılda bu örüntü değişmiş, Batı toplumları ölümü yeniden keşfetmişlerdir. Tanatoloji, yani ölüm incelemesi son yıllarda gittikçe gelişmiştir. Aynı zamanda, kitle iletişim araçlarında da "ölüm cezası", "ölme hakkı", "klinik ölüm" gibi sorunlar gitgide daha fazla işlenir olmuştur. Günümüzde ölümü seçme hakkının yasallaştırılması yönünde güçlü akımlar vardır ve ölüme mahkum hastalara ölme hakkının tanınması savunulmaktadır. Amerikada 1980'de kurulan ve ölümcül hastaların ölme hakkına sahip olması gerektiği düşüncesini savunan Hemlock Derneği, ilgili yasalarda değişiklik istemekte ve bu girişim acı çeken hastalar ve yakınları tarafından şiddetle desteklenmektedir. Böylece Batı kamuoyu ölümü yeniden yaşamın bir gerçeği olarak benimseme aşamasına ulaşmış görünmektedir. Nitekim, The Lancet 1966'da yayınladığı bir başmakalede şöyle yazıyordu: "Tarihin birçok döneminde, hiç olmazsa ideal olarak, ölüme ve ölmeye karşı olumlu, metin ve gerçekçi bir tutum yaygındı. Biz bugün bunu yitirmişe benziyoruz... Artık kendimizi ölüme ve ölmeye karşı yeni bir

açıdan bakmaya inandırsak nasıl olur?"

Günümüzde psikoloji bu yeni bakış açısını sağlamaktadır bize. Gelişim psikolojisi insan yaşamını doğumdan ölüme dek bir bütün olarak ele almaktadır. Rowland, Kastenbaum ve Costa, Kastenbaum, Meyers, Marshal, Kalish 70'li ve 80'li yıllarda bugün yol gösterici varsayımlar kurmaya olanak veren araştırmalar gerçekleştirmişlerdir.

:::::::::::::::

1. Yaşam Süresince Beklentiler

Birey ve toplum olarak gelişim konusunda belirli bir beklentimiz vardır, dolayısıyla büyümeye ilişkin bilgilerimiz gerileme konusundaki bilgilerimizden daha çok ve daha kesindir. Örneğin, zamanında yürüyüp konuşamayan bir çocuk, zekası zamanından önce kuruyan bir yetişkinden daha çok dikkat çeker. Her insan kendi gelişim ve gerileyişini kişisel beklentisiyle karşılaştırdığı gibi, diğer insanların gelişim durumlarıyla da karşılaştırır. Kişisel ve kişilerarası beklenti çerçeveleri insanın yaşam boyunca ölümle ve yitirmeyle olan ilişkilerini de

etkiler. Robert Kastenbaum'a (1985) göre bellibaşlı temel beklentilerin bazıları şunlardır:

(a) Sürekli büyüme beklentisi ilk yıllar için yüksek ve tutarlıdır. Gelişim uzmanı, anababa ve çocuk, büyüme ve olgunlaşma olarak bilinen değişimi beklerler.

(b) Yaşamın ilk yıllarında gerileme, yitirme ve ölüm beklentileri düşük ve tutarlıdır: Bu durum yirminci yüzyılda bebek ve çocuk ölümlerindeki sürekli düşüşün sonucu olarak gelişmiştir.

(c) Yaşamın ileri yaşlar için büyüme, gerileme ve yitirme beklentileri karışık ve tutarsızdır.

(d) Büyüme, gerileme, yitirme ve ölüm beklentileri bireyin zihinsel gelişim düzeyinden etkilenir. Büyüme ve gerileme bireyin genel referans çerçevesine bağlıdır, bu da gelişim düzeyiyle ilişkilidir.

Genellikle yaşamın ilk yıllarındaki büyümeye ayarlanmış olan insanoğlu

için bu dönemde gerileme, yitirme ve ölüm onun beklentisi

dışında ortaya çıkan olgulardır. Söz gelimi, çocuk ölümünü tanımaktan kaçınır ve bu olay için hep "zamansız" sıfatını kullanırız. Çocuklara verdiğimiz değer onların ölümünden duyulan kederi arttırmaktadır. Çocuk ölümü ile çocuğa verilen değer arasında ilişki vardır. Dindar anababaların ne kadar yaşayacağını bilmedikleri için çocuklarına bağlanmaktan kaçındıklarına ilişkin örnekler tarihte oldukça çoktur. Ölümü abartılı bir biçimde sadece ileri yaşlarla düşünmemiz, ölüm ve diğer türden yitimleri kendimizden uzak tutmayı istememizden de kaynaklanmaktadır. Feifel ölüm korkusuna bilinçli tepkinin, sınırlı korku, fantazi düzeyinde ambivalans, bilinçsiz düzeyde nefret biçimlerinde olduğunu belirtmektedir. Ölümün sadece yaşlıları ilgilendiren bir konu olduğu beklentisi, toplumun kaynaklarını en iyi biçimde örgütlemede yararlı olmaktadır. Genellikle yaşlı insan ölme sırası açısından en uygun kişi olarak görülür, keder duyulsa da beklentinin gerçekleşmiş olması psikolojik güven sağlar: Ölüm, var olduğuna inanmak istediğimiz bir oyunu "kurallarına uygun" olarak oynamıştır!

Bu beklentilere katkıda bulunan iki kaynak söz konusudur. Tarihsel boyut, toplumun yaşlılara her zaman biraz ambivalansla baktığını

ortaya koymaktadır. Yaşlılara karşı saygı duyma ve duygusal bağlar geliştirme ile, sınırlı kaynakları gençlere ayırma isteği her zaman birlikte var olmuştur. Yaşlı insanı, yitiren, acı çeken ve ayrılan kişi olarak görerek bir rakipten kurtulmak söz konusudur. Bilim alanında bile yaşlılar için "görevler" belirleyen psikososyal gelişim kuramları hep yaşamın gözden geçirilmesi ve ölüme hazırlanma görevleri üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu görevlerin ne kadarının doğru olduğu bir yana, bu kuramların yaşamın gençler için uygun olduğu, ölümün de yaşlılara uygun düştüğü beklentisini pekiştirdikleri bir gerçektir. Bu tutum toplumsal ve ekonomik kaynakların ayrılmasında da ortaya çıkar; bütçe kısıntıları hep yaşlılara yönelik hizmetlerde yapılır. Watson ve Maxwell, "gerileyici müdahale"yi, yani toplumsal katkı sıklığının azalmasını ve giderek bu alana ayrılan uzmanların ve diğer kaynakların azaltılmasını gözlemlediklerini belirtmektedirler. Bu süreç kişinin hastalığının iyileşmez olduğu kararıyla başlamaktadır; kişinin ölümün eşiğinde olmasına gerek yoktur, yaşlılık zaten kronik hastalık olarak görülmektedir. İleri yaş, tıbbi ve kurumsal çerçeve içinde bireyi gerileyici müdahale için aday durumuna getirmektedir. Gerileyici

müdahalenin sonucu olarak ölme de hızlanmaktadır; nedensiz ve ani ölümler bu sonucu destekler niteliktedir.

"Yaşlı", "ihtiyar" gibi sıfatlar insanları korkutmakta, toplum da onları kendinden uzak tutmaya çalışmaktadır. Yaşam süresini bir bütün olarak algılamak, büyümenin yalnızca erken yıllara yakıştırılması ve ileri yılların gerileme ve ölümle bir tutulması yüzünden çok güç olmaktadır. Süreklilik bilimsel ve nesnel olarak elde edilebilir, ama bu bulgular bile bireyin ve çevresindekilerin algıladıkları özel süreklilik kavramı konusunda hiçbir şey vermez. Bireyin kendini hangi koşullarda yaşlı olarak sınıflandırdığı -gerileme, yitirme ve ölüme uygun olarak sınıflandırdığı- konusunda hiçbir şey bilmiyoruz. Örneğin, bir birey elli yaşına kadar yaşlılığı kişilerarası çerçevede algılamış olabilir. Bu birey toplumun beklentisi çerçevesinde yaşlı sıfatını hep başkaları için kullanmış olabilir. Bu alışkanlık yaşlı sıfatıyla çağrıştırılan olumsuz koşullarla da güçlenmiştir. Yine de bu durum yaşlıların yaşam sevinci ve yeterliği olmadığı anlamına gelmez. Burada önemli olan, koşulların bireyin kendini zorunlu olarak yaşlı diye nitelendirmesine

yol açmasıdır. Bu doğrultuda kendi beklentilerimiz de etkili olmaktadır. Örneğin, ergenler ve genç yetişkinler tatsız olayları uzak bir geleceğin olayları olarak düşünürler; yetişkinliğin ilk yılları bireyi orta ve ileri yılların sonlarına hazırlamakta yetersizdir: Bireyin, gerileme, yitirme ve ölüm engeline geçerli bir çözüm bulması burada temel sorundur. Birey, bu psikolojik engeli aşmak için uygun bir yol bulamazsa, yaşam süresini tümüyle kapsayan bir benlik duygusu geliştirmekte güçlük çekecektir. Algılanan sürekliliği feda ederek, yaşlı, zayıf ve ölümlü olma kimliğine atlanabilir; koşulların zorlaması (emeklilik, hastalık vb.) ile yeterli bir psikolojik köprü kuramadan geçmiş ve şimdi arasındaki engeli atlamak zorunda kalınabilir. Sonuç olarak, bireyin kendini yaşlı olarak kabul etmesinden daha önemli olan nokta, "süreklilik" duygusunun korunup korunmadığıdır.

Yaşamın zaten parlak olmayan ileri yıllarma toplumun daha karanlık beklentiler eklemesinin altında yatan ilke "ödünleme ilkesi" olabilir. Ödünleme ilkesine göre insanın payına düşen bir adalet olması gerektiği kabul edilir. Örneğin, kötüler ödüllendiriliyor olsa bile,

yine de eşitlik ilkesine göre davranmak yeğ tutulur. Yaşlı ve ölümcül olanın yitirdiğine karşılık birşeyler alabilmesi genel kuraldır. Sonsuzluk inancı ödünleme ilkesinin sonuçlarından biridir. Sonsuzluk kavramının işlevleri şöyle sıralanabilir: Ölenin ve kalanların ortak bir referans çerçevesini paylaşmalarını sağlar; diğerlerinin, çevredekilerin anksiyetesini azaltır; ölenin hakkını aldığı düşüncesiyle çevreyi rahatlatır; gerileyici müdahale için pekiştirme sağlar ("Yapacak bir şey kalmamıştı!"); ölen ve ölüm yüzünden doğabilecek toplumsal kesintiyi engeller ("Yas tutacak vakit yok, o şimdi çok daha mutlu!"). Ancak, bu tür ödünlemenin gitgide azaldığı, ölüm sonrası yaşam düşüncesine gitgide daha az yaşlının sarıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, psikoloğun görevi kalıpyargılardan ve temelsiz ödünleme mucizelerinden uzak durarak, yaşlı ve ölen bireye eğilmek olmalıdır.

::::::::::::::::

2. Düşünce Olarak Ölüm

İnsanoğlu için doğumdan itibaren tek mutlak gerçek ölümdür. Bu gerçek varoluşun anlamının temelinde yer almaktadır. Ancak, ölüm aynı zamanda artık var olmama tehdidini de temsil etmektedir; dolayısıyla, ölümden kaçamayacağının farkına varabilen tek yaratık olan insana varoluşsal bir anksiyete de yaşatmaktadır. May bu anksiyeteyi şöyle tanımlamaktadır: "Varoluşunun yıkılabileceğinin, kendisini ve dünyasını yitirebileceğinin, bir 'hiç' olabileceğinin farkına varan bireyin öznel durumu...

Birey bu öznel durumu nasıl algılamakta, üzerinde nasıl düşünmektedir? Ölüm kavramını oluşturmakta kullandığımız zihinsel işlemler nelerdir? Kastenbaum ve Aisenberg (1976) bu konuda başvurduğumuz temel mantığı şöyle açıklamaktadır: 1) "Ölmek", "ölü" gibi kavramlar genellikle zihnimizin dışında ya da ötesinde yer alan olgulara "dayanılarak" zihinde "kurulmuş" kavramlardır. Örneğin, Sokrates'i ölü olarak "düşünürüm", ama önemli olan Sokrates'in "gerçekten" ölü olmasıdır. 2) Ancak, biz "uzakta" ne olup bittiğini asla

"gerçekten" bilmeyiz. Hatta biz uzakta bir "uzakta" olduğunu da bilmeyiz.

Biz kendi psikolojik süreçlerimiz içinde ve aracılığıyla yaşarız.

Kişisel düşüncelerimiz ve duygularımız ile evrende olan herhangi bir

şey arasındaki ilişki her zaman bir kestirimden ibarettir. 3) Ölümle ilgili

kavramların çözümlemeye ve anlamaya elverişli özel bir varoluş

biçimine sahip olduğunu biliriz. Ölüm, kontrollü görgül araştırmalara

bile elverişlidir. Ölüm kavramları da "kavram"lardır. Bireydeki ölüm

kavramlarının gelişimini ve yapısını inceleyebiliriz. Bireyin kavramlar

bütünü içinde ölüm kavramının aldığı yeri öğrenebiliriz. Ölüm kavramı

ile anksiyete ve tevekkül gibi kapalı durumlar arasındaki ilişkiyi

keşfedebiliriz. Riske girme eylemleri ya da "yaşam" sigortası yaptırma

gibi açık davranışlarla ölüm kavrammın ilişkisini araştırabiliriz. Kültürleri

ve alt kültürleri, ölüm kavramları ve bunların toplumsal yapı ve

işleyişteki doğurguları açısından inceleyebiliriz. 4) Bu çözümleme

düzeyi son derece geçerlidir, çünkü kesinlikle psikolojinin alanı

içindedir. Kısacası, biz ölüme önce psikolojik bir kavram olarak

yaklaşıyoruz. Ölüm eğer çok daha fazlası değilse en azından psikolojik

bir kavramdır.

Kastenbaum ve Aisenberg (1976) ölüm kavramıyla ilgili genel önermeleri şöyle sıralamaktadır:

(1) Ölüm kavramı her zaman görecelidir. Biz ölüm kavramının göreceliğini gelişimsel düzeyde vurguluyoruz. Gelişim düzeyi mutlaka bireyin kronolojik yaşı anlamına gelmez. Kronolojik yaşın bireyin düşünme biçimini kestirmede önemli ipuçları verdiği kesindir; ancak biz gelişim düzeyiyle Piaget ve diğerlerinin kastettiği yapısal anlam açısından ilgileniyoruz.

(2) Ölüm kavramı son derece karmaşıktır. Çoğu zaman ölüm kavramını bir-iki önermeyle dile getirmek yeterli olmamaktadır.

(3) Ölüm kavramları değişir. Bu önerme daha önce verilenlerle açıklanmıştır. Bir insanın ölüm kavramını özel bir zaman noktasında belirlediğimizde, bu betimlemenin o kişi için sonsuza dek değişmez kalacağını bekleyemeyiz.

(4) Ölüm kavramlarının gelişimsel "amacı", karanlık, belirsiz

ya da hala oluşum halindedir. Büyüme eğrilerini başlangıç noktasından doruğa kadar izlemek alışılmış bir yoldur. Örneğin, çocuğun boyunun yetişkin boyu olan "amaca" ulaşıncaya kadar büyümesini bekleriz. Ölüm anlayışlarının grafiğini aynı güvenle çizmek olanaklı değildir. Bu sınırlılığın teknik nedenleri, ölüm anlayışlarının ölçülmesindeki ve ilerleme ya da ilerlememeyi betimleyebilecek uygun niceliksel birimler oluşturulmasındaki güçlüklere bağlıdır. Daha da önemli olan sorun, yöntemle değil içerikle ilgilidir; en olgun ya da ideal ölüm anlayışını neyin oluşturduğunu henüz bilmiyoruz. Kuşkusuz birtakım kanılar var; ama bunlar sistemli kuram ya da araştırmalardan çıkarılmış sonuçlar olmaktan çok, değer yargıları türündendir.

(5) Ölüm kavramları durumsal bağlamlardan etkilenir. Özel bir anda ölümü nasıl kavramlaştırdığımız konusu birçok durumsal etkenle etkilenmiştir. Odada, yanıbaşımızda ölmekte olan biri var mıdır? Ya bir ceset? Durum yaşamımız için olası bir tehdit içermekte midir? Yalnız mıyız, yoksa arkadaşlarımızla birlikte mi? Ay ışığı mı var, yoksa geceyarısı karanlığı mı? Durum, seçici bir biçimde, bizde zihinsel olarak var olan birçok ölüm türünden birini ortaya çıkarır.

(6) Ölüm kavramları davranışla ilişkilidir. Bir insanın eyleminin onun ölüm anlayışıyla doğrudan ve olumlu biçimde ilişkili olduğu düşünülebilir. Örneğin, ölümün ebedi mutluluğa geçiş olduğunu kabul eden biri için intihar tutarlı bir davranıştır. Fakat aradaki ilişki nadiren bu kadar basittir. Benzer ölüm anlayışları farklı davranışlara yol açabilir, benzer davranışlar da farklı düşüncelerin ardından gelebilir. Ölümü "ebedi mutluluk" sayan başka biri yaşamını sürdürmeyi seçebilir. Bir başkası da ölümden sonraki yaşam düşüncesine kapılmadan intihar edebilir. Bir insanın ölüm kavramı davranışını uzak ve karmaşık yollardan etkileyebilir. Ölümle hiçbir ilgisi yokmuş gibi görünen davranışlar bile ölüm anlayışlarından etkilenebilir. Örneğin, uykusuzluk ya da sevilen birinden ayrılmada duyulan panik bazen ölüm kavramıyla ilişkili olabilir.

Uygulamada kavramlarla tutumlar arasında bir ayırım yapmak çok güçtür. Ölümü kendimize nasıl açıkladığımız ya da yorumladığımız konusu ile, ölüm karşısındaki tutumlarımız ya da yönelimlerimiz

konusu ayrı ayrı incelenebilir. Herhangi bir nesneyle tüm ilişkimiz hem kavramsal hem de tutumsal öğeler içerir.

Başlangıçta en azından iki tür ölüm anlayışı ayırt edilebilir. Birincisi "başkasının ölümü"dür. Bu düşünme biçimine inanmak için haklı nedenler vardır: "Siz öldünüz" (ölüsünüz) kavramı "Ben öleceğim" kavramından daha çabuk gelişir. "Siz ölüsünüz" önermesi aşağıda belirtilen düşüncelerle ilişkilidir:

(1) Yoksunuz. Ama yok olmak ne demek? Burada gözlemcinin referans çerçevesini değerlendirmemiz gerekmektedir. Küçük bir çocuk için bu çerçeve büyük ölçüde algısaldır. Yok demek "burada ve şimdi" olmamak demektir. Çocuk henüz zaman mesafesi ile mekan mesafesi arasında tam bir ayırım yapabilecek durumda değildir. Başka bir kcntte "uzakta" olmak yetişkinin referans çerçevesi açısından mekanda var olmaktır; oysa çocuk o kişinin yokluğunu yaşar, çocuğun algısal mekanında o kişi yoktur, dolayısıyla "yok"tur.

(2) Ben terkedildim. Bu durum hemen hemen önceki önermenin karşılığıdır. Benim algısal referans çerçevemden çıkmanız benim güvenlik duygumu etkiler. Anababa ya da başka önemli bir kişi olarak siz çocuğun tanıdığı evrenin anlamlı bir yönünü oluşturmaktasınız; çocuk olarak ben sadece "yokluğunuz"u değil, aynı zamanda "içimdeki rahatsız duyguların varlığını" da farkederim.

(3) Sizin yokluğunuz ve benim terkedilme duygum genel ayrılma duygusuna katkıda bulunur. Çok önemli ilişki ve destek kaynaklarından biriyle yabancılaştım demektir. Bu ayrılık benim için fazlaca kritik ise, sadece sizinle değil çevreyle de gittikçe artan bir kopukluk yaşayabilirim. Sizden zorla ayrıldığım izlenimini de taşıyabilirim; bu travma yokluk ve terkedilmenin soğukluğunu daha da yoğunlaştırabilir.

(4) Ayrılmanın sınırı yoktur. Küçük çocuk gelecek zaman ya da genel olarak zaman kavramına yetişkinlerin geliştirdiği anlamda sahip değildir. Kendi kendine "Anne gitti, ama beş gün sonra dönecek" diyemez; kısa, uzun ve dönüşsüz ayrılıkları birbirinden ayıramaz, sonuçlarını

kestiremez, planlayamaz.

(5) Çocuğun tekrarlı psikobiyolojik ritmlere girmesi onun ayrılma ve ölümle ilişkisini zorlaştırır. Henüz "nesnel" zaman dünyasına tam olarak katılmamıştır, geçmişten şimdiki zamana ve geleceğe standart birimlerle uzanır. Çocuğun zamanı her sabah uyanmasıyla başlar; acıkma, uyuma gibi içsel ritmler ve gece, gündüz gibi dışsal ritmler onun zaman değerlendirmesini güçlü bir biçimde etkiler.

Zamanla kurulan bu ilişki çocuğun "başkasının ölümü" anlayışını nasıl etkilemektedir? Önceki dört nokta çocuğun ayrılma karşısındaki duyarlılığını ve yaralanabilirliğini vurgulamaktadır. Örneğin, çocuk kısa süreli ayrılma ile uzun süreli ya da kesin ayrılma görünümü arasında iyi bir ayrım yapamaz. Burada çelişik görünen bir etkeni de eklemek gerekmektedir; şu iki nokta zihinde birleşmektedir: a) çocuğun zaman yaşantısı döngüsel ritmlerle koşullanır ve, b) çocuk, yetişkinlerin çocuğun "gerçekten" terkedilmediğini göstermek istedikleri durumlarda yokluk, terkedilme ve ayrılma duygularını yaşamaya

yeteneklidir. Ayrılmanın sınırsızlığı ya da herhangi bir yaşantının sonsuzluğu duygusu çocuğun yaşantısının dönemsel niteliğiyle çelişkiye girer. Bu ilişkiyi dile getirmek biraz güçtür. Terkedildiğini hisseden bir çocuk şimdiki yaşantısına gelecekte bir sınır çizme yollarına sahip değildir. Gerçekte, bunca acı çekmesinin nedenlerinden biri, bu kötü yaşantının kendi kendini sınırlayan bir varlığın belirtilerini göstermemesidir. Bununla birlikte, çocuğun psikolojik durumu her zaman bir geçiş durumudur; içinde yaşadığı çevre de geçiş durumundadır. Çocuğun karnı acıkır ya da uykusu gelir, güneş de doğar ya da batar. Döngüsel bir çevrede döngüsel bir yaratık olarak çocuk sabit bir referans çerçevesini uzatmalı bir zaman dönemi boyunca elde tutamaz. En değişmez ve sabit düşünce ve davranış örüntülerinde bile aralar ve kesilmeler vardır. Başka bir deyişle, ayrılma yaşantısına sınır koymadaki yeteneksizliğine karşın, çocuk güncel olarak sürekli bir yaşantı yaşayamaz. İçsel durumdaki ve dış çevredeki dönemsel değişimler çocuğun dikkatini başka yere çeker ve onu dinlendirir.

Dönemsel olma özelliği ile ayrılma yaşantısı karşısında yaralanabilir

olma özelliği arasındaki bağlantı böylece daha iyi anlaşılmaktadır.

Çocuk, bir çocuk olarak birinin geçici gidişini önemli bir ayrılma

biçiminde "yanlış yorumlayabilir". Bununla birlikte, aynı nedenle, önemli bir ayrılmayı, hatta ölümü bile olduğundan daha az değerlendirebilir.

Döngüsel örüntüler, çocuğun, her sonun yeni bir başlangıcı olduğunu ve her başlangıcın bir sonu olduğunu görmesini sağlamaktadır.

Önerme şimdi şöyle düzenlenebilir: Çocuk, önemsiz ayrılıkların ölümü çağrıştıran etkilerinden gözlemci bir yetişkinin düşündüğünden daha fazla yaralanabilir, önemli ayrılıkların etkilerinden ise yetişkinin düşündüğünden daha fazla korunmuştur.

Bu önerme bireyin soyut bir kavramlar kümesi oluşturduğunu göstermektedir: "Ben öleceğim" ifadesi aşağıdaki kavramlarla ilişkilidir:

(1) Ben, kendine ait bir yaşamı ve kişisel varoluşu olan bir bireyim.

(2) Ben, özelliklerinden biri ölümlülük olan bir varlık "sınıfı"na mensubum.

(3) Ben, mantıksal tümdengelimin zihinsel sürecini kullanarak

kişisel ölümün "kesin" olduğu sonucuna ulaşırım.

(4) Ölümümün birçok "olası neden"i vardır ve bu nedenler pek çok farklı biçimde bir araya gelebilirler. Özel bir nedenden sakınabilir ya da kaçabilirsem de, "bütün nedenlerden kaçamam."

(5) Ölümüm "gelecekte" ortaya çıkacak. Gelecek derken henüz geçmemiş bir yaşama zamanını kastediyorum.

(6) Ancak, ölümümün gelecekte "ne zaman" ortaya çıkacağını bilmiyorum. Olay kesin, zaman belirsiz.

(7) Ölüm "sonul" bir olaydır. Yaşamım sona erecek. Bu demektir ki, en azından bu dünyada bir insan olarak bir daha hiç yaşamayacağım, düşünmeyeceğim, eylemde bulunmayacağım.

(8) Buna uygun olarak, ölüm benim dünyadan "en son ayrılmam" demektir.

Böylece, "Öleceğim" önermesi, benlik bilincini, mantıksal düşünce

işlemlerini, olasılık, zorunluluk, nedensellik, kişisel ve fiziksel

zaman, amaçlılık, ayrılma kavramlarını içermektedir. Aynı zamanda,

çok geniş bir uçurumun üzerinde bir köprü kurmayı da gerektirmektedir:

Yaşamda neler yaşandığı ile, bir ölüm kavramı oluşturma arasında.

Yine de, ölüm özde "yaşantısız"dır. Ölü bir insan, hayvan ya da

bitki görmek belki ölüm anlayışımıza katkıda bulunur, ama bu algılar

uçurum üzerinde köprü kurmaya yetmez. Ölüm önce "orada bir yerde"

bir "uyaran"dır. Ölümle ilgili bazı temel düşünceleri, genel zihinsel

gelişimimizin öze ilişkin, özünde bulunan bir bölümü olarak geliştiririz.

Sonra bu düşüncelerin ve sayıltıların kendileri ölüm uyaranını

oluştururlar. İnsanın ölümle ilişkisini araştırmada en büyük güçlük,

hem uyaranı hem de tepkiyi belirlemedeki yetersizliğimizden

kaynaklanmaktadır. Örneğin, ölüm korkusu konusundaki araştırmalarda,

ölüm korkusu yoğunluk açısından diğer bazı korkulardan hiç de farklı

olmadığı halde, ölüm nefret edilen bir uyaran olduğu için araştırmacılar

olumsuz bir tutumla işe koyuluyorlar. Asıl neden bütün korku

tepkilerinin temelinde yer alan varoluş tehdidinin burada daha doğrudan

olmasıdır (Kastenbaum ve Aisenberg, 1976).

::::::::::::::::

3. Yaşam süresince ölüm yönelimleri

Herkes yaşam süresinin her noktasında ölümle ilişki içinde yaşar.

Bu bakış açısı yaşlılıktaki ölüm yönelimlerini anlamamıza katkıda bulunur.

Böylece yalnızca ölüm karşısındaki tutumlara ilişkin özel araştırmalara değil, bilişe, zaman açısına, kişilerarası ilişkilere eğilen araştırmalara da yer vermek olanaklı olmaktadır. Genel bilişsel düzey ve üslup önemlidir; çünkü ölüm konusundaki düşünceler bireyin kendisini ve dünyayı yorumlama yeteneğiyle ilişkilidir. Zaman boyutu önemlidir, çünkü kişisel ölüm hep geleceğe ilişkindir; aynı zamanda, geçmişteki kederler, ayrılıklar, diğer yitimler ve tehditler de geriye bakışın konularını oluşturmaktadır. Ölüm yöneliminin kökleri ilk kişilerarası yaşantılarda bulunabilir ve bu ilişkiler yaşam boyunca etkili olmayı sürdürdüklerinden ölüm yönelimi (death orientation) açısıdan önemlidirler.

a. Bebeklik ve ilk çocukluk

Zihin gelişimi alanında yüzeysel bir yaklaşım bebek ve çocukların ölüm konusunda hiçbir şey bilmedikleri sonucuna varabilir. Çocuklar soyut kavramlar konusunda hiçbir şey bilmezler ve çoğu anababaların ve öğretmenlerin beklentisi doğrultusunda da ölümü anlamazlar ve anlamamalıdırlar. Yine de küçükler ölümün farkında olduklarına ilişkin tepkiler vermişlerdir. Bu olgu dikkatle incelenirse zihin gelişimi kuramına uygun düştüğü görülmektedir. Piaget'e göre zeka biyolojik bir uyum işlevidir ve bu işlev ergenlikte birdenbire ortaya çıkmaz. Bebek ve çocuk da yetişkinden farklı da olsa zeki davranışlar sergiler. Zeki davranış her zaman yüksek düzeyde gelişmiş bilişsel yapı sonucu değildir. Üstelik küçük insanın güçsüzlüğü onun tehlikeyi sezme ve yardım isteme yeteneğini gerekli kılar. Koruyucu yetişkinin yitirilmesi ölüm tehdidi gibidir. Varoluşu tehlikeye girdiğinde bebek soyut zihinsel işlemler olmadan da çevresini algılayabilir. Hiçbir insan ayrılma vc terkedilme tehdidini algılayamayacak kadar küçük değildir. Buradaki önemli nokta, kavram-öncesi zeka etkinliği biçimlerinin yaşamın çok erken dönemlerinde var olduğu ve en kritik konularından

birinin yaşamın korunması olduğudur. Piaget'in kuramında vurgu "nesnenin sürekliliği ve korunumu" üzerindedir. Piaget'in bulguları bunların ilk iki yıldan itibaren başladığını ve çevre etkileşimiyle gelişmeyi sürdürdüğünü göstermektedir. İnsanlar ve diğer nesneler uzaydaki konumlarını çocuğa göre sürekli değiştirirler. Çocuk, algı alanındaki değişimleri izleyebilmek için değişim içindeki "değişmezlik" bilincini elde etmek zorundadır. Nesnenin sürekliliği ve korunumu özelliğinin gelişimi büyüyen bireyin gerçekliği nasıl kurduğunu açıklamaktadır. Nesne korunumunu elde edemeyen çocuk tek parçalı ya da kaotik bir gerçekliğe takılıp kalacaktır. Ancak çocuk, değişim, yok olma gibi olguları anlamadan nesne korunumunun da pek anlamı olmayacaktır. Değişmezlik kavramının temelinde değişim vardır. İlk yıllarda zihinsel etkinlik henüz ayrışmamıştır, global'dır. İkinci yaşta örneğin zaman, süreklilik ve ölüm gibi soyut kavramlar oldukça uzaktır, ama çocuk bunlara ilişkin deneyimleri şimdiden işleme koymaya başlamıştır. "Gitti", "uzun süreli gitti", "ebediyen gitti" (ya da "öldü") düşünceleri henüz ayrıştırılmamıştır; dolayısıyla her ortadan yitme değişim, ayrılma ya da yitirme (kavramöncesi biçimde), "ölü" ve "öldü" kavramları kategorisine kaydedilecektir. Bu "nesnenin ölümü"

olarak adlandırılabilir ve çocuğun olgun zihinsel işleyişe doğru ilerlemesinde en önemli öncül kavramları (protoconcepts) oluşturur. "Nesnenin ölümü" ile "benliğin ölümü" arasındaki farkın elde edilebilmesi için daha fazla zihinsel olgunlaşmaya ve deneyime gerek vardır. Çocuk hala en yakın çevresine bağımlıdır. Zihinsel işlemlerle kestirilebilir ve tutarlı bir dünya kurmak için, kestirilemezi ve tutarsızı tanıma ve ayrıştırma yeteneğine gereksinme vardır.

Çok küçük çocukların ölümle ilişkili yönelimlerini gözlemlemede çok geniş olanaklar vardır, ancak daha büyük çocuklar ve yetişkinler için kullanılan yöntembilimi kullanmak olanaksızdır. Oyun durumunda gerçekleştirilen doğal gözlem küçük deneylerle desteklendiğinde çok yararlı olabilir.

Bowlby küçük çocukluktaki yitirmelerin psikososyal sonuçlarını dikkatle izlemiştir. 12 aylık çocuklara ilişkin gözlemler, çocukların yabancıların yanındayken yitik anneyi bulmak için belirgin bir çaba gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Önce "protesto" ve bulmak için "acil çaba" vardır. Çocuk günlerce yüksek sesle ağlamakta ve yiten

annesi olabilecek her şeye ve her sese doğru kendini atmaktadır.

Umutsuzluk ve umutla arama arasındaki gidip gelmeler bir hafta

sürmekte, ama sonunda çaresizlik yerleşmektedir. Annenin dönmesi

isteği ortadan kalkmaz, ama bunun gerçekleşmesi umudu yitirilir. Sonunda

bu istek de ortadan kalkar ve çocuk sonsuz bir acı içinde içine

dönük ve apatik bir görünüm kazanır.

Bu tepki örüntüsü yakınlarının yasını ya da başka acı yitimleri

yaşamış olan kişilerde de gözlemlenebilir. Bu görünüme kurumlardaki

geriyatrik hastalarda da rastlanır. Bowlby'nin diğer gözlemleri çocukluktaki

keder tepkisinin uzun süreli olabileceği doğrultusundadır.

Anne figürünü yitiren küçük çocuk, bellek sınırlarına ilişkin bütün

sayıltılara karşın, son derece sürekli bir duygu ve davranış göstermektedir.

Çok küçük çocuklarda kederin sürekliliğini açıkça gösteren

sözel olmayan davranışlar gözlemlenmektedir. Terapistler küçük çocukların

ölümle ilişkili oyunlarını izlemişlerdir. Bu gözlemler iki

yaşındaki çocuğun ölüm konusunda bir şeyler bildiğini ortaya koymaktadır.

Ayrıca gözlemler ölümle ilişkili yaşantıların çocuğun tüm gelişimini etkileyebileceğini de göstermektedir. Yetişkinlerin çocukluk anıları incelendiğinde ölümle ilişkili çok belirgin yaşantılar bulunmaktadır.

Stanley Hall'a göre, çocuk olayı yaşadığı sırada duygularını dile getirecek sözel yeteneğe sahip olmadığı için acısını uzun yıllar taşımaktadır. Sonuç olarak, gözlemler ve anı incelemeleri, çok küçük çocukların ölümle ilişkili yaşantıları kaydettiklerini ve bu yaşantıların bireyin tüm yaşam yöneliminin bir parçası haline geldiğini göstermektedir.

b. İleri çocukluk ve ergenlik

İlk çalışmalar (1940'larda) ölüm kavramlarının yetişkin düzeyine ulaşmadan iki ön evreden geçtiğini ortaya koymaktadır. Okul öncesi yıllarda çocuklar ölümü, yaşamın durmasını değil azalmasını içeren geçici bir durum olarak algılarlar ("Ölü insanlar acıkmazlar, belki biraz..."). Bunu izleyen ara evrede çocuk ölümü bir son olarak algılar, ama ölümü yine de evrensel ve kaçınılmaz olarak görmez. On yaş dolaylarında çocuk, yalnızca ölümün bir son olduğunu anlamakla kalmaz, kendisi de içinde olmak üzere her canlı yaratığın değişmez

yazgısı olduğunu kavrar. Ölümü kavramlaştırma düzeyinin yaştan çok genel zihinsel olgunlaşma düzeyine sıkıca bağlı olduğu ortaya konmuştur.

Sürekli hastalığı olan çocukların gözlemlenmesi, yaşam deneyimlerinin yaş ve gelişim düzeyinden daha etkili olduğunu göstermiştir.

Kimi hasta çocuklarda ölüm kavramı daha sistemli bir biçimde gelişmektedir. Genel olarak zihin gelişimi ve özel olarak ölüm kavramı gelişimi araştırmaları dikkate alındığında, ölümün son, kaçınılmaz ve tamamlayıcı olduğu gerçeğinin bunları anlamayacak kadar küçük olanlar tarafından bile kavrandığı görülmektedir. Bu çocuklar, kendi durumlarının değişiminden, anababa, doktor ve hemşirelerin tepkilerinden ve tepkisizliklerinden öğreniyorlar her şeyi. Ama en önemlisi, kötü durumunu gözlemledikleri diğer hasta çocukların yaşantılarından öğrendikleridir. Yaşa bakılmaksızın bu çocuklar için ölüm ve ölme, yoksun bırakan, ayrılma ve kimlik yitimi getiren yaşantılardır.

Ölüm bu çocuklar için hastalık ve yaşam döngüsünün bir parçasıdır.

Sürekli hasta çocukların zaman akışı onların kaçınılmaz ölüm bilgilerini de yansıtır. Hastalık ilerledikçe gelecek konusunda konuşma

da belirgin biçimde azalır. Gelecek yakın bir tatil ya da yakın bir olayla sınırlıdır; çocuk bu olayları hızlandırmak için çaba harcar. Daha önceki uzun vadeli plan ve amaçlardan. örneğin büyüyünce ne olacağından hiç söz edilmez. Yetişkinler zamana bakıştaki bu gerçekçi değişim karşısında zor duruma düşerler. Geleceğin bir biçimi olarak ölümden sonraki yaşam umutsuz hasta çocukların konuşmalarında yer almaz. Yaşlı ve hasta yetişkinlerde görülen "ödünleme ilkesi"ne çocuklarla yapılan araştırmalarda rastlanmamıştır; çocuklar her türlü mutluluğun ya da doyumun çabuk gelmesi gerektiği düşüncesini ortaya koymuşlardır.

Ölüm olasılığı ile bir bireyin gelecek görüşü arasında algılanan ilişki, çoğu zaman, yaşlılar açısından ya da hiç olmazsa yaşamı gözden geçirmesi ve ölümlüğünü kabul edebilmesi için yeterince ömrü olanlar açısından tartışılmıştır. Yaşamsüresi boyunca zaman kavramı konusunda bilinenler, gelecek kavramı ile ölüm kavramının en azından orta çocukluk yıllarından itibaren birbirini etkilediğini ortaya koymaktadır (Kastenbaum, 1983). Her bireyin, ileri yaşa ulaşmadan

ya da ölüm olasılığıyla karşılaşmadan önce, gelecek ve ölüm kavramlarını oluşturduğu kişisel bir geçmişi vardır.

Çocuklar ölüme ilişkin düşünce ve duygularını kısmen kişilerarası ilişkileri içinde oluşturmaktadırlar. Masters'in gözden geçirdiği yeni araştırmalar, bilişselliğin kişisel olgunlaşma bağlamında olduğu kadar toplumsal bağlamda da geliştiğini ortaya koymuştur. Bilişsel ve toplumsal gelişim konusundaki genel bilgilerimiz ölüme ilişkin düşüncelerin rolü dikkate alınmadıkça tamamlanmış olmayacaktır: aynı şekilde, ölüm düşüncesinin yaşam süresince gelişimine ilişkin bilgimiz daha geniş psikososyal olgunlaşma bağlamına yerleştirilmedikçe eksik kalacaktır. Yetişkinlikteki ve yaşlılıktaki ölüm düşüncelerinin anlaşılması bireyin kişilerarası bağlamı dikkate alınırsa kolaylaşabilir ve zenginleşebilir. Örneğin, ölümle ilgili yaşantılar kiminle paylaşılıyor, birey başkalarının tepkisinden ya da tepkisizliğinden nasıl etkileniyor sorularının yanıtları aranmalıdır.

Ergenlik araştırmaları ergenlik dönemini pek çok boyutlarıyla ele aldığı halde, ergenlikteki ölüm kavramını genellikle ihmal etmiştir.

Ergenlik psikolojisi alanında otorite sayılan yazarlar "ölüm", "ölmek", "ölümlülük" konusuna hiç yer vermemişlerdir. Ölümün yaşlılığa özgü olduğu kalıpyargısı ergenlik araştırmalarını da etkilemiş görünmektedir.

Araştırmalar ölüm korkusunun ergenlikte en üst düzeyde olduğu görüşünü doğrulamamaktadır. Ölüm korkusunun, toplumsal destek, zihinsel olgunluk, bireysel deneyimler gibi başka değişkenlerden etkilendiği söylenebilir. Ayrıca, ergenlikte gerçek ölüm, ölüm duygusundan ve düşüncesinden çok daha belirgindir. Amerika Birleşik Devletleri'nde bütün nedenlerle ölme oranı ergenler ve genç yetişkinler arasında gitgide artmaktadır. İntihar ve kendini mahvetmenin dolaylı biçimleri gitgide daha fazla sorun olmaktadır. İntiharı yaşam süresi boyunca inceleyen Maris (1981), insanların ergenlik gibi geçiş dönemlerinde daha duyarlı ve yaralanabilir olduklarını belirtmektedir. Henüz bu savı destekleyen yeterli veri olmamakla birlikte, Maris, yetişkinlik eşiğindeki ergenin ve yaşlılık eşiğindeki yetişkinin intihar potansiyeline dikkati çekmektedir.

c. Yetişkinlik ve yaşlılık

Kuramsal açıdan, ölüm karşısındaki nesnel ve kişisel yönelimler arasındaki uygunluk derecesine bakılabilir. Bu uygunluk derece derece mi, yoksa ansızın mı ortaya çıkar (örneğin, özel yaşam deneyimlerine tepki olarak); başka bir deyişle, daha uygun bir bunalım modeli mi, yoksa henüz belirlenmemiş bir değişim süreci mi söz konusudur. Ölümle ilişkilerin değişmesi, zorunlu olarak, bireyin yeni bir kendi üzerinde düşünme süreci başlatmasına yol açar. Ancak, zaman boyutu birey yakalandıkça ya da ölüme yaklaştıkça mutlaka kısalıyor değildir. Yaşlı kişinin gelecek duygusu, kronolojik yaş ya da ölümden olası uzaklık gibi boş değişkenlerden çok, bireyin çevre üzerindeki denetim algısına bağlıdır. Ayrıca bireysel farklılıkları da dikkate almak gerekmektedir. Kimi insanlar yaşam ve ölüm korkularıyla çok erken yaşlardan itibaren ilgilenirler, kimileri de ileri yaşlara ölüme fazla kafa yormadan girerler. Bu alanda toplumsal istek ve beklenti değişkenleri önemli bir etkendir. Yaşlıların çoğu yaşam ve ölüm konusunda bilgece ve şatafatlı şeyler söylemelerinin beklendiğini bilirler; bazıları gerçekten bu konuları düşünürken, bazıları da yalnızca beklentiye boyun eğerler. Yetişkinlerin ölüm yönelimleri konusunda sözlü anlatımlar

kadar pratik kararlar da bilgi verebilir. Bir insan bir vasiyet hazırlamış mı ve bunu değişen koşullara göre düzeltiyor mu? Yaşamını uzatmak için yeme içme alışkanlıklarını değiştiriyor mu? Tehdit edici belirtilere karşın sigara içmeyi sürdürüyor mu? Ciddi biçimde hasta olan arkadaşlarını ziyaret ediyor mu, bundan kaçınıyor mu? Ölüm ilanlarına bakıyor mu, bakmaktan kaçınıyor mu?

Bilişsel uyumsuzluk kuramı bu konuda yararlı olabilir. Yaşlanan birey ölümle ilişkili etkenleri dikkate aldıkça gerçeklik ile bilişsel tasarım arasında daha fazla uygunluk ortaya çıkar. Ancak, ölümle ilişkili düşüncelerin kendisi yerleşik tutumlarla çatışarak uygunsuzluk yaratabilir.

Gerçekliğin baskısından kaçarak yüreğimizin derinliklerinde genç ve ölümsüz mü kalmalıyız, yoksa ölümün düşüncemizde daha geniş bir yer almasına izin mi vermeliyiz? Bireyin ölüm bilgisini zihinsel yaşamında gözden geçirmenin hem yararı hem da zararı vardır ve bu alanda kulladığımız stratejiler bizi her yaşta etkileyen her şeyden etkilenmektedir (zihinsel olgunluk düzeyi, kişilerarası destek, stres, sağlık gibi).

Ölüm karşısındaki yönelimleri yalnızca kronolojik yaştan kestirme yolu pek verimli olmamaktadır. Ölümle ilgili düşünceleri diğer değişkenlere bağlı olarak açıklama girişimi de karışık sonuçlar vermektedir. Araştırmalarda kullanılan tekniklerin sınırlılıklarını dikkate almak gerekmektedir. Aslında, ölüm korkusunu ve düşüncesini ortaya çıkarmak için kullanılan tekniklerin neyi ölçtüğü hep tartışma konusu olmuştur. Yetişkinlikteki ölüm tutumlarını açıklamaya çalışan kuramlar genellikle deneysel bulgularla desteklenememiştir. Bu konuda o kadar çok yöntembilim sorunu vardır ki, başarısızlık ne yalnızca kavramlara, ne de işlemlere bağlanabilir. Akademik türden ölüm araştırmalarının birtakım güçlükleri sürüp giderken, klinik ve diğer uygulamalı araştırmalar yararlı olmaktadır. Araştırmacılar 25-90 yaşları arasındaki bin erkeği inceleyerek, her yaş düzeyinde yüksek, orta ve düşük düzeyde anksiyete bulmuşlardır. Yüksek anksiyeteli genç ve orta yaşlı erkekler doktorların teşhis edebildiğinden daha fazla hastalık bildirmişlerdir. Yüksek anksiyeteli yaşlı erkekler ise hastalıklarını azaltarak belirtmişlerdir. O halde kimler sağlıklarını doğru olarak

bildirmektedir? Büyük olasılıkla yüksek anksiyeteli olmayan "iyi uyum sağlamış" yaşlılar... Anksiyeteli yaşlı erkekler yaşama yönelik güncel bir tehditten (hastalık) korunmak istemişler, buna karşılık anksiyeteli genç erkekler yaşamlarının tehlike içinde olduğuna gerçekten inanmadıkları için semptomlar üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu gözlemin pratik sonuçları açıktır: Hastanın anksiyete düzeyi ve bununla başaçıkma biçimi klinik değerlendirmeye katılmalı ve yaşlıların sağlıkla ilgili bildirileri dikkatle ele alınmalıdır.

Araştırmacılar, yüksek ölüm anksiyetesi bildiren yaşlı kadınların zaman karşısında mülkiyetçi olduklarını ve zamanın çabuk geçmesini istemediklerini buldular. Bu bulgu bireyin zamanın güçlükle geçişine ilişkin algı örüntüsüyle açıklanabilir. Bu konunun araştırılmasında yalnızca sözel tepkilerin derlenmesinin yeterli olmadığını, doğal durumlarda yapılmış dikkatli gözlemlere gerek olduğunu bir kez daha belirtmekte yarar var.

Yetişkinlerin ölüm karşısındaki yönelimleri sözel tepkilerle tam

olarak anlaşılamadığına göre, belki sözel olmayan davranışların en aşırısı olan intihar aydınlatıcı olabilir. Yaşama karşı ölümü seçmek çocukluktan yaşlılığa kadar her düzeyde ortaya çıkan bir olgudur. Amerika Birleşik Devletleri'nde intihar konusunda cinsiyet farklılığı olduğu, erkek intiharlarının kadınlarınkinden üç kat fazla olduğu dikkati çekmektedir. Üstelik erkekler daha şiddetli ve etkin yöntemler kullanmaktadırlar (kadınlar tipik olarak ilaç kullanmayı, erkekler ise ateşli silahları, damar kesmeyi, yüksekten atlamayı seçiyorlar). İntihar olayları kronolojik yaşa bağlı olarak çocukluktan genç yetişkinliğe doğru artmaktadır. Kadınların intiharı 40 yaşlarının ortalarına kadar artmayı sürdürmekte, 80 yaşlarının ortalarında düşmektedir. Erkek intiharı 25-40 yaşlarında biraz durmakta -yine kadınlardan fazla-, sonra 80'lere doğru yeniden yükselmektedir. 20'inci yüzyılda intiharların artış gösterdiği gerçeğini de dikkate almamız gerekiyor.

Murphy, intiharın evli olmamak, az arkadaşı olmak, ölümden sonraki yaşama inanmamak, depresyona girmek gibi özelliklerle ilgili olduğunu ileri sürmektedir. Yaşlanmayı korkunç bir şey olarak algılayan

ve yaşlılıktaki rol beklentileri olumsuz olanlarda intihar daha fazla olmaktadır. Boldt, intiharın sorunlara çözüm olarak kabul edilmesinde zaman ve kuşak farklılıklarını soruşturduğu araştırmasında, genç kuşağın yaşlılara göre intihara karşı daha kabul edici bir tutum gösterdiğini, daha da ilginci, gençlerin ölüme karşı da daha kabul edici olduklarını buldu. Genç kuşağın intihar ve ölüm karşısındaki kabul edici tutumları ile gençlerin artan intihar oranları arasında nedensel bir ilişki olduğunu kabul etmek acele etmek olur; ama yine de Boldt'un bulguları olası bölük etkisini (cohort enfluence) vurgulaması açısından önemlidir. Boldt'a göre ölümü ceza olarak görmek ya da olumlu olarak değerlendirmek intiharı destekleyici ya da engelleyici bir etken olabilmektedir. Yaşlıların da intihar karşısında gençliklerindekine göre daha hoşgörülü oldukları, ölümün bir ceza olduğu görüşünü zamanla değiştirdikleri görülmektedir. Başka araştırmalar da, kurumlardaki ve hastanelerdeki yaşlılarda çevre kısıtlamaları ile kendine zarar verme eğilimi arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Bu bulgulara göre kurumlardaki yaşlılar yaşamlarına son vermeyi sık sık düşünmektedirler.

Sonuçlanmış intihar girişimlerinin kendine zarar verme olaylarından

daha az olduğu görülmektedir. Özellikle orta ve ileri yaşlarda artan bağımlılık korkusu ve umutsuz hastalık intiharların kaynağını oluşturmaktadır (Birren ve Warner Schaie, 1985).

::::::::::::::::

4. Ölme Süreci

"Ölüm" sözcüğü hem bir olayı -ölme olayını-, hem de bu olayın sonucunu gösterir. Klinik ölüm ile biyolojik ölümü birbirinden ayırmak çok güçtür. Klinik ölüm yaşamsal (vital) belirtilerin yok olmasıyla tanımlanır; fakat yaşamsal belirtilerin ortadan kalkmasından sonra bazı biyolojik yapılar işlevini sürdürmektedir. Başka bir deyişle, biyolojik ölüm bedenin farklı yapılarına göre değişiklik göstermektedir.

Ölme süreci normal olarak birtakım evrelerden geçmektedir. E. Kübler-Ross (1969) ölmekte olan 200'den fazla hastayla yaptığı görüşmelere dayanarak ölme sürecinin evrelerini saptamıştır. Kübler-Ross'a

göre, eğer ölüm aniden olmamışsa ve ölmekte olan kişi ne olup bittiğinin farkındaysa ölme süreci beş evreden geçmektedir.

(a) Yadsıma ve yalıtma. Birinci evrede kişi ölümün yakın olduğunu yadsımaktadır. İlk tepki "Hayır, ben değil, doğru olamaz!" biçiminde ortaya çıkmaktadır. Kimi hastalar bir yanlış yapıldığını (örneğin tıbbi testlerin başkasınınkiyle karıştırıldığını) ileri sürmektedir, kimileri daha olumlu bir tanı için başka doktorlara gitmektedir. Bu yadsıma tepkisi beklenmeyen haberin şokuyla başaçıkmada sağlıklı bir yol olarak görülebilir. Yadsıma kısa vadede tampon işlevi görmekte, hastanın uzun vadede daha köklü savunmalar geliştirmesine olanak sağlamaktadır. 200 denekten sadece 3'ü yadsıma tutumunu sonuna kadar götürmüştür; çoğu, yadsımanın tampon olma işlevi bittikten sonra onun yerine "kısmi kabul" tutumunu geçirmiştir.

(b) Öfke. İkinci tepki "Neden ben?" biçiminde ortaya çıkmaktadır. Odak duygu öfke, haset ve küskünlüktür. Aile için bu öfkeyle başaçıkmak, hastanın bakış açısını anlamak çok zordur. Öfkeli kişinin

mesajı belki şudur: "Ben yaşıyorum, bunu unutmayın! Sesimi duyabilirsiniz.

Henüz ölmüş değilim..."

(c) Pazarlrk. Bu evrede Tanrıyla, doktorla ya da başkalarıyla pazarlık ederek ölümü ertelemeye çalışılmaktadır. Bu evre de hasta için kısa vadede yardımcı bir evredir. Pazarlık örnekleri diğer evreler kadar açık seçik değildir ve bütün hastalar ölümle bu yolla başaçıkmaya kalkışmamaktadır.

(d) Depresyon. Bu evrede kişi artık ölmekte olduğunu yadsıyamaz, öfkenin yerini depresyon alır. Kübler-Ross "hazırlayıcı" depresyon ile "tepkici" depresyonu birbirinden ayırmaktadır. Hazırlayıcı depresyon, dünyanın şeylerinden vazgeçmeyi ve dünyadan sonul ayrılışı içeren "hazırlayıcı hüzün"le ilişkilidir. Hasta sevdiği her şeyi ve herkesi bırakma sürecine girmiştir. Bir depresyon türünde hasta sessizdir; sessiz jestler, karşılıklı duygu ve sevecenlik anlatımları hastaya yardımcı olabilir. Buna karşılık tepkici depresyonda kişi bazı müdahaleler

gerektirebilir, destekler isteyebilir.

(e) Kabul etme. Bu son evre öncekilerin en yüksek noktasıdır. Bu evrede hasta yaklaşan sonunu derin derin düşünmektedir. Bu evre hemen hemen bir duygu boşluğuyla belirlenir.

Kübler-Ross bu evrelerde "umut"u önemli ve sürekli bir etken olarak görmektedir. Yeni bir ilaç, bir araştırmada son dakikada bir başarı, yeni bir tedavi yöntemi gibi düşünceler hastanın son aylarına ve haftalarına kadar koruduğu düşüncelerdir. Bu umut sadece iyileşme umudu değildir, aynı zamanda ölümü kabul ederek ölme umududur. Bu umut, hem ölümü hem de ölüm kederini daha insancıl ve anlamlı kılmaktadır.

Psikiyatrist Kübler-Ross ölüm evreleri kuramını ağır derecede hasta kişilerle yaptığı görüşmelerle geliştirmiştir. Bugün geçerliliği kalmamakla birlikte, bu kuram, başka araştırmacıları ölmenin psikolojisi üzerinde çalışmaya sevketmesi bakımından yararlı olmuştur. Kastenbaum

(1975), Kübler-Ross'un kuramının ölme sürecinin çok önemli bazı yönlerini ihmal ettiğini ileri sürmektedir. Kişilik, cinsiyet, gelişim düzeyi, ölüm ortamı gibi etkenleri mutlaka dikkate almak gerekmektedir. Kastenbaum'a göre Kübler-Ross'un evreleri ölme deneyiminin çok dar ve öznel yorumlarıdır. Bu evreler abartılmış ve bireyin önceki yaşamından ve şimdiki koşularından yalıtılmış biçimde betimlenmiştir.

::::::::::::::::

5. Ölümü Karşılama

Herkes ölümü ve ölmeyi kabul etmek zorundadır; ölümü gerçekçi bir biçimde kabul etmek kişinin duygusal olgunlaşmasının belirtisidir. Ancak, insanların ölüm karşısındaki bilinç düzeylerinin bireyden bireye farklılık göstereceği de açıktır. Duk Üniversitesi araştırmacıları 60-94 yaşları arasındaki 140 yaşlıyı incelediler. Yaşlıların % 5'i ölümü hiçbir zaman düşünmediğini, % 25'i haftada bir kezden daha az düşündüğünü, % 20'si ölümün haftada bir kez aklına geldiğini, % 49'u

ölümü en azından günde bir kez anımsadığını belirtiyordu. Aynı araştırmada

yaşlı kişilerin ölüme farklı anlamlar yüklediği de bulunmuştur.

Kimileri ölümü bedensel yaşamın sona ermesi ve yeni bir yaşama,

başka bir dünyaya geçiş olarak görmektedir. Kimileri daha önce ölmüş

sevilen bir kişiyle yeniden birleşme inancını dile getirmektedir.

Her iki grup için de ölüm daha iyi bir varoluş durumuna geçiştir. Ölümün

bir ceza olduğunu doğrudan dile getirenler çok azdır. Ölümü bir

"son" olarak görenler de vardır.

Kişi için ölümün anlamı, hem kişisel hem sosyo-kültürel pek çok

belirleyiciye bağlıdır. "Ölümün anlamı" ölüm olayının yaşanmasına

bağlı değildir; ölüm olgusu karşısındaki duygulara ve yorumlara bağlıdır.

Duke Üniversitesi araştırmasında deneklerden aşağıdaki cümleleri

tamamlamaları istenmiştir:

- Bir insan öldüğü zaman ...

- Ölüm ... dir.

- Öldüğüm zaman ben ...

Yanıtlar aşağıda gösterilen kategorilerde toplanmaktadır:

(a) Yaşamın sürmesi ya da kesilmesi. Açıklamaların çoğu dinsel inançları ortaya koymaktadır. Örneğin, "Ölüm bu dünyadan bir başka dünyaya geçiştir" ya da "öldüğüm zaman ruhumun sürüp gideceğini düşünüyorum" gibi. Bu açıklamalara göre yaşamın sonu öbür dünyaya atlama tahtasıdır. Bir başka yorum da, ölen kişinin başkalarında yaşaması biçimindedir: "Ölen bir insan kalanların düşüncesinde ve gönlünde yaşamayı sürdürür." Buna karşılık kimileri de ölümü, kişiliğin sona ermesi olarak düşünmektedirler.

(b) Düşman olarak ölüm. Ölüm yaşamı ve ilişkileri kesen, bozan, sona erdiren bir düşman olarak görülmektedir. Örnek: "Ölüm zalim bir efendidir". Yanıtların çoğu bağımlılık, güçsüzlük korkusunu ya da ölüm edimine bağlanan acı ve eziyet çekme duygusunu dile getirmektedir.

(c) Birleşme ya da ayrı düşme. Çokları ölümü daha önce ayrılınan birine kavuşma olarak görmekte, kimileri de sevilen birinden ayrılma gibi hissetmektedir.

(d) Ödül ya da ceza. Çoğu kişi ölümü daha iyi bir varoluş durumuna geçiş olarak görmektedir. Örnek: "Tanrının mutluluklarına kavuşmaya gideceğim." Bu aslında dinsel inançlara bağlı bir düşüncedir. Ölümün ceza anlamına geldiği genellikle pek az dile getirilmiştir (Jeffers ve Verwoerdt, 1969).

Araştırmacıların çoğu yaşlı kişilerin çok az bir bölümünün -sadece % 30- ölüm korkusu bildirdikleri konusunda görüş birliği içindedir. Ulusal Ruh Sağlığı Enstitüsü'nün araştırmasında sağlıklı yaşlı kişilerde ölüm korkusu % 30 oranında bulunmuştur. Araştırmacıların, yaşları 49-92 arasındaki 200 denek üzerinde uyguladıkları cümle tamamlama testine göre, ölüm korkusu genel nüfusta yaşlı kişilerde olduğundan daha yaygındır. Duke Üniversitesi'nde yapılan başka bir

araştırmada "Ölümden korkuyor musunuz?" sorusuna yaşlı deneklerin sadece % 10'u olumlu yanıt verdiler; deneklerin % 35'i korktuğunu reddetti, % 55'i ambivalandı ve soruyu yanıtlamakta tereddüt etti. Bu bulgular ölüm korkusu sorununun yaşlı kişilerde bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Duke Üniversitesi araştırmasında bir denek şöyle demektedir: "Hayır, ölümden korkmuyorum, bu bana son derece normal bir süreç olarak görünüyor. Ama ölüm geldiğinde neler hissedeceğinizi asla bilemezsiniz. Belki paniğe kapılabilirim." Bengston, Cuellar ve Ragan genç insanların 65 yaş ve üstündekilerden daha fazla ölüm korkusu yaşadıklarını ileri sürmektedir. İnsanlar acı verici, ayrılık yaratıcı hastalıklardan daha fazla korkmaktadırlar.

Hinton hastanede ölen kişilerden dörtte birinin yüksek bir kabul gösterdiğini söylemektedir; fakat hastalık ve hastahane koşulları bunda önemli bir rol oynamaktadır. Hastaların yaklaşık yarısı yaşamının sona ermekte olduğunu kabul etmekte (daha çok yaşlı kişiler), dörtte biri acı çektiğini bildirmekte, diğer dörtte biri ise pek az şey

söylemektedir. Weisman ve Kastenbaum (1968) sadece pek az yaşlı kişinin

ölüm korkusundan söz ettiğini, ölüm korkusunun daha çok akut duygusal

ya da psikiyatrik bozukluk çeken yaşlılarda bulunduğunu belirtmektedir.

Yaşlı kişiler ölüm karşısında tek biçimli bir örüntü değil,

çok çeşitli yönelimler göstermektedirler.

Robert N. Butler'in (1971) "yaşamı yeniden gözden geçirme" adını verdiği süreç genellikle sessizce gerçekleştirilmekte ve kişiliğin yeniden örgütlenmesinde olumlu bir güç yaratmaktadır. Ancak bu bazı durumlarda patolojik düzeyde yoğun bir suçluluk, umutsuzluk ve depresyonun anlatımı da olabilmektedir. Bir insanın yaşamını yeniden gözden geçirmesi değişik türden bunalımlara tepki olabilir (örneğin, emeklilik, eşin ölümü, kendi ölümünün yakınlığı gibi). Butler'e göre yaşamın yeniden gözden geçirilmesi, bir bireyin ölüme uyumu, yaşamın sonuna doğru kişilik gelişiminin sürekliliği açılarından çok önemlidir.

Çeşitli araştırmalar ölümden önce sistemli psikolojik değişimlerin ortaya çıktığını bildirmektedir. Bu değişimler fiziksel hastalıkların

basit bir sonucu değildir. Ciddi biçimde hasta olan ve sonra iyileşen kişiler aynı değişimleri göstermemektedir. Lieberman ve Coplan, ölümlerinden bir yıl ya da daha az süre önce incelenen bireylerin, ölümden üç yıl ya da daha fazla uzak olanlara oranla daha zayıf zihinsel başarı, daha az içgözlem eğilimi, kişilik testlerinde daha az saldırgan ve daha fazla uysal benlik imgesi gösterdiklerini bildirmektedir. Bir yıl içinde ölenlerin birkaç yıl sonra ölenlere oranla zeka ölçümlerinde düşüş gösterdikleri de bulunmuştur. Psikomotor başarı testleri, depresyon ölçekleri ve sağlık bildirimleri önceden kestirim sağlayabilmekte ve doktorları gelecekteki bozukluklar konusunda uyarabilmektedir.

Sosyolog Robert Blauner, modern toplumların bürokratik düzenlemelerle ölüm olayını denetim altına aldıklarını belirtmektedir. Amerika'da daha birkaç kuşak önce insanlar evlerinde ölüyorlardı; bugün yaşlılar yurdu ve hastaneler ileri derecede hasta olanlarla ilgilenmekte ve ölüm bunalımlarıyla uğraşmakta, cenaze evleri de toprağa verme işini üstlenmektedir. Birçok insan için gitgide daha yabancı bir yaşantı

olduğundan ölümle nasıl başa çıkılacağı da gitgide daha az öğrenilmektedir.

Ne ölmekte olan kişi, ne de ailesi ve arkadaşları ölüm yaşantısıyla uğraşmayı sağlayacak anlayış ve bilgiye sahiptirler.

Amerika Birleşik Devletler'inde, ölen kişilerin % 70'inin son yıllarını bakımevinde ya da hastanede, çoğu zaman acı içinde ve yalnız olarak geçirdiği saptanmaktadır. "Onuruyla Ölme" hareketinin savunucuları "saldırgan" tıbbi bakımın -yaşamın ne pahasına olursa olsun korunmasının- insanları hızlı ve doğal ölümden alıkoyduğunu ısrarla vurgulamaktadırlar. Amerikan halkı içinde "sağlıklı ölme" istemi gitgide artmaktadır. Bu görüşe göre acıdan ve travmadan olabildiğince uzak bir ölüm yeterli değildir; umutsuz bir hastalıktan acı çeken bireyler, kendi tüm yaşam üsluplarına uygun düşen ve kimlikleriyle bütünleşen (örneğin romantik bir ölüm, kahramanca bir ölüm, vb.) özel bir ayrılma üslubu seçebilmelidir.

Sudnow kurumların sistemli bir örgütlemeyle ölüme yakın olanları ve ölenleri nasıl gizlediklerine değinmiştir; Watson yaşlı ve hasta

olmanın aynı gizleme sürecini başlattığını ortaya koymuştur. Aktif tedavinin kesilmesi kararı çok hasta olanlar ve ölüm halindeki hastalar için alınmaktadır. Ancak, "çok hasta" ve "ölüm halinde" kavramları yaşlılarda genellikle birbirine karışmaktadır. Aktif tedavinin kesilmesinin yanısıra, kişisel ilişkiler de birden azalmaktadır; bu da bazı durumlarda hasta fakat ölümcül olmayan hastaların tedavisinin kesilmesiyle sonuçlanmakta ya da hastalar psikiyatrik hasta olarak sınırlı hastane köşelerine atılmaktadırlar. Oysa Miller'in saptadığına göre, "umutsuz" olarak damgalanan yaşlı hastaların dikkatli ve duyarlı bir bakımla iyileşebildikleri görülmektedir. İyileşmesi olanaklı hastaların toplumsal, duygusal ve teknik bakımdan terkedilmesi ölümle sonuçlanmaktadır.

Ölme sürecine ilişkin evrelerin eleştirisiz kabul edilmesi de bakımın sürmesini engellemektedir. Kübler-Ross'un kuramı deneysel olarak desteklenmemiş, üstelik kuramın birçok yöntembilimsel ve kavramsal kusuru olduğu bulunmuştur. Kuramın anksiyete azaltıcı olarak kullanılması sağlık personeli arasında artık ilgi çekmemektedir. Bugün hastane çalışmalarında hastaların bireyselliği, hasta ailelerinin

hakları daha fazla vurgulanmaktadır. Hastaneye kaldırma ölüm korkusunu

arttırabildiği için aile içinde bakım daha fazla desteklenmektedir.

Bütün ölümlerin aynı oranda etkili olmadığı bilinmektedir. Glaser

yaşlıların ölümünün toplum üzerinde çok az bir etkisi olduğu savını

gerontolojiye ilk kez sokan yazardır. Daha yakınlarda Owen, Fulton

ve Markusen, anababa, eş ve çocuk yitiren yetişkinlerin kederlerini

karşılaştırmış, yaşlı anababa yitiminin daha az keder verici, yerleşik

davranışlarda daha az kesintiye yol açıcı ve daha az anlamlı olduğunu

bulmuştur. Sanders yaşlı anababa yitiminin eş ve çocuk yitiminden

daha az sarsıcı olduğunu saptamıştır. Moss ve Moss, yetişkinin anababa

yitimine daha az tepki göstermesini, yetişkinin yaşlı anababanın

potansiyel ölümünü sık sık düşünmesine, olayın bir tür provasını yapmasına

bağlamaktadır. Ayrıca, kişinin yaşlı anababasının ölümünü düşünmesi

eş ya da çocuğunun ölümünü düşünmesinden daha az "tabu"

dur. Bilişsel ve duygusal öksüzlük düşüncesi çok önceden başlar ve

bireyi hazırlar; bu sürecin bireyi kendi ölümüne de hazırladığı söylenebilir.

Büyüklerin ölümünden daha az etkilenme gerçeği, bireyin

kendisini "genç" diye tanımlamasından "yaşlı" diye tanımlamasına geçişi etkiler mi sorusu henüz ortadadır. Belki burada, söylenmeyen, sessizce geçiştirilen bir keder vardır: "Ben de özlenmeyen biri olacağım...

Belki kendimi özlenmemeye alıştırmam gerek."

Yas ölüm nedeniyle bir akrabasından ya da arkadaşından yoksun kalan kişinin içinde bulunduğu durumdur. Keder, sevilen birinin ölümünün ardından duyulan şiddetli ruhsal acı ve elemi içerir. Matem, bir kişinin ölümüne duyulan acının belirtilerini ortaya koyma biçiminin

toplum tarafından düzenlenmesine dayanır.

Çağdaş klinikçiler ve psikologlar, "Derdini söylemeyen derman bulamaz!" biçimindeki Türk atasözünün dile getirdiği görüşü paylaşmaktadırlar. Acılı duyguların hafifletilmesi ve duygusal yardım süreci

çok önemlidir. Aile ve arkadaş desteğini gören kişiler yası izleyen fiziksel

ve ruhsal bozuklukları daha az göstermektedirler. Öte yandan, kültürel beklentiler, toplumsal değerler ve topluluk kuralları kederin yaşanmasına müdahale etmektedir. Gelişmiş toplumlarda ölme de tıbbi

teknolojiye bırakılmıştır ve genellikle evin dışında olmaktadır; matem ruhsal bir patoloji olarak görülmektedir. Oysa tanatologlar keder anlatımlarını ve matem törenlerini geride kalanlar için tedavi edici nitelikte görmektedirler.

Yas ve keder sevilen birinin ölümünün hemen ardından gelen dönemde önemli bir etki yaratmaktadır. Geride kalanlar fiziksel ve ruhsal hastalıklara ve ölüme karşı daha duyarlı olmaktadırlar. Bu özellikle ansızın ve beklenmedik biçimde gelen yaslar için doğrudur. Yaslı kişiler, hastalık, kaza, ölüm, işsizlik ve diğer hasar görmüş yaşam belirtilerini daha fazla göstermektedirler. On üç ay süren bir izleme araştırmasında yaşlı kişilerin % 32'sinin sağlık bozuklukları gösterdikleri -kontrol grubunda sadece % 2- bulunmuştur. Dul kadınlar dulluklarının ilk yılında aynı yaştaki dul olmayan kadınlara oranla üç kat daha fazla doktora görünmekte, yatıştırıcı ilaçları yedi kat daha fazla kullanmaktadırlar.

Yas içindeki yetişkinler tipik olarak birtakım evrelerden geçmektedirler.

Birinci evre şok, uyuşukluk, yadsıma ve inanmama evresidir.

En yoğun duygu olan şok ve uyuşukluk genellikle birkaç hafta sürmekte,

yadsıma ve inanmama ise günlerce ve hatta aylarca sürebilmektedir.

İkinci evre özleme, hasretini çekme ve depresyon evresidir.

Genellikle 5-14 gün arasında doruk noktasına çıkmakta, ama daha

uzun sürebilmektedir. Bu evredeki yaygın duygular, ağlama, umut,

gerçek olmama duygusu, empati, insanlardan uzak durma, ilgi yokluğu,

ölenin anısına bağlanma, vb.'dir. Diğer belirtiler öfke, kızgınlık,

korku, uykusuzluk, iştahsızlık vb. olabilir. Ölen kişiyi ülküleştirmeye

de yas tutanlarda çok rastlanmaktadır. Yasın üçüncü evresi sevilen kişiden

kurtulma ve yeni koşullara uyum sağlamadır. Bu dönemde birey

kaynaklarını harekete geçirir, insanlarla ve etkinliklerle yeniden ilgilenir,

yeni bir denge kurmaya çalışır. Kimileri için bu evre 6-8 hafta,

kimileri için de aylar hatta yıllar sürebilmektedir. Dördüncü evre kimliğin

yeniden kurulması evresidir. Kişi yeni ilişkiler gerçekleştirir ve

sevdiği biriyle yeni roller üstlenir. Geride kalanların yaklaşık yarısı bu

evrede yas yaşantısından bazı yararlar ya da deneyimler edindiklerini

bildirmektedir.

Dul erkekler konusunda pek az bilgiye sahibiz. 45 yaşın üstündeki dul erkeklerin ölüm oranının evli erkeklerin oranının iki katı olduğu, dulların intihar riskinin de çok yüksek olduğu bilinmektedir. 46-65 yaşlar arasındaki dul erkeklerin yarısından fazlası yeniden evlenmektedir. Sağlıklı dullar görece daha çabuk evlendiği için, dullar arasında yüksek ölüm oranı saptayan istatistikler öncelikle daha az sağlıklı dullara uygulanabilir. Dul kadınlara ilişkin bilgimiz dul erkeklerinkinden daha fazladır. Sosyolog H.Z. Lopata'ya göre, dul kadınların yaklaşık yarısı tamamen yalnız yaşamakta, çoğu da böyle yaşamayı yeğlemektedir. Araştırmalar, dulluğun uzun süredeki olumsuz sonuçlarının, dul olmanın kendisinden çok, sosyoekonomik yoksunluklardan kaynaklandığını göstermektedir (Vander Zanden, 1981).

::::::::::::::::

YARARLANILAN KAYNAKLAR

ADLER A., Yaşama Sanatı, Say Yay., İstanbul, 1984.

AİZENBERG R. ve TREAS J., "The family in late life: Psychosocial and

demographic considerations", BİRREN ve SCHAİE, 1985 içinde.

ALLPORT Gordon W., Structure et Developpement de la Personnalite, Delachaux

et Niestle, Neuchatel, 1970. İngilizcesi 1961.

ARLİN Patricia, "Cognitive development in adulthood: A fifth stage?"

Developmental Pscyhology, cilt 11, no. 5, 602-606, 1975.

Avrupa Dergisi, sayı 93, Eylül 1984.

BALTES Paul B, "Theoretical propositions of life-span developmental

psychology: On the dynamics between growth and decline", Developmental

Psychology, cilt 23, sayı 5, 611-626, 1987.

BASSECHES M., "Dialectical thinking as metasystematic form of cognitive

organization", M. L. COMMONS ve ark., (yay.), 1984 içinde.

BERGER Kathleen Stassen, The Developing Person Through the Life Spain,

Worth Publisher, Inc., New York, ikinci baskı, 1988.

BİRREN James E. ve SCHAİE K. Waner (yay.), Handbook of the Psychology

of Aging, Van Nostrand Reinhold Colp., New York, ikinci baskı, 1985.

BİSCHOF Ledford J., Adult Psychology, Harper and Row Publishers, New

York, 1969.

BRUBAKER Timothy H., "Developmental tasks in later life", American

Behavioral Scientist, cilt 29, sayı 4, 1986.

BUTLER Robert N., "Succesful aging and the role of the life review", S. H.

ZARİT (yay.), 1977 içinde.

COMMONS M. L. ve ark. (yay.), Beyond Formal Operations: Late Adolescent and Adult Cognitive Development, Fraeger, 1984.

CRAİN William, Theories of Development: Concepts and Application, Englewood Cliffs, N.S., Uarentice Hall, 1980.

CRAİN William C., "Erikson: Yaşamın Sekiz Evresi", Bekir Onur (yay.), 1986 içinde.

DATAN Nancy ve GİNSBERG L.H. (yay.), Life-Span Developmental Psychology, Academic Press, New York, 1975.

EPSTEİN Leon J., "Aging". H.H. GOLDMAN (yay.), 1984 içinde.

ERİKSON Eric H., The Life Cycle Completed, W.W. Nortor and Comp., New York, 1982.

FROMM E., Sevgi ve Şiddetin Kaynağı. Payel, İstanbul, 1979.

FROMM E., Kendini Savunan İnsan. Say Yay., İstanbul, 1982.

FLAVELL J.H., Cognitive Development, Englewood Cliffs, Prentice-Hall,

ikinci baskı, 1985.

GOLDMAN H.H. (yay.), Review of General Psychiatry, Lange Medical

Pub., Los Altos, 1984.

GOULD R.L., "Adult life stages: Growth toward self-tolerance", Psychology

Today, 8, 74-78, Şubat 1975.

HATFİELD E. ve WALSTER G.W., A New Look at Love, Reading, MA,

Addison-Wesley, 1979.

HENDRİCK C. ve HENDRİCK S., "A theory and methode of love", Journal

of Personality and Social Psychology, cilt 50, no. 2, 1986.

HOFFMAN Lois ve ark., Developmental Psychology Today, McGraw Hill,

Inc., New York, altıncı baskı, 1994.

HONZİK M.P., "Life-span development", Ann. Rev. Psychology, 35,

309-331, 1985.

HORNEY Karen, Les Voies Nouvelles de la Psychanalyse, L'Arche, 1951,

ikinci baskı Payot, 1976, Paris. İngilizcesi, 1930.

JEFFERS F.C. ve VERWOERDT "How the old face death", LİEBERT ve

ark., 1977 içinde.

JERSİLD Arthur T., Çocuk Psikolojisi, A.Ü. Eğitim Fakültesi yay., üçüncü

baskı, Ankara, 1979.

KASTENBAUM Robert ve AİSENERG Ruth, The Psychology of Death,

Springer Publishing Corp., New York, 1976.

KİMMEL Douglas C., Adulthood and Aging, John Wiley and Sons Inc., New

York, 1974.

KÜBLER-ROSS Elisabeth, On Death and Dying, MacMillan Publishing

Comp., New York, 1969.

LABOUVİE-VİEF G., "Intelligence and cognition", BİRREN ve SCHAİE

(yay.), 1985 içinde.

LEVİNSON Daniel J., "A conception of adult development", American

Psychologist, cilt 41, no. 3-13, 1986.

LİEBERT Robert M. ve WİCKS-NELSON Rita, Developmental Psychology,

Prentice-Hall Inc., New York, üçüncü baskı, 1981.

LİEBERT Robert M. ve ark. (yay.), Developmental Psychology, Prentice Hall, New Jersey, 1977.

MASTERS W.N. ve JOHNSON V.E., Les Reactions Sexuelles, Robert Laffon, Paris, 1968. İngilizcesi 1966.

NEUGARTEN Bernice L., "Time, age, and the life cycle", American Journal of Psychiatry, no. 136, 887-894, 1979.

NEUGARTEN Bernice L., "Must everything be a midlife crisis?", Prime Time, Şubat 1980.

NODGİL Sohan ve NODGİL Celia (yay.), Toward a Theory of Psychological Development, Nfer Publishing Corp., Windsor, Berks, 1980.

ONUR Bekir (yay.), Ergenlik Psikolojisi, Hacettepe Taş Kitapçılık, Ankara, 1986.

PERLMUTTER Marion ve HALL Elisabeth, Adult Development and Aging,

John Wiley and Sons, New York, 1992.

PİAGET Jean ve INHELDER B., De la Logique de l'Enfant a la Logique de

l'Adolescent, PUF., Paris, 1970.

PIKUNAS Justin, Human Development, McGraw-Hill Book Comp., New

York, üçüncü baskı, 1976.

RİEGEL Klaus F., "Adult life crises: A dialectic interpretation

of development", DATAN ve GİNSBERG, 1975 içinde.

RUBİN Zick, "Does personality really change after 20?" Psychology

Today, Mayıs 1981.

SCHİAMBERG L.B. ve SMİTH K.U., Human Development, MacMillan Publication,

New York, 1982.

SCHULZ Richard "Emotion and affect", BİRREN ve SCHAİE (yay.), 1985 içinde.

TRAN-THONG, Stades et Concept de Stade de Developpement de l'Enfant dans la Psychologie Contemporane, Librairie Philosophique J. Vrin, Paris, yedinci baskı, 1978.

Türkiye İstatistik Yıllığı, 1991, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1992.

VASTA Ross ve ark., Child Psychology: The Modern Science, John Wiley and Sons, Inc., New York, 1992.

VANDER-ZANDEN James W., Human Development, Alfred A. Knopf Inc., New York., İkinci baskı, 1981.

WILLIS S.L., "Educational psychology of the older adult learner", BİRREN ve SCHAİE (yay.), 1985 içinde.

ZARİT Steven H. (yay.), Regarding in Aging and Death: Contemporary Perspectives, Harper and Row Publishers, New York, 1977.

ZİMBARDO Philip G., Psychology and Life, Scott, Foresmann and Comp., Glenview, onuncu baskı, 1979.

:::::::::::::::

ÖNERİLEN KAYNAKLAR

ADAMS James F., Ergenliği Anlamak, İmge Yay., Ankara, 1995.

ADLER Alfred, Yaşama Sanatı, Say Yay., İstanbul, 1984.

ARİES Philippe, Batılının Ölüm Karşısında Tavırları, Gece Yay., Ankara, 1991.

BERNE Eric, Hayat Denen Oyun, Altın Kitaplar, İstanbul, 1976.

BERNE Eric, İnsanca Sevgi ve Cinsellik. Yaprak Yay., İstanbul, 1986.

BUSCAGLİA Leo, Yaşamak, Sevmek ve Öğrenmek, İnkılap ve Aka, İstanbul,

1984.

CÜCELOĞLU Doğan, İnsan İnsana, Altın Kitaplar, İstanbul, 1984.

CÜCELOĞLU Doğan, İnsan ve Davranışı, Remzi Ktb., İstanbul, 1991.

EKŞİ Aysel, Çocuk, Genç, Ana Babalar, Bilgi Yay., Ankara, 1990.

ERİKSON E. H., İnsanın Sekiz Çağı, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1984.

FRİEDMAN Betty, Kadınlığın Gizemi, e Yay., İstanbul, 1983.

FRİDAY Nancy, Annem ve Ben, e Yay., İstanbul. 1984.

FORDHAM Frieda, Jung Psikolojisinin Ana Hatları, Say Yay., İstanbul,

1983.

FROMM Erich, Sevme Sanatı, Say Yay., İstanbul, 1983.

FROMM Erich, Sağlıklı Toplum, Payel Yay., İstanbul, 1982.

GEÇTAN Engin, İnsan Olmak, Adam Yay., İstanbul, 1984.

HORNEY Karen, Günümüzün Nevrotik İnsanı, Yaprak Yay., İstanbul, 1986.

HORTAÇSU Nuran, İnsan İlişkileri. İmge Yay., Ankara, 1994

KAĞlTÇIBAŞI Çiğdem, İnsan, Aile, Kültür, Remzi Ktb., İstanbul, 1990.

ONUR Bekir (yay.), Toplumsal Tarihte Çocuk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları,

İstanbul, 1994.

ÖRNEK Turan ve ark., Geriatrik Psikiatri, Saray Tıp Ktb., İzmir,

1992.

ÖZTÜRK Orhan, Psikanaliz ve Psikoterapi, kendi yayını, Ankara, 1985.

RİCHTER H.E., Hasta Aile, Yaprak Yay., İstanbul, 1985.

RUSSEL Bertrand, Evlilik ve Ahlak, Varlık Yay., İstanbul, 1971.

SKİNNER B.F. ve VAUFHAN M.E., Yaşlılığın Tadını Çıkarın, e Yay.,

İstanbul, 1984

YAVUZER Haluk, Ana-Baba ve Çocuk, Remzi Ktb., İstanbul, 1988.

YÖRÜKOĞLU Atalay, Değişen Toplumda Aile ve Çocuk, Aydın Ktb., Ankara,

1984.

::::::::::::::::

GELİŞİM PSİKOLOJİSİ SÖZLÜĞÜ

Ahlak gelişimi (moral development). Çocuğun belirli davranışları "doğru" ya da "yanlış" olarak değerlendirmesine ve kendi eylemlerini bu doğrultuda gerçekleştirmesine rehberlik eden ilkeleri benimseme süreci. (bk. Özerk ahlak, bağımlı ahlak).

Aile terapisi (family therapy). Bir ailenin bütün üyeleriyle terapiye alındığı grup terapi türü; aileyi etkileşen kişilikler birimi olarak kabul eden etkileşim kuramına dayalı.

Akıcı zeka (fluid intelligence). İlişkileri ve stratejileri algılama, sorunlarla başaçıkma yeteneği; insan fizyolojisi ile insanın ilk deneyimlerinin etkileşimi sonucu olan, eğitimden bağımsız temel zihinsel yetenek (bk. Birikimli zeka).

Alzheimer hastalığı (Alzheimer's disease). Bunamanın en yaygın biçimi.

Beyindeki bazı değişikliklerin yol açtığı, belleğin ve kişiliğin derece derece bozulmasıyla karakterize hastalık. Alzheimer hastalığı normal yaşlanma sürecinin bir bölümü değildir. (bk. Bunama).

Androjenlik (androgyny). Erkeğin ve kadının, tutumlarında ve davranışlarında hem dişil hem eril olma yeteneği.

Anksiyete (anxiety). Belirli korkularla, fizyolojik uyarımlarla, hızlı kalp atışı ve solunum gibi çeşitli bedensel belirtilerle nitelenmiş hoşa gitmeyen duygusal durum. Bilinçdışı tehlikeye bağlı içsel tepki, tedirginlik ya da panik duygusu, ruhsal acı.

Bağımlı ahlak (heteronomous morality). Piaget'in ahlak gelişimi kuramında birinci evre. Bu evrede ahlak yargıları katı ve mutlaktır, anababa gibi otorite olan kişilerin koyduğu ahlak kurallarından kaynaklanır, dışsaldır (bk. Özerk ahlak).

Bellek (memory). Yaaşanan ya da öğrenilen şeylerin zihinde tutulması,

korunması (bk. Kısa süreli bellek, uzun süreli bellek, üst-bellek).

Benlik (selt). Kendimizi ayrı bir birey olarak tanımamızı sağlayan tüm

özellikler, yaşantılar dizgesi; bir insanın, düşünebilen, duyabilen, eylemde

bulunabilen ayrı bir varlık olarak kendini farketmesi (bk. Benlik-kavramı).

Benlik-imgesi (self-image). Kendimiz konusunda sahip olduğumuz, görece

geçici ve biz bir toplumsal durumdan diğerine geçtikçe değişen zihinsel

resim (bk. Benlik, benlik-kavramı).

Benlik-kavramı (self-concept). İnsanın kendi benliğini anlayış ve kavrayış

biçimi. Toplumsal etkileşime dayanarak gelişir, davranışları etkiler.

Benlik-kavramı benlik-saygısını, benlik-imgesini, kişilik özelliklerini

içerir (bk. Benlik, benlik-imgesi, benlik-saygısı).

Benlik-saygısı (self-esteem). Bir insanın kendi benlik-kavramını, benlik imgelerini beğenmesi, benimsemesi, onaylaması; insanın kendinden hoşnut olması, kendini olumlu, değerli ve sevilmeye değer bulması (bk. benlik, benlik-kavramı, benlik-imgesi).

Biliş (cognition). Bilme süreci; ham duyusal bilgiyi almamız, dönüştürmemiz, düzenlememiz, depolamamız ve kullanmamız (bk. Bilişsel üslup).

Bilişsel üslup (cognitive style). Bireyin kendi algılarını örgütlemede ve sınıflamada ortaya koyduğu değişmez tercihler (bk. Biliş).

Birikimli zeka (crystallized intelligence). Kültürel bilgi ve becerilere dayalı olarak ilişkileri anlama, yargılar geliştirme ve sorun çözme yeteneği (bk. Akıcı zeka).

Birincil yaşlanma (primary aging). Beslenme rejimiyle, yaşam üslubuyla ya da tıbbi tedavi ile önlenemeyen, aşamalı, evrensel ve kaçınılmaz yaşlanma

süreci (bk. İkincil yaşlanma, üçüncül yaşlanma).

Biyolojik yaşlanma (biological aging). İnsan organizmasında zaman boyunca

ortaya çıkan yapı ve işleyiş değişimleri (bk. Toplumsal yaşlanma).

Boylamsal yöntem (longitudinal method). Gelişimi aynı bireyleri

yaşamlarının değişik noktalarında birkaç kez ele alarak inceleyen araştırma

yaklaşımı (bk. Kesitsel yöntem).

Bölük (cohort). Aynı zaman aralığında doğdukları için aynı tarihsel ve

toplumsal koşulları yaşayan insan grubu. Aynı yaştaki insanların oluşturduğu

grup; özel bir yaş grubunun üyeleri. Bölük farklılıkları, yalnızca

gelişimin yol açtığı farklılıklar üzerinde odaklaşmak isteyen araştırmaları

sık sık zor duruma sokmaktadır; bu karışıklığa "bölük etkisi"

adı verilmektedir.

Bunalım (crisis). Bireylerin davranışlarını bir dizi yeni koşula

uyarlamalarını gerektiren ileri derecede zorlayıcı durum.

Bunama (dementia). Beyinle ilgili bir yetersizlik olarak zihinsel işlevlerin ve duygusal ilgilerin yavaş yavaş zayıflaması ve sonuçta tam olarak yıkılması. İç etkenlere bağlı bunamalar ihtiyarlık bunaması (senile dementia), ihtiyarlık öncesi bunama (prensenile dementia) ve beyin damarları kireçlenmesi olarak üçe ayrılır. Olağan ihtiyarlık bunamaları içinde çok daha az görülen ihtiyarlık öncesi bunamaların örnekleri Alzheimer hastalığı, Pick hastalığı vb. dir. Doğal ve fizyolojik ihtiyarlığın karşıtı olan patolojik ihtiyarlığa "kocama" (senility) denir.

Cinsel kalıpyargılar (sex stereotypes). Her birimizin cinsler konusunda sahip olduğumuz genel, yaygın ve kalıcı imgeler.

Cinsel kimlik (sex identity). Bir cinse mensup olduğuna ilişkin öz-bilinç, içsel yaşantı. "Cinse bağlı kimlik" (gender identity) olarak da adlandırılır.

Cinsel tipleşme (sex typing). Çocukların kesin bir cinsel kimlik

kazanmaları süreci. Bu aynı zamanda her iki cinsin özelliklerine, rollerine,

davranışlarına ilişkin toplumsal-kültürel kalıpyargıların kazanılması

sürecidir.

Çevre (environment). Organizmayı etkileyen tüm dış etkenler.

Davranışçılık (behaviorism). Bilimin insanların ne yaptığını ve ne

söylediğini incelemekle sınırlanabileceği görüşüne dayalı psikoloji okulu.

Davranışçılar, davranışı "tepki" adı verilen birimlere, çevreyi de "uyaran"

adı verilen birimlere bölerler.

Deneysel yöntem (experimental method). Araştırmacının kontrollü koşullarda

bir ya da daha fazla değişkeni işleme soktuğu ve böylece diğer değişkenlerde

ortaya çıkan değişimleri ölçtüğü araştırma türü.

Denge (equilibrium). Piaget kuramının temel kavramlarından biri. Özümleme

ve uyma süreçleri arasında bir denge (balance) durumu (bk. Özümleme, uyma).

Diyalektik psikoloji (dialectical psychology). Değişen bireyi değişen dünya

içinde anlamayı amaçlayan kuramsal yaklaşım; insan yaşamını belirleyen ve ona

aralıksız bir akış ve değişim niteliği kazandıran çelişkileri ve çatışkıları

vurgular.

Düşünme (thought). İnsanın halihazırda olmayan nesneler ve olaylar üzerinde

zihinsel olarak tasarımlama ve edimde bulunma yeteneği.

Erinlik (puberty). Cinsel ve üretici olgunlaşmanın ortaya çıktığı yaşam

dönemi.

Evre (stage). Gelişimde görece sırasal, ani ve sabit bir değişimle

belirlenmiş bir durum. Piaget kuramında bir evre, bir bireyin gelişiminde

bazı noktalarda göreli bir denge durumunda yer alan özel şemalar dizisidir

(bk. Şema).

Fenotip (phenotype). Bir organizmanın gözlemlenebilir özellikleri. İnsanda fenotip fiziksel, fizyolojik ve davranışsal özellikleri içerir. (bk. Genotip).

Geçiş (transition). Bir kişinin değişen yaşantılara tepki olarak, çoğu zaman bir gelişim göreviyle bağlantılı biçimde, yaşamını yeniden düzenlenmesini ya da amaçlarını yeniden yapılandırmasını içeren değişim.

Gelişim (development). Bir organizmada döllenmeden ölüme dek zaman içinde ortaya çıkan düzenli ve sırasal değişimler. Gelişim, hem kalıtsal hem de çevresel güçlere ve bunlar arasındaki etkileşime dayanır.

Gelişim normları (developmental norms). Çocuklarda becerilerin, bilginin ve toplumsal davranışın gelişiminin değerlendirilmesine aracılık eden standartlar.

Gençlik kültürü (youth culture). Geniş bir gençlik topluluğuna özgü az çok

standartlaşmış düşünme, hissetme ve eylemde bulunma biçimleri toplamı.

Genotip (genotype). Bir organizmanın genetik donanımı.

Geriyatri (geriatry). Yaşlıların sorunlarını anlamaya ve çözmeye ilişkin

araştırma ve uygulama alanı.

Gerontoloji (gerontology). Yaşlılığın tüm yönlerini inceleyen bilim dalı;

yaşlılık bilimi.

Güdü (motivation). Davranış için enerji sağlayan ve davranışı özel amaçlara

yönelten hipotetik bir iç süreç.

İğdişlik karmaşası (castration complex). Erkek çocuğun, annesine duyduğu

cinsel nitelikli sevgi ve babasına duyduğu düşmanca duygular yüzünden

baba tarafından cinsel organı kesilerek (tahrip edilerek) cezalandırılacağı korkusu (bk. Oedipus karmaşası).

İkincil yaşlanma (secondary aging). Bilişin ve bedenin çevresel nedenlerle bozulması; birincil yaşlanmadan ayırt edilmesi çoğu zaman güçtür (bk. Birincil yaşlanma, üçüncül yaşlanma).

İki süreçli model (dual-process model). Zihinsel işleyişin temel bilişsel becerilerden (mekanik zeka) ve bu becerilerle, bilgilerle ve gündelik yaşam uzmanlığıyla ilişkili yöntemlerden (pragmatik zeka) oluştuğu görüşü (bk. Mekanik zeka, pragmatik zeka).

İnsancıl psikoloji (humanistic psychology). İnsanın varoluşunun biricikliğini vurgulayan psikoloji okulu; insanın, yazgısını denetleyen olayların akışına etkin bir biçimde müdahale edebileceğini ve çevresindeki dünyayı biçimlendirebileceğini savunur.

İşlevsel okumaz-yazmaz (functional illiterate). Temel okuma ve yazma

yeteneğine sahip olan, ama toplumda üretici performansın gerektirdiği okuma-yazma becerilerinden yoksun olan kişi.

İş doyumu (job satisfaction). Bireylerin işleri karşısındaki tutumu. İş doyumu birçok etkenden etkilenir ve çalışanların davranışı üzerinde güçlü bir etkisi vardır.

Kalıtım (heredity). Özelliklerin genler aracılığıyla anababadan çocuğa biyolojik aktarımı.

Kavramlaştırma (conceptualization). Algıların belirli benzerliklere dayalı sınıflarda ya da kategorilerde gruplanması.

Kesitsel yöntem (cross-sectional method). Gelişimi değişik yaşlardaki farklı birey gruplarını karşılaştırarak ölçen bir araştırma yaklaşımı (bk. Boylamsal Yöntem).

Kısa süreli bellek (short-term memory). Bilginin genellikle yirmi saniyeden

fazla olmayan çok kısa bir dönem için zihinde tutulması. Bu bellek türü dış etkilerden kolayca etkilenir (bk. Uzun süreli bellek).

Kimlik (identity). Bir bireyin "ben kimim?" ve "ne olacağım?" sorularına verdiği yanıtların tümü; süreklilik ve aynılık bilinci. Kimlik, bir insanın dünyada bir yer alma duygusudur. Cinsel, toplumsal ve mesleki kimlik biçimlerinde somutlaşır (bk. Kimlik bunalımı, kimlik kargaşası, olumsuz kimlik).

Kimlik bunalımı (identity crisis). Her insanın kendi kimlik duygusunu kazanırken ortaya çıkan bilinçli ya da bilinçdışı sorunlar, güçlükler, sürtüşmeler. Doğal ve normal bir süreç olarak kimlik kargaşasından ayrılır (bk. Kimlik, kimlik kargaşası, olumsuz kimlik).

Kimlik kargaşası (identity confusion). Bir insanın nereye ait olduğu ve nereye gittiği konusundaki şaşkınlığıyla belirlenen durum. Normal kimlik bunalımının patolojik görünüm kazanmasıyla, topluma karşı davranışlara

dönüşmesiyle ilişkili (bk. Kimlik, kimlik bunalımı).

Klasik yaşlanma örüntüsü (classic aging pattern). Zeka Bölümü puanlarındaki

yaşa bağlı değişimlerin tipik örüntüsü; bu örüntüde birikimli yetenekler

sabit kalır ya da artar, akıcı yetenekler ise orta yaştan itibaren azalmaya

başlar.

Kritik dönemler (critical periods). Yaşamda uygun ve uygun olmayan

durumların değişmez ve geri dönülmez sonuçlar yaratabildiği belirli zamanlar

(bk. Olgunlaşma).

Kuşak farkı (generation gap). Gençlerle yetişkinler arasında karşılıklı

zıtlığın, anlaşmazlığın ve ayrılığın varlığı.

Kültürel normlar (cultural norms). Bir kültürün insanların davranışlarını

değerlendirmeye aracılık eden standartları.

Kültürler arası yöntem (cross-cultural method). Bireylerden çok toplumlardan ya da kültürlerden elde edilen verileri karşılaştırmaya dayanan araştırma yöntemi.

Mekanik zeka (mechanics of intelligence). Bilgi işlemede ve sorun çözmede kullanılan temel bilişsel beceriler; akıcı zeka yeteneklerinin benzeri (bk. İki süreçli model, pragmatik zeka).

Menopoz (menopause). Yaşdönümünün en kolay tanınan belirtilerinden biri olarak kadının aylık kanamalarının belirli bir yaşta sona ermesi (bk. Yaşdönümü).

Moratoryum (moratorium). Erikson'un gelişim kuramında, ergenlikteki kimlik oluşumu sırasında kimlik arayışına bir süre ara verme, kimlik sorununu askıya alma. Psikososyal alanda olduğu gibi, psikoseksüel alanda da yaşanabilir.

Oedipus karmaşası (Oedipal complex). Freud'çu psikanalizin temel kavramlarından biri. Erkek çocuğun annesine cinsel bir aşk, babasına da düşmanca rekabet duygulan duyması, bu yüzden de cezalandırılmaktan korkması. Kız çocuktaki karşılığı Elektra karmaşası (bk. İğdişlik karmaşası).

Normlar (norms). Önemli özelliklerin ve becerilerin ortaya çıktığı yaklaşık yaşları betimleyen tipik büyüme ya da edim örüntüleri.

Olgunlaşma (maturation). Organizmada büyümenin sağladığı yeni işlevlerin ve yeteneklerin yerleşmesi süreci; organizmadaki gizilgüçlerin işlev görmeye hazır duruma ulaşmaları. Olgunlaşma düzeyi öğrenmenin ölçüsünü ve niteliğini etkiler (bk. Öğrenme, kritik dönemler).

Olgunluk (maturity). Bireylerin, yaşamın gereklerine ve zorunluluklarına başarıyla uyum sağlama ve bunlarla esnek bir biçimde başedebilme doğrultusunda sürekli değişime uğrama yeteneği.

Olumsuz kimlik (negative identity). Kimlik arayışında kendinin ve çevresinin beklentilerine ters düşen davranış ve rollere girme; kimlik bunalımını çözemeyince hiç kimliksiz kalmaktansa olumsuz rollere girme (bk. Kimlik, kimlik bunalımı).

Orta yaş bunalımı (midlife crisis). Orta yaşın gelişim görevleri bir kişinin içsel kaynaklarını ve toplumsal desteklerini aşma tehdidini yarattığında ortaya çıkan fiziksel ve psikolojik rahatsızlık durumu.

Öğrenme (learning). Bir bireyin çevre içindeki yaşantılarından kaynaklanan az çok sürekli davranış değişimi (bk. Olgunlaşma).

Örnek olay yöntemi (case study method). Boylamsal araştırmanın bir grup denek üzerinde olmaktan çok bir tek birey üzerinde odaklaşan özel bir türü (bk. Boylamsal yöntem).

Özerk ahlak (autonomous morality). Piaget'in ahlak gelişimi kuramında ikinci evre. Bu evrede ahlak yargıları, karşılıklı saygıya ve işbirliğine

dayalı eşitlikçi ve demokratik bakış açısından kaynaklanır (bk. Ahlak gelişimi, bağımlı ahlak).

Özgecilik (altruism). Bir başkasına bir dış ödül beklemeden yararlı olma davranışı.

Özümleme (assimilation). Piaget kuramının temel kavramlarından biri. Bilişsel gelişimde, yeni bir bilgiyi içe alma ve onu süregiden bir dünya şemasına (zihinsel modele) uygun olacak biçimde yorumlama süreci; uyma'nın karşıtı (bk. Şema, uyma).

Penis özlemi (penis envy). Freud'un kadın psikolojisi kuramının temel kavramlarından biri. Kadın cinsinin, Oedipus dönemi sırasında erkeğin cinsel anatomisine sahip olarak, anneden çok baba gibi olma isteği (bk. Oedipus karmaşası).

Pragmatik zeka (pragmatics of intelligence). Biriktirilmiş bilgiyle, uzmanlıkla, gündelik yaşam için gerekli temel bilişsel becerilerle ilişkili

yöntemler (bk. İki süreçli model, mekanik zeka).

Sonul düşüş (terminal drop). Zeka Bölümü puanlarında ölümden hemen önce ortaya çıkan önemli düşüş; açık bir biçimde bedensel bozulmanın ya da hasarın sonucudur.

Şema (schema). Piaget kuramının temel kavramlarından biri. Bireylerin çevrelerindeki özel türde durumlarla başedebilmek için geliştirdikleri bilişsel yapılar; örgütlenen ilk eylem örüntüleri.

Toplumsallaşma (socialization). Çocuğu toplumun gerçek üyesi olmaya dönüştürme süreci; toplum yaşamına etkin bir biçimde katılmaya elverişli bilgilerin ve becerilerin kazanılmasını sağlayan gelişmeler.

Toplumsal biliş (social cognition). Bir kişinin insan etkileşiminin dinamiklerini anlaması; bir kişinin gerek kendisinin gerek başka kişilerin düşüncelerini, duygularını, davranışını anlaması.

Toplumsal normlar (social norms). Bir grubun üyelerinin paylaştığı ve uymaya çalıştığı davranış standardı. Toplumsal normlar olumlu ve olumsuz yaptırımlarla pekiştirilirler (bk. Yaş normları).

Toplumsal saat (social clock). Yetişkinlik yıllarının yaşa bağlı önemli dönüm noktalarındaki ilerleyişi düzenleyen içselleşmiş kavramlar dizgesi.

Toplumsal yaşlanma (social aging). Bir bireyin yaşam boyunca rolleri üstlenme ve terketme değişimleri (bk. Biyolojik yaşlanma).

Uzun süreli bellek (long-term memory). Sürekli yinelenmeler ya da yoğun tekil deneyimler nedeniyle bilginin geniş bir zaman dönemi boyunca zihinde tutulması. Bu bellek türü dış etkilere karşı dirençlidir (bk. Kısa süreli bellek).

Uyma (accomodation). Piagel kuramının temel kavramlarından biri. Bilişsel

gelişimde gerçeklik dünyasıyla daha iyi bir uyum gerçekleştirebilmek

için bir şemayı (zihinsel modeli) değiştirme süreci (bk. Şema, özümleme).

Üçüncül yaşlanma (tertiary aging). Yaşamın sonlarında gelen hızlı, sonul

bozulma (bk. Birincil yaşlanma, ikincil yaşlanma).

Üç katlı model (three-tier model). Zekanın gittikçe karmaşıklaşan üç

düzeyden (işleme, bilme, düşünme) bileştiği bütünleştirici zeka modeli.

Üst-bellek (metamemory). Belleğin işleyişini, çalışmasını anlama (bk.

Bellek).

Yaşam üslubu (life-style). Bir bireyin biyolojik, toplumsal ve duygusal

gereksinmelerini karşılamasına aracılık eden kapsamlı yaşam örüntüsü.

Adler'in kişilik kuramında algılara, düşüncelere, düşlere, eylemlere biçim

veren içsel dizge; her insanın biricikliğini ve özgür oluşunu açıklayan

genel ilke.

Yaş dönümü (climacteric). Kadında üreme döneminin sona ermesine ve erkekte cinsel etkinliğin normal olarak azalmasına eşlik eden biyolojik ve ruhsal değişimler (bk. Menopoz).

Yaşlanma (aging). Yaşam süresi boyunca biyolojik ve toplumsal değişim (bk. Biyolojik yaşlanma, toplumsal yaşlanma).

Yaş normları (age norms). Yaşam süresinin çeşitli dönemlerinde bireyler için uygun olan ve olmayan davranışlan belirleyen toplumsal beklentiler (bk. Toplumsal normlar, kültürel normlar).

Bu psikoloji terimleri sözlüğü yalnızca bu kitaptaki konular için geliştirilmiştir.

Kaynaklar: James W. Vander Zanden, Homan Development, 1981; Robert M. Liebert, Rita Wick-Nelson, Developmental Psychology, 1981; Robert A. Baron,

Denn Byme, Barry N. Kantowits, Psychology: Understanding Behavior, 1981;

Lois Hoffman ve ark., Developmental Psychology Today, 1994.

::::::::::::::::